

İstanbul Müftülüğü'nün bir yayını olarak İstanbul'un her semti, her hususiyeti için müstakil sayı hazırlasak dahi bunun sadece "bir şehir olarak İstanbul" namına yapılmış bir iş olmayacağı idraki ve iddiasındayız. Zira mânâ ile maddenin asırlar içinde kıvam bulduğu, İslâm'ın belki de en naif, en zarif biçimde tebellür ettiği bir ayna sayıyoruz İstanbul'u. İstanbul'u gözümüzde, gönümüzde öyle büyütüyor ve evet, ona çok mânâ yüklüyoruz. O mânânın, İstanbul'a layık olabilmek, orada yaşamayı hakedebilmek, İstanbullu olmak gibi dertlerin altında eziliyor, küçülüyor. Öyleyse ne yapmalı?!

En iyisi Boğaz'ın kimi zaman hırçın kimi zaman nazlı akışı ve rüzgarın getirdiği denizin kokusuyla karışan baygın çiçeklerin rayıhasında mest olarak bir kez daha düşünelim: Boğaziçi nedir? Paşalarla ağaların yalılarda bazen çatışan bazen yakınlaşan serencamı mı? Yoksa balıkçının, dervişin, aşığın, annenin, haminninenin kimileyin sevinçle, kimileyin iç geçirerek hayatını idame ettiği suyun iki yakası mı? Asude bir hayal ülkesi mi, fakirle zenginin ayrıştığı bir acı hayat mı? Sazla sözün, rindâne sermestliğin hayattan kaçtığı bir inzivagâh mı, tefekkür ve teemmülün harmanlandığı bir uzletgâh mı? Bizans havası mı, müslüman Türk'ün rüyası mı? Tarihte yaşanan ve orada kalan hatıralar yumağı mı yoksa dünden bugüne, bugünden yarına söyleyecek çok sözü olan ulu bir kitap mı? Boğaziçi'ni Boğaziçi yapan, ona ruhunu üfleyen ne, kim? Her cevap bir başkasının önünü açarken, bir diğerini kapatacak. O zaman cevapları değil, soruları çoğaltalım.

Yusuf Mardin ailesinin Sarıyer'deki Kocataş Yalısı'ndaki hikayelerini anlattığı Kocataş Yalısı Anılarım isimli kitabına Ruskin'den şöyle bir iktibasla başlar: *"Eski bir yapıya özenle bak, onun üstüne titre; elinden geldiği kadar ve ne pahasına olursa olsun onu bakımsızlığın, yıkkınlığın etkilerinden koru. Bir tacın mücevherlerini sayar gibi onun taşlarını say! Kuşatılmış bir kentin*

kapısındaymişçasına ona bekçiler, gözeticiler koy; gevşeyip oynadığı zaman demir kemerlerle perçinleyip pekiştir; çökme tehlikesi karşısında payandalar dik; bu şefkatle, saygıyla, sürekli olarak yap ki, gelecek bir çok kuşak onu görüp gölgesi altından yürüyüp geçsin!" Ne kadar özlü, ne kadar yerinde bir çağrı! Ruskin sadece bir "yapı"nın muhafazasını mı kastediyor bu satırlarda?!

Belki. Ama biz buradan bir şehri, İstanbul içre Boğaziçi'ni muhafazayı da anlayamaz mıyız? Asırlar içinde binlerce hadise, binlerce insan tarafından inşa edilmiş, ilahî kelâmın ilhamıyla hallihamur olmuş bir coğrafyayı?.. Renk renk, desen desen, ses ses, taş taş, çizgi çizgi, ışık ışık serpilip, yayılan, her darbeye, her ihmale rağmen güzelliği hatırlatmaya devam eden, serâpâ gönül olmuş bir coğrafyayı?.. Ki zamanın imbiği süzmüş süzmüş de sanki, ev sahipliği yaptıkları ve bağrında sakladıklarıyla hepsinin birden adı olmuş nihayet: Cemâl'in aynasında bir efsunlu Boğaziçi...

Ezcümle, Kitab-ı Kadim'den Efendimiz'in sözlerine, tarihten edebiyata Boğaziçi'ni nasıl anlatabilir ve anlayabiliriz diye düşündük bu sayıda. Kimler gelmiş, kimler geçmiş... Hepsini anmak ne mümkün?! Boğaziçi'nin tüm güzellikleri olmasa da camileri, tekkeleri, yalıları, mezarları, gemileri, ağaçları ve şarkılarını yâd ettik. Kandilli'de doğmuş büyümüş üç hanımefendinin hayatlarına misafir olup bir parça da onların pencerelerinden baktık Boğaz'a.

Konuştuk, dinledik, okuduk... Bir tatlı huzur bulduk. Bakalım sizler neler bulacaksınız?

46. sayıda görüşmek dileğiyle...

Fulya İBANOĞLU

Editör

TDV-İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ DERGİSİ

ISSN: 1308-9595

YIL: 15 SAYI: 45 Yaz 2022/1444

Dosya Konusu: **Boğaziçi**

**TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSTANBUL
ŞUBESİ ADINA İMTİYAZ SAHİBİ VE
YAYIN YÖNETMENİ (SORUMLU)**

Prof. Dr. SAFİ ARPAGUŞ

**YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ ve YAYIN
KOORDİNATÖRÜ**

Halime YILDIZ

EDİTÖR

Fulya İbanoğlu

fulyaibanoglu@gmail.com

YAYIN KURULU

Dr. Aliye ÖTEN

Büşra Nur GÜLER

F. Hilâl FERŞATOĞLU

Mehmet YÜKSEL

Muhammet Gündoğdu

Dr. Şeyma KÖMÜRCÜOĞLU

Şule DÜNDAR

TASHİH

F. Hilâl FERŞATOĞLU

MALİ İŞLER SORUMLUSU

M. Fatih SÖNMEZ

TDV İstanbul Şubesi

GÖRSEL TASARIM

Fotografika

KAPAK RESMİ

İstanbul Atatürk Kitaplığı,

Krt. 028708.01

GRAFİK UYGULAMA

ademsene.com

Basım Tarihi: **Temmuz 2022**

WEB

istanbulmuftulugu.gov.tr

YAYIN TÜRÜ

Yerel-Sürelî

BASIM YERİ ve TARİHİ

TDV Yay. Matbaası

Serhat Mah. 1256. Sokak No: 11

Ostim-Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0312 354 91 31

İDARE YERİ

İstanbul Müftülüğü Ek Binası

Molla Fenari Mah. Vezirhan Cad.

Çemberlitaş-Fatih/İSTANBUL

0212 526 16 80

Yayınlanan yazıların hukuki-bilimsel sorumluluğu yazarlara aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Ücretsizdir.

Bu sayıda...

4

Boğaziçi'nde Tecelli Eden
Cemâl'i İdrak Edebilmek

Prof. Dr. Safi ARPAGUŞ

6

Şehir Kuran İnsandan İnsan
Kuran Şehre

Prof. Dr. Ali Karataş

10

"Belde-i Tayyibe"yi İnşa
Edebilmek

Dr. Esmâ Çetin

14

İmar ve İslah Medeniyeti

Doç. Dr. Ayşe Esra Şahyar

18

Boğaziçi'nde Birlikte Yaşama
Kültürünün Fıkhî Temelleri

Prof. Dr. Ahmet YAMAN

22

Boğaziçi'nde Gayrimüslimler

Dr. Elif Tokay

28

Boğaziçi Dergâhları

Mehmet Cemal Öztürk

35

"Kandilli... hülya tepeler,
hayal ağaçlar... durgun
suda dinlenen yamaçlar"da
gerçekleşen bir söyleşi

44

Boğaziçi Sahil/Yalı Camileri

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep DEMİRCAN

- 50 Boğaziçi'nin Ebedî İstirahatgâhları
M. Burak Çetintaş
- 58 Bizans Devrindeki Boğaziçi Hakkında Bazı Görüşler
Prof. Dr. Semavi Eyice
- 63 Osmanlı Döneminde Boğaziçi'nin Sanayi Mekânına Dönüşümü ve Sonuçları
Prof. Dr. Hamdi GENÇ
- 68 Şirket-i Hayriye'nin Gayrimüslim Çımacıları
Dr. Murat Koraltürk
- 75 XIX. Yüzyıl Başlarında Boğaziçi'nde Kimler Nerelerde Yaşardı?
Hülya Arslan
- 81 Boğaziçi'ne Dair
Haluk Y. Şahsuvaroğlu
- 84 Cevdet Paşa'nın Sahilhanesinde Bir İftar
Hazırlayan: Fulya İbanoğlu
- 86 Boğaziçi'nin Anıt Ağaçları
Volkan YALAZAY
- 93 Kitâbu'l-Ayn'da 'A-m-r (ع-م-ر) Kökü
Hûd Sûresi 61. Ayet Bağlamında استعمر (İste'mera) Kelimesinin Etimolojisi
İclal ARSLAN
- 97 Klasik Türk Edebiyatında Boğaziçi
Doç. Dr. Ümran Ay
- 101 Yeni Türk Edebiyatında Boğaziçi
Prof. Dr. Murat Koç
- 106 Boğaziçi'nde Mûsikî
İncilâ Bertuğ
- 112 Kültür, Hafıza ve Mekân İlişkisi Bağlamında Türk Sinemasında Boğaziçi
Havva Yılmaz
- 117 Boğaziçi Kitaplığı
Büşra Nur GÜLER

Boğaziçi'nde Tecelli Eden Cemâl'i İdrak Edebilmek

Prof. Dr. Safi ARPAGUŞ

İstanbul Müftüsü

Bismillahirrahmanirrahim

İstanbul gibi ruhaniyetli ve muazzez bir şehri bizlere lütfeden yüce Allah'a hamd ü senalar olsun. Boğaz'ın sularında, yeşilinde, mavisinde, ergüvanında O'nun cemâl sıfatının elvan elvan tecellisini seyredebilme bahtiyarlığını bizlere cömertce ihsan eylediği için şükrümüzde acziyetimizden yine O'na sığınırız.

“İstanbul (Konstantiniyye) muhakkak fethedilecektir. Onu fetheden emîr ne güzel emîrdir. Onu fetheden ordu ne güzel ordudur.” buyuran Rasül-i Kibriyâ Efendimize, onun âl ve ashabına sonsuz salât ve selâm olsun!

Şair Yahya Kemal Beyatlı'nın ölümsüz dizelerinde aziz İstanbul ve tüm semtleri bir kez daha doğar sanki:

*Sana dün bir tepeden baktım aziz İstanbul.
Görmedim, gezmediğim, sevmediğim hiç bir yer
Ömrüm oldukça gönül tahtıma keyfince kurul!
Sade bir semtini sevmek bile bir ömre değer.*

*Nice revnaklı şehirler görünür dünyada
Lakin efsunlu güzellikleri sensin yaratan*

*Yaşamıştır derim en hoş ve en uzun rüyada
Sende çok yıl yaşayan, sende ölen, sende yatan
Sana dün bir tepeden baktım aziz İstanbul.*

Bu güzel beldeye sahip çıkabilmek, onun taşına toprağına, suyuna, çiçeğine hizmet edebilmek ne büyük şeref. Din ve Hayat dergimiz bu sayıda sizlere Karadeniz'i Marmara'ya bağlayan İstanbul Boğaz'ının, kültür ve sanat hayatımızda Asya ile Rumeli kıyılarındaki yerleşimin ifadesi için kullanılan Boğaziçi'ni arzedecek. Kur'an-ı Kerim'de şehir ve onun imarı meselesinin nasıl anlatıldığı, Peygamberimiz Efendimiz (a.s.)'ın bir “medine” inşasında öne çıkarttığı prensipleri ifade ettikten sonra, bu düsturlar doğrultusunda “Müslümanca bir şehir nasıl kurulur?” sorusunun cevabı olarak Boğaziçi'nin örnekliğine müracaat edilecek. Boğaziçi'ni kuran müslüman idrak midir? Soru büyük elbette. Bu nedenle mesele, kategorik gözle bakmadan anlamaya çalışılacak. Tarihte ve sanatın farklı dallarında Boğaziçi'nin yansımalarına değinilecek. Boğaz'ı Boğaz yapan bazı hususiyetlerine dikkat çekilecek.

İstanbul'un fethinden önce müslüman Türkler Boğaziçi'nin ehemmiyetini farketmişler, oraya doğru sevkolmuşlardır. Efendimiz (a.s.)'ın “Konstantiniyye'nin fethi” tavsiyesini de bir şiar bilerek İslam'la müşerref olduklarından itibaren fetih rüyaları görmüşler, bunun için çalışmışlardır. İstanbul'un fethinden sonra da bu şehrin ve elbette bir müslümanın şanına yaraşır şekilde onun hizmetinde bulunmuşlardır. Şehrin imarının yanı sıra burada her milletten insanın huzur ve esenlik içinde yaşayabilmesinin zeminini hazırlamışlar, prensiplerini ortaya koymuşlardır.

Önceleri suriçinde şekillenen hayat zamanla bir yandan Karadeniz'e bir yandan Marmara'ya uzanan kıyıların etrafında canlanmaya başlamıştır. Öyleki Bizans devrinde nispeten uzak ve ıssız bir köy mesabesinde olan Boğaz'ın iki yakasında 15. yüzyıldan itibaren tabiri caizse yeni bir dünya kurulmuştur. Başlangıçta

üst düzey devlet erkanının yaptırdığı saraylar, yalılar, köşkler ve bunların etrafındaki camiler, tekkeler, çeşmeler, bahçelerle hareketlenen Boğaz, zamanla buralarda çalışanların, akraba ve dostların da mülk sahibi olmaları, kimileyin yazları gelip yerleşmeyi tercih etmeleriyle kıyılardan tepelere doğru genişlemeye başlamış, mahalleler teşekkül etmiş, kendine mahsus bir hayat ortaya çıkmıştır.

Oryantalistler tarafından İslâm'a yöneltilen "çöl medeniyeti" iddiasına bir cevap niteliğindedir adeta Boğaziçi'nde şekillenen bu hayat. Çölde çölün hakkını vermek kadar denizin kıyısında, suyun etrafında da bu nimeti en güzel bir biçimde istifadeye mevzu etmek müslümanın Cenab-ı Hakk'a verdiği sözün, kendisine ve kainata olan hürmetinin neticesidir. Nitekim çöl medeniyeti kadar su medeniyeti kurucusu olarak da müslümanlar tarihte anılagelmiş, köprüler, çeşmeler yapmış, suyun kenarında nice güzel evler inşa ederek suyu daha da güzelleştirmişlerdir adeta.

"Allah güzeldir güzeli sever" hadis-i şerifi misdakınca kendisini, yaptığı işi güzelleştirmek gayretinin yanı sıra bulunduğu yeri güzelleştirmek de müslümanın dünya tasavvurunun vazgeçilmez ilkesidir. Yüce Allah gibi güzele meftundur müslüman. Kainatın yaratıcısının kainata koyduğu ahengin, nizamın benzerini kendi işlerinde, kendi eserlerinde de arar. Alâyişten uzak, sadeliğin dinginliğinde zaafetin peşindedir.

Bu tasavvur ve hissiyat içinde Boğaziçi'nde de suya yaslanmış evler, bahçeler, çatıları ve minareleriyle Boğaz'la ahenk içinde bütünleşmiş camiler, tekkeler yapmıştır. Komşusunun göz ve ruh zevkini bozmayı ayıp addeden bir yaklaşımla mahalleler kurmaya gayret etmiştir. Boğaziçi'nin mezarlıkları dahi bir ulu çınar ya da servinin gölgesinde insanı sarıp sarmalayan bir huzur ülkesi olmuştur.

Şairin "*Bu şehir-i İstanbul ki bî misl ü behâdır/ Bir sengine yek pâre Acem mülkü fedadır*" diye vafettiği bu şehir ve dünya kurulumu beri akıp giden Boğaz'ın serin suları bizlere daha neler neler söyler? Kulak vermeye bir davet olsun bu sayımız. Hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Hakk'dan niyaz eder, madde ve mânâ dünyamızda tesirlerini halk eylemesini lütf u kereminden dileniriz. ❀

"Muhakkak ki Allah güzeldir güzel olanı sever" hadis-i şerifinin zırmık mürekkebiyle yazılmış celif talik yazı kalıbı.
(A. Kişi arşivi)

Şehir Kuran İnsandan İnsan Kuran Şehre

-Kur'ân-ı Kerim'de Şehirle Alakalı Kelimeler Bağlamında Bir İnceleme-

Prof. Dr. Ali Karataş¹

İnsan kendisine verilen çeşitli yetiler sayesinde varlıkla ilişki kuran, kişiliğini ve kimliğini inşa eden bir varlıktır. Ancak bu inşa süreci boşlukta gerçekleşmemekte, bilakis birçok faktör kişilik ve kimlik inşasını etkilemektedir. Bireyin kimlik ve kişilik inşasını belirleyen bu faktörlerden birisi de şehirdir. Şehrin inşa edilmesi insana bağlı olduğu halde yani şehir bir fail değil meful iken nasıl oluyor da bir fail olarak şehrin, insanı inşa ettiği sorulabilir. Aslında burada tek bir fail var, o da insan. Şehre bu rolün verilmesi belki mecazen olabilir. Çünkü insan nasıl isterse şehri öyle inşa eder, sonrasında inşa ettiği bu şehrin etkisi ile kendisini şekillendirir. Bu nedenle insanın inşa edilmesi için şehrin doğru bir

şekilde inşası önemlidir. Ayette de buyrulduğu üzere insanın eliyle yaptığı şeyler yine insana dönmektedir: “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu. Böylece Allah -dönmeleri için- yaptıkları şeylerin bir kısmını onlara tattırmaktadır.”²

İnsan, ihtiyaçları için mekân ve şehir inşa eder. İhtiyaçlar sadece dünyevî arzu ve isteklere yönelik ise mekânlar bunlara göre şekillenir. Dolayısıyla mekân ve insanın inşasında döngüsel bir durum söz konusudur. İnsan şehir kurarken dünyasını ve ahiretini kazandıracak unsurları dikkate almadığında yaptıklarının sonucu yine kendisine dönecektir. İnsan mekânda yaşamakta ve zamanını mekânla inşa etmektedir.

Kur'ân penceresinden bakıldığında mecazen de olsa şehre fail rolü verildiği görülür: “Nice şehir/ karye var ki Rabbinin ve elçilerinin buyruğuna başkaldırdı.”³ ayeti buna bir örnektir. Ayette şehir ile içindeki halkı kastedilmiş olsa da, bu ikisinin birbirinden ayrı düşünülmemeyeceği dikkate alındığında, şehirlerin ruhlarından ve bir tavır alış biçimlerinin varlığından söz edilebilir. Şöyle ki insan kendi inancını, kültürünü ve değerlerini şehirler üzerinden görünür kılar. Bu bakımdan şehirler toplumların aynası ve medeniyetlerin hafızası gibidir. İnsanın inancı, fazileti ya da rezileti mekândan bağımsız olmayıp belli bir mekânda ortaya çıkar. Bu bakımdan insan ile şehir arasında canlı bir ilişki vardır. Bundan olsa gerek Kur'ân şehri bir fail olarak takdim eder, insana verilen nitelikleri şehre yükler. Bu bağlamda zikredilen ayetlere bakıldığında Kur'ân'dan hareketle şehre yönelik bazı sonuçlara ulaşılabilir.

Kur'ân'da Şehirle İlişkili Kelimeler

Kökü Farsça “il, kent” anlamındaki *şahr* olan *şehir* sözcüğü TDK sözlüğünde “nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı, kent, site” şeklinde tanımlanmıştır. Şehrin Arapça karşılığı ise *medîne*dir. Kur'ân'da karye, dâr ve beled-

belde *medîne* ile anlamsal açıdan ilişkili olan sözcüklerdendir. Konumuza katkısı açısından bu kelimelere kısaca değinelim.

Kur'ân'da on yedi defa geçen *medîne*⁴ "bir yere yerleşmek" anlamındaki *m-d-n* fiilinden gelmekte olup "yerleşilen yer" demektir. Başka bir görüşe göre ise "hükmetmek" anlamındaki *dâne* kelimesinden türemiş olup "sultan tarafından idare edilen yer" manasındadır. Bu yerlerin üçünde özel olarak Medine şehri ifade edilmektedir. Kur'ân'daki kullanımlarına bakıldığında kelime, herhangi bir vasıfla olumlu veya olumsuz bir değerle nitelenmeden insanların kendisinde ikamet ettiği bir yeri/ mekânı anlatmaktadır.

"Toplanmak" anlamındaki *k-r-y* kökünden gelen *karye* insanların kendisinde bir araya geldiği yerdir.⁵ Daha çok "suyun toplanması" şeklinde bir muhtevaya sahip olan *k-r-y* fiilini bu bağlamda düşündüğümüzde karyede insanların bir araya gelme sebebinin suya dayandığı söylenebilir. Su hayattır ve hayatın kaynağı sudur. Bu nedenle medeniyetler su havzalarında şekillenmiştir. Karye, Kur'ân'da elli yedi yerde geçmektedir. Bu yerlerin çoğunda geçmiş toplumların helak edilmesiyle ilişkili bir muhtevaya sahiptir. "Allah şöyle bir şehri/ karyeyi örnek veriyor: Bu şehir güvenli ve huzurluydu. Her yerden oraya bolca rızık geliyordu. Derken bu karyenin/şehrin ahalisi Allah'ın nimetlerine nankörlük etti. Allah da onlara yapıp ettikleri yüzünden açlık ve korkuyu tattırdı."⁶ ayetinde öncelikle karye güzel bir vasıfla zikredilmiş ancak halkının yaptıkları yüzünden bu karyenin çeşitli musibetlere maruz bırakıldığı bildirilmiştir. Söz konusu karye bu ayete göre güvenilir, insanı tedirginliğe sürükleyen unsurlardan uzak bir yerdir. Bu karyenin/yerin rızık her taraftan bolca gelmektedir. Zikri geçen karye *âmine* özelliğine sahiptir yani korku, tedirginlik, endişe, açlık, öldürülme vb. kötü unsurlardan uzaktır. Karyenin *mutmain* olması ise endişeye sevk eden durumların ortadan kaybolmasıyla gelen huzurdur. Üçüncü özelliği ise rızıkını

temin edecek şeylerin buraya çokça gelmesidir. Rızık bol olması bir yerin halkının refahını artırmaktadır. Ancak refah ve bolluk şırmarmaya da sebep olabilir. Bu nedenle karyenin halkı şımarıp Allah'ı inkâr ettiğinde güven ve huzur ortamı kaybolmuş böylece Allah onları açlık ve korku ile imtihan etmiştir.

"Binaları bir araya getiren mahal, duvarın kendisini kuşattığı ev" anlamındaki *dâr* sözcüğü Kur'ân'da türevleriyle 55 defa geçmektedir. Geçtiği yerlerde ev, şehir anlamlarının yanı sıra cennet ve cehennem anlamlarına da gelmektedir.⁷ Ayetlerde bir şehir gibi özel olarak yerleşim yerine işaret etmekten ziyade mesken edinme ve yerleşme bağlamında insanların bulunduğu yerleri, bazılarının bu yerlerden zorla çıkarılmalarını ve bazı toplumların yurtlarında helak edilmesini anlatmaktadır. Allah, insanların yurtlarından edilmelerini yasaklamış ve bu konuda İsrailoğulları'ndan söz almıştır.⁸ Yurttan çıkarma o derece kötü bir davranış ki insan ile Allah arasında özel bir misaka konu olmuştur.

Diğer bir kelime olan *belde*, çeşitli manalara gelse de temelde "merkez" demektir. Kök itibarıyla "devenin bir yere çökmesi ve oturması" anlamındaki *b-l-d* fiil olarak "bir yeri yurt tutmak, devamlı kalmak üzere bir yere yerleşmek"; isim olarak ise "yerleşenler tarafından yaşanabilir bir hale getirilen ve sınırları belirli geniş yer" manasındadır. Vahşi hayvanlar için büyük çöl, ölümler içinde de mezar vatan olduğu için *belde* diye isimlendirilmiştir. Buna göre belde gerek yerleşilen gerekse yerleşilmeyen boş her türlü yer için kullanılan bir kelimedir.⁹ Bu kökten türeyen kelimeler Kur'ân'da *beled*, *belde* ve çoğul olarak da *bilâd* şeklinde toplamda on dokuz defa geçmektedir. Beldenin, beledin kısımları olduğu söylenir. *Beled* bazı ayetlerde özelde Mekke'ye işaret etmekle birlikte cins isim olarak da genel bir mânâ içeriğine sahiptir. Geçtiği ayetlerde *âmin*, *tayyip*, *meyyit*; belde ise *meyle* ve *tayyib* sıfatları ile nitelenmiştir. Şimdi *beled* ve *belde* kelimelerini bu sıfatlarıyla birlikte inceleyelim.

Kur'ân Bağlamında Beled ve Beldenin Özellikleri

a) Güvenli ve Korkudan Uzaklık/Âmin

“Korkunun zıttı, kalp huzuru” anlamına¹⁰ gelen *el-emin* ile aynı kökten olan *âmin* olma yani güvenlik *وَأَذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا* “*Hani İbrahim ‘Rabbim! Bu şehri güvenli bir yer eyle.’ demişti*”¹¹ ayetinde bir beldenin niteliği olarak zikredilmiştir. Bu belde Mekke’dir. Hz. İbrahim, Mekke’nin güvenilir bir şehir kılınması için Allah’a dua etmiş ve Allah da onun duasını kabul buyurmuştur. Normal durumlarda ve savaş esnasında başka yerlerde yasak olan davranışlar buraya gelenlerin korkudan emin olması için haram kılınmıştır. Bu bağlamda bu şehirde kuşların avlanması, ağaçların kesilmesi ve öldürme gibi davranışlar men edilmiştir. Allah, emin bir şehir olarak “*Şu emin beldeye yemin ederim ki!*”¹² şeklinde Mekke’ye yemin ederek ona özel bir önem vermiş ve böylece onun insanlara güven veren bir yer olmasına dikkat çekmiştir. “*Yemin ederim bu beldeye!*”¹³ ayetinde de kendisine yemin etmek sureti ile Mekke’ye değer atfetmiştir.

Mekke daha önce çöl halinde, dağlar arasında susuz, bitkisiz bir vadi iken Hz. İbrahim hanımıyla kundaktaki çocuğu Hz. İsmail’i getirip buraya bırakmıştı. Burası daha sonra Kâbe’nin burada inşa edilmesiyle insanların akın ettiği bir yer haline geldi. Cana dokunulmayan bir yer olarak insanların korkudan emin olduğu şehir niteliğini kazandı. Fakat kafirlerin zalimce tutumları ile bu niteliğini bir süre de olsa kaybetti. İnsanlar inançlarından dolayı zulme uğradı. Neticede bu belde kendisine akın edilen merkez değil kendisinden kaçılan bir yere dönüştü.

b) Sevimli ve Hoş/Tayyib Olmak

“İğrenç ve kötü” anlamındaki *habis* kelimesinin zıttı olan *tayyip* “sevimli, güzel ve hoş giden” şey demektir.¹⁴ *وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِأَذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا كَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ* “*Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız*

bitkiden başka bir şey çıkmaz. İşte biz, şükreden bir kavim için ayetleri böyle açıklıyoruz.”¹⁵ ayetinde beled, *tayyip* ve *habis* sözcükleri ile nitelenmiştir. Bu ayet mümin ve kafiri anlatan bir darbı mesel olarak alınabilir. Bununla birlikte burada verilen misalin hakiki mânâda da değerlendirilmesi mümkündür. Bu çerçevede *tayyip* yani hoş olan toprağın ve şehrin bitkisi de güzel çıkar. Bu şehir güzel ürünler verir. Burada mümin güzel bir şehre benzetilerek şehir ve insan arasında bir ilişki kurulmuştur. Müminin davranışları nasıl iyi bir niteliğe sahipse şehrin ortaya çıkardığı ürünler de benzer nitelikte olacaktır. Allah, Kur’ân’ı gönderdiğinde ona inanan ve onun gereklerini yerine getiren insan güzel davranışlarda bulunur. Toprağı bereketli olan bir şehre yağmur yağdığına da o şehrin bitkisi güzel olarak ortaya çıkar. Bu nedenle insan kendisini inşa etmesi gerektiği gibi yaşadığı şehri de inşa etmelidir. Çorak bir yere yağmur yağsa da bu yerden ürün elde etmek zor olacaktır. Bu nedenle şehrin bereketli topraklarda kurulması oradaki bereketi artıracak bir unsurdur.

Toprağı kirli olan bir yere gelince, oraya yağmur yağsa da o yer faydasız ürün verir. Bu durum kafiri niteler. Kafir ürün vermeyen veya faydasız ürün veren toprağa benzer. Nasıl ki bu toprağa yağmur yağdığına bu yağmur ona fayda vermiyorsa kafir kendisine fayda veren şeyleri duysa da ondan öğüt olmaz. Toprak ürün verecek nitelikte olmalı, şehir de bu şekilde. Bir insan kendisini gerçeklere kapatırsa ona öğüt etki etmez. İnşa ettiği şehri de faydalı ürünler ortaya çıkaracak bir halde inşa ederse o şehir güzel ürünler verir. İnsanlar o şehirde yaşamak ister, oradan kaçmaz. Bazı mekânlar ferahlık verirken bazıları da iç bunaltısına sebep olur. Suyun içine konulduğu kabın suyun temizliğini etkilemesi gibi insanın içinde yaşadığı şehrin *tayyip* veya *habis* olması onun ruhunu da etkileyecektir. Zira insan tabiat olarak güzelden hoşlanmaya ve çirkinden de nefret etmeye meyillidir.

“Andolsun, Sebe’ kavmi için oturduğu yerlerde büyük bir ibret vardır. Biri sağda, diğeri solda iki bahçeleri vardı. (Onlara:) Rabbinizin rızından yiyeceğin ve O’na şükredin. İşte güzel bir memleket ve çok bağışlayan bir Rab!”¹⁶ ayetinde hoş bir beldeye değinilmiştir. Bu ayette bahsedilen Sebe, Yemen’e yerleşmiş, kurdukları medeniyet dillere destan olmuş bir kavimdir. Halkı zenginlik, sağ ve sollarından uzayıp giden bağ ve bahçelerin ortasında bir vadide huzur içinde yaşamaktaydı. Güvenli ticaret yolları tesis etmişler ve kârlı ticaretler yapmışlardı. Hz. Süleyman’ın davetiyle müslüman olan kraliçe Belkis zamanında manevî olarak da yükselmişlerdi. Öyle ki Allah, bu beldeyi “İşte güzel bir memleket.” diye takdim eder. Ancak Sebeliler daha sonra şirk ve tefrikaya düşmüş, Allah’ın nimetlerine nankörlük etmişlerdi. Nitekim bir felaketle bu imkânlarını kaybetmiş, tayyip vasfını yitirmiş ve buradan göç etmek zorunda kalmışlardı.

c) Ölü/Meyyit Olmak

Beled ve belde kelimeleri meyyit ve meyyit kelimeleriyle de nitelenmiştir. Bu ayetlerde ürün bitirme özelliğini yitirmiş ancak Allah’ın kendisini yağmur ve suyla dirilttiği ölü şehir ve toprağa dikkat çekilmiştir. Allah’ın yağmurla dirilttiği belde imanla hayat bulan ve Allah’ın imanla dirilttiği şehre benzer ki şu ayet böyle bir bağlamda anlaşılabilir: “Rüzgârları rahmetinin önünde müjdeleyici olarak gönderen O’dur. Biz, gökyüzünden tertemiz bir su indiririz. O suyla ölmüş topraklara hayat bahşederiz, yarattığımız nice hayvan ve insanın su ihtiyacını onunla karşılarız.”¹⁷ . Peygamber’in sunduğu ilke ve esasları kendisine rehber edinmeyen bir şehir ölü bir toprak ve şehirdir. Peygamberler Allah’ın gönderdiği adeta tertemiz bir su gibidir. Bu su, insan ve canlılara hayat verdiği gibi peygamberler de hem insana hem de insanın inşa ettiği şehre hayat verir. Şehirler, vahyin ilkeleri ile meyyit/ölü olmaktan kurtulur ve içinde yaşayanlar da ruhsuzluktan, cansızlıktan imanla azat olurlar.

Şehrin ruhu “insanlar tarafından oluşturulan ve var kılınan, bir mekâna kimlik ve kişilik

kazandıran şey” olarak tanımlanabilir. Şehrin ruhu bir şehirden sökülüp alındığında o şehir taş yığınından öte bir şey değildir. Bu ruh, şehre insan tarafından verilir. Şehir ile insan arasındaki ilişki iki sevgilinin birbiriyle olan münasebeti gibidir. İnsan şehri var eder ve şehir de insanı ayakta tutar.¹⁸ Eğer bir şehirde insanı ayakta tutan ve insanı o şehre ait kılan, aidiyeti güçlendiren unsurlar yok ise tıpkı birbirini seven iki insan arasındaki bağın kopması gibi şehirle insan arasındaki bağ da kopar. Bu nedenle insan ailesi, yakınları ve dostları ile bağını güçlendirecek unsurları çoğaltması gerektiği gibi şehirle bağını kuracak etkenleri de inşa etmeli ve oluşturmalıdır. Bu yapılmadığında şehirle arasındaki bağların kopması kaçınılmazdır. ❌

NOTLAR

1	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü	Seyyid el-’Ehl, Dâru’l-’İlm li’l-Melâyin, Beyrût, 1983, 177.
2	Rûm, 30/41.	8 Bakara, 2/84.
3	Talak, 65/8.	9 İbn Fâris, Mu’cemu Mekâyisi’l-Luğa, 1/298.
4	Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, es-Sihâh, thk. Ahmed Abdülğafur Attar (Dâru’l-’İlm Li’l-Melâyin, Beyrut, 1987), 6/2201.	10 Cevherî, es-Sihâh, 5/2701.
5	İbn Fâris, Mu’cemu Mekâyisi’l-Luğa, tahk. Abdüsselam Muhammed Hârûn (Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1979), 5/78.	11 Bakara, 2/126.
6	Nahl, 16/112.	12 Tîn, 95/3.
7	’Ebû ‘Abdillâh el-Huseyn b. Muhammed ed-Dâmegâni, Kâmusu’l-Kur’ân, thk. ‘Abdul’aziz	13 Beled, 90/1.
		14 Cevherî, es-Sihâh, 3/453.
		15 Araf, 7/58.
		16 Sebe, 54/15.
		17 Furkan, 25/49.
		18 Mehmet Mahfuz Söylemez, “Şehirlerin Ruhü Üzerine”, <i>Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , 2018, c. IV, S. 2, s. 383.

“Belde-i Tayyibe”yi İnşa Edebilmek

Dr. Esmâ Çetin¹

Farklı gözlerin ve gönüllerin muhtelif şekillerde tarif ettiği *güzel/güzellik*, bir toplumda ortak bir ruha kavuşabilir ve bu ortak ruh, bir güzellik kültürü oluşturabilir mi? İnsanların, aynı cemâli temâşâ ederken aynı manevî hazzı yaşayacağı bir formda, benzer üslupları kullanarak sanatlarını, zanaatlarını ve bütün imar faaliyetlerini *o güzelin/güzelliğin* izharı için sarf edecekleri bir şehir/medeniyet inşa edilebilir mi?

İnsanlık tarihi, bizi, bunun ne denli mümkün olduğuna defalarca şahit kıldı aslında. Muhtemelen bu *ortak güzellik ruhu* arayışydır ki toplumları tarih boyu aynı estetik zevk ve mimarî üslup ile şehirlerini inşa sevk etmişti. Onlar yaşadıkları mekanı en cezbedici surette güzelleştirmeye çalışmışlardı. Mukaddes kitabımız Kur’ân-ı Kerîm, bizlere bu arayış hikayelerinden bazı kesitler sunar ve estetik-iman ilişkisi üzerinden ontolojik bir hakikate işaret eder.

Kur’ân-ı Kerim’de Sebe suresinde şehirlerin kurulmasının olmazsa olmazı demirin Davud peygamberin elinde nasıl eriyip şekilden şekle büründüğüne işaret edilir. Cenâb-ı Hak’ın Hz. Dâvûd’a (r.a.) bahşettiği², muhteşem zırhlar

yapmasını sağlayacak demiri şekillendirme yeteneği anlatılır ve akabinde kendisine “*Salih amel işleyin, çünkü ben sizin yaptıklarınızı görürüm.*” diye vahyedildiği söylenir. Zira tabiata dokunma, onu imar etme ve şekillendirmenin tek hakikî ve meşru amacı vardır: Salih olan amelin tâlibi ve fâili olmak.

Hz. Dâvûd’dan sonra oğlu Hz. Süleyman anlatılır surede. Onun emrine verilenler daha da hayranlık uyandırıcıdır. Ona sadece bakıra hükmetmek değil; ayrıca doğa olaylarını kontrol etme ve kullanma yetkisi de bahşolunmuştur. Hatta cinler bile onun hizmetindedir. Bu cinler ilginç bir şekilde kaleler, heykeller, havuzlar, çanaklar vb. yaparak akla zenginlik, lüks ve şatafatı çağrıştıracak ürünler ortaya koymaları için çalıştırılmış, tabiri caizse bir şehri şehir yapan unsurlar onların elinden çıkmıştır. Kur’ân-ı Kerim’deki bu anlatı yerilen değil bilakis bir peygamberin haşmet ve azametini hissettirecek şekilde tarihin esrarengiz bir kesiti olarak bizlere sunulmuştur. İlgili ayetin devamında bu maddî refah ve seçkinliğin hakikî merciine işaret edilmiş; “*Ey Dâvûd ailesi! O (büyük) şükür için çalışın.*” diyerek bütün dünyevî imkânâtın aslî gayesine yani “nimetleri, hakikî sahibine isnat ve her birini yerinde sarf ederek, atalet ve sefahate dalmadan Rabb’e şükür vazifesini ifaya”³ işaret edilmiştir. Ama bir gerçeği daha vurgulayarak: “*Kullarımdan şükredenler pek azdır.*”⁴

İmanın, hikayelerinde haşmet ve azamet suretinde vücud bulduğu Dâvûd ve Süleyman peygamberlerin kıssalarından sonra bir başka görkemli sahneye geçilir sûrenin devamında: *Beldetun tayyibe...* Ne hoş ne güzel şehir! İki yanını eşsiz güzellikteki bahçelerin sardığı, tarihte büyük üne sahip olmuş, harikulade barajlar ve sulama şebekeleri inşa etmiş, mutedil bir iklim ve verimli topraklara sahip Sebe kavmi. Cenab-ı Hakk, sadece gözleri ve gönülleri cezbeden güzellikte bir ülke bahşetmemişti onlara; kontrolleri altındaki ticaret yollarında -ister seyahat ister ticaret için olsun- güvenli

bir şekilde intikallerini de sağlamıştı. Yollar ve yolculuk, hem maddi açıdan rahat ve konforlu hem de manen güvenli idi. Onlara da aynı emir gelmişti: “Şükredin.”

Fakat onlar yüz çevirdiler. *Nimeti vereni görüp nimetten gâib olmaları* gerekirken, onlar nimetin önce cemaline, sonra da o nimetin sahibi sandıkları nefislerinin çirkinliklerine dalıp gittiler. Allah'a kulluktan, nimete şükürden uzak durdular. Sebe halkı için, hiç yok olmayacağını sandıkları o güzel beldeleri, kendilerinden sonrakilere bile kalmayacak şekilde Arim seli ile yok olup gitti. Onların o muhteşem meyveler veren bahçeleri ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı olan basit iki bahçeye dönüştü. Zira onlar, kendilerine gönderilen peygamberlerin uyarılarını dinlemeyip nimetlere nankörlük ettiler ve bu sebeple de cezalandırıldılar.⁵ Tıpkı ayet-i kerimede buyrulduğu gibi: *“Nankörlük etmelerinden ötürü onları işte böyle cezalandırdık. Biz, sadece nankörlük edenleri cezalandırırız.”*⁶ Aslında cezalandırılma sebepleri zikri geçen nimetlerin destansı varlığı yahut o nimetlere olan sevgi dolu bağlılıkları değildi. Gerçek sebep, o nimetlerin geldiği yeri unutup, eşyayı hakikî sahibine ircâ edecek haddini bilişten uzak olmaları, kibrin ve şirkin batağına bulaşmaları idi. Belki de bu nedenle sure-i celilede iki farklı portre üzerinden insanın, güzeli arayışı ve imar edişi anlatılır; hakikatinden koparmayarak dünyevî güzelliklerle zinetlenmiş iki peygamber, Davud (a.s.) ve Süleyman (a.s.) övülürken, geçici dünya metâna dalarak haddini aşmak yerilmektedir. Bu inceliğe işaret için olmalıdır ki sure, yerde ve gökte olan her şeyin Allah'a ait olduğunu ifade ederek söze başlamakta ve hamdın mutlak olarak Allah'a olması gerektiğini bizlere öğretmektedir.⁷

Bir başka kaybediş hikayesi de Hûd (a.s.)'ın peygamber olarak gönderildiği Âd kavmine aittir.⁸ Onlar, fiziksel yapıları itibarıyla güçlü kuvvetli, uzun boylu, iri cüsseli kimselerden oluşan bir kavimdi. Kuvvetleri ve sahip

oldukları şöhretleri ile övünürlerdi. Zira kendi dönemlerinde onlardan daha güçlüsü yoktu. Bu kavim, evlerini direkler ve sütunlar üzerine inşa etmiş⁹; tarihin tozlu sahifelerine “İrem” adı ile kazınmış bir şehir imar etmişlerdi. Burası evleri, bağları, bahçeleri, görkemli sarayları ve sularıyla dillere destan olmuştu. Güzeldi... Öyle ki kendisi için o güne kadar eşi benzeri görülmemiş bir ihtişam abidesi denecek kadar.¹⁰

Hız. Salih'in kendilerine peygamber olarak gönderildiği Semûd ise yeryüzünün geniş imkanlarına mazhar olmuş ve Âd kavminin ardından yeryüzünde halife kılınmışlardı. Onlar, yerin düzlüklerine saraylar kuruyorlar, dağları da yontarak evler inşa ediyorlardı. Bu kavim hakkında Şuarâ suresinde: *“Şımarık kimseler olarak dağlardan büyük bir ustalıklarla görkemli evler yontuyorsunuz.”*¹¹ buyrulur.

Şehircilik konusunda fevkalade ileri bir seviyeye ulaşmış olan Âd ve Semûd kavimleri kendilerine zulmettiler yani Allah'ın kendilerine verdiği bol imkanlarla, şımarıklık içerisinde günahlara dalmaları ve Rablerine karşı isyan etmeleri, onları kaçınılmaz son olan hiçliğin/değersizliğin uçurumlarına sürükledi ve taraf-ı ilâhîden gelen bir ceza ile darmadağın edildiler. Yarım kalmış hikayeleri, kâm alamadıkları dünya serüvenleri ise kendilerinden sonraki nesiller için bir ibret kıssasına çevrildi.¹²

Bu örnekleri çoğaltabiliriz.¹³ Firavun'un, Nemrud'un veya Kur'an'da bahsi geçen iki bahçe sahibinin hikayeleri de bize aynı duyguları hissettirir. Kendini eşyaya dokunacak ve onu şekillendirecek kadar güçlü hissetmenin; muvakkat ve mahdud bir hakimiyet duygusunun, insana Rabb'ini nasıl unutturduğunu anlatır bütün bu kıssalar. Bu hikayelerin her birinin ortak noktası maddeyi imar, inşa ve tezyinin onların gözlerini nasıl büyülediği, gönüllerinde nasıl bir kibir ve yoldan çıkmışlığa neden olduğudur. Onlara amelleri öyle süslü gösterilmiştir ki artık *suretin* ardındaki “asl”ı göremez hale gelmişler; o suret

ve sureti kendisine isnat ettikleri benliklerine saptanıp kalmışlardır.

Zikrettiğimiz örneklerin her biri aslında dünyada cenneti arayan insanı anlatır bize. Zira ellerindeki dünya nimetleri insan için belki de cennetin iz düşümü gibidir. Haz ve lezzet dairesinin bütün sınırlarını tatma arzularının nesnelere. Ama insan bu nimetlerin değerli ve anlamlı olduğu kadar geçici olduğunu unuttuğunda, her bir nimetin işaret ettiği hakikati ve bu hakikatin cemâlini görebilme imkanını kaybediyor ne yazık. Aynadaki suretine âşık olan prens gibi suretin ötesindeki Zât'ı aramayı unutup, kendisine ariyet verilen elleriyle yaptığı eserine duyduğu hayranlığın şımarıklığına düşüyor.

Bununla beraber şayet tek başına bolluk ve servet bu şımarıklığın nedeni olsa idi bize Dâvûd ve Süleyman (a.s.) gibi zenginliğe hükmeden peygamberin haşmetinden bahsedilmez, Rablerine karşı fakr u zaruret hali ile acziyetlerini itiraf eden iman abideleri örnek gösterilmezdi. Bu örneklerle belki de ümmetlerin en büyük fitnesinin mal olduğu ve ancak Rablerini hakkıyla zikredenlerin bu fitneden muhafaza edileceği anlatılmak istenir. Dolayısıyla Kur'an'ın anlatımı bizi güzeli terk etmeye yahut güzeli aramayı bırakmaya değil, güzeli, hakikî sahibine irca etmeye sevk eder. Ondaki gelip ona dönecek olan her şey, hem mebdî hem de zahiri itibarıyla güzel olduğu kadar, varlığı itibarıyla de O'nun bir tecellisi, eşsiz sanatının birer örneğidir. Güzelliğin verdiği hazza tapınmayı, bencillikten uzak, imanî her bir temaşa, zahirden batına giden bir yolculuğun vesilesi olacaktır. Gözlerini güzel ile buluşturan yolcu, güzelin suretini değil mânâsını temaşaya başlayacak ve onun yolu, suretten asla, cemalden Cemâl'e varacaktır.

Dolayısıyla İslâm medeniyeti müslümanın hem şahsiyetini inşa ve hem de dokunduğu tüm yaşam alanlarını ilahî bir ruhla imar etmesinin adıdır. Bir diğer tabir ile beşeriyetten insaniyete

doğru yolculuğunun surete bürünmesidir. İlahî isimlerin terbiyesi altında eşyayı kullanan hatta ona hükmeden insan, ahiret tarlası olan dünyaya bu gaye ile değer verdikçe hem muhteşem medeniyetler inşa eder hem de Allah'ın rızasını kazanır. Zira dünya ve içindekiler Allah'ın kudretini gösteren birer ayettir.¹⁴ Madde insana emanet olarak verilmiştir ve emanetin iyi kullanılması emanet sahibine ihanet etmemekle mümkündür.

Bize emanet edilen bütün eşya hatta enfüsten âfâka iç içe geçmiş bütün âlemler, şekilleri renkleri, desenleri ve sesleri ile bir "güzel"i anlatır bize. Zât-ı Bârî'nin eşsiz kemalini, mevcudatı nakış nakış dokuyarak bizim temaşamıza sunduğu hudutsuz cemalini, bütün tecellilerinde tekrar tekrar hissettirdiği denge, ölçü, hüsn, hikmet ve lütfunu; hasılı, dalabilenler için bahr-ı Zât'ın nihayetsiz sahillerini anlatır; zira "O yaratanların en güzelidir."¹⁵ Yarattığı her şeyden sonsuz kere daha güzeldir. İlahî güzelliğin rayhasını kendi hissesince taşıyan her bir mevcut, insandaki güzeli arama, daha da öte bir güzelle tanışma şevkini artırır ve gözlere aydınlık, gönüllere sürur olur. Akl-ı selim, kalb-i selim ve zevk-i selim sahibi olmanın zahir sebepleridir onlar. Tevhit, edep, ihsan, ihlas olmaksızın hiçbir güzelliğe erişilemeyeceğini yani manevî kemale varılamayacağını anlatmıyor mu Kur'an? Peki, bu manevî kemâle ermenin bir usulü olarak estetik bir terbiyeden geçme, kulun zarafetine yaraşır bir varoluş ile O'ndan kendine yansıyan güzellikleri izhar etme, kulluğun en zarif, en naif şekli değil midir? Bu nedenle ister tabiattaki cemâlin kendisi ister o cemâli anlatmaya çalışan sanatkarın elinden çıkan bir nakışın lahûtî ilmekleri, hakikî güzeli arayan kulu tek bir şeye sevk edecektir: Eşsiz güzellikte yaratan Bedî'e, Cemâl ile perdelenmiş Kemâl'e yani O Zât'a, iman, teslimiyet ve şükür duygularıyla yönelmeye... Bu iman, tefekkür ve gayretin neticesinde kurulan şehirler ise işte o vakit, gerçek "beldetun tayyibe" vasfını kazanacak, tesirli ve kalıcı olacaklardır. ❀

NOTLAR

- 1 Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı.
- 2 Ayet-i kerimede (Sebe, 34/10) "bizden" tabirinin gelmesi, asıl merciye işaret edilmesi bakımından aynı ontolojik bağa ortaya koyar. Zira bu nimetler alelade değil, Allah'ın has kullarına bahşettiği ve O'nun azametini gösteren birer lütuftur. Bkz. Razi, Fahrettin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1981, 25/246.
- 3 Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Matbaa-i Ebuzyiya, İstanbul, 1935, 5/3953.
- 4 Kıssa için bkz. Sebe, 34/10-13.
- 5 Kıssa için bkz. Sebe, 34/15-21.
- 6 Sebe, 34/17.
- 7 Ayet-i kerimede şöyle buyrulur: "*Hamd göklerde ve yerde ne varsa hepsinin sahibi olan Allah'a mahsustur; Ahirette de hamd yalnız O'na özgüdür. Hikmetle yöneten, her şeyden haberdar olan O'dur.*" (Sebe, 34/1)
- 8 Bkz. Araf, 74.
- 9 Bu kavim Fecr suresi 7. ayette "*zâtu'l-îmâd*" (sütunlar sahibi) adı ile de zikredilmektedir.
- 10 Kur'an-ı Kerim'de haklarında şöyle buyrulur: "*Âd kavmine gelince, yeryüzünde haksız yere büyüklük*
- tasladılar ve: 'Bizden daha güçlü kim varmış?' dediler. Kendilerini yaratan Allah'ın, onlardan daha güçlü olduğunu görmüyorlar mıydı? Doğrusu onlar, bizim ayetlerimizi bile bile inkâr ediyorlardı.'*" (Fussilet, 41/15)
- 11 Şuarâ, 26/149.
- 12 Kur'an-ı Kerim'de bu iki kavim hakkında şöyle buyrulur: "*Âd ve Semûd'u da helâk ettik. Onların başına nelerin geldiği, harap olmuş meskenlerinden size açıkça belli olmaktadır. Şeytan onlara amellerini süsleyip püsledi de böylece onları doğru yolu tutmaktan alıkoymdu. Halbuki onlar gerçeği görebilecek kadar zeki ve uyanık kimselerdi.*" (Ankebût, 29/38)
- 13 Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: "*Biz bu topluluk ve kişilerden her birini günahları yüzünden kısıvrak yakalayiverdik: Kiminin üzerine taş yağdıran bir kasırga gönderdik. Kimini o korkunç çığlık yakaladı. Kimini yerin dibine geçirdik. Kimini de suda boğduk. Allah, böyle yapmakla kesinlikle onlara zulmetmedi; lâkin onlar kendi kendilerine zulmettiler.*" (Ankebût, 29/40)
- 14 Örnek olarak bkz. Zariyat, 51/20-21; Ra'd, 13/3.
- 15 Müminun, 23/14.

Boğaziçi Müzesi

Rumelihisarında oturduğum yalıdan birkaç yalı ötede, Sultan Hamit'in son tophane-i amire müşiri Zeki Paşa tarafından ve dört katına ve kârgir yapısına rağmen Boğaziçi'nin nazlı kıyılarına ezer gibi yüklenmeyecek bir tarzda yaptırılmış olan büyük bina, o paşadan sonra bilmiyorum kaç kalabalık ve zengin ailenin debdebesi barındırdı. Cumhuriyete kadar da son padişahın bir kızıyla, son halifenin oğlu orada oturmuşlardı. Hayli zamandır boş ve bakımsız olsa gerek: Deniz ve kara cihetlerindeki bahçe duvarlarının hali ve camları sakat pencerelerinin uzaktan manzaraları, bir tamir ihtiyarını ciddiyetle haber vermektedir. Ve asıl hazin olan şey, mesken buhranına rağmen, bu büyük güzel yalının, bir tütün deposu olmadığı takdirde böyle bomboş kalmasına ve harap olmağa mahkum bulunduğu. Bugünkü hayat şartlarına göre, böyle bir yalıda oturmak için bir insanın hem çok, pek çok zengin olması, hem de apartmanın çepeçevre kuşatmış hasut gözlere şirretini her an teşhir etmeğe tenezzül etmez bir mizahta bulunması lazım. Büyük zengini bulsak dahi onun inziva sevenini bulmak çetin dava! Kaldı ki ben, bugünkü sahibinin adını dahi bilmediğim bu yalıdan, ona kiracı veya alıcı aramak maksadıyla değil, fakat Boğaziçi'ne mahsus bir müze olmağa büyüklüğü, kârgirliği, etrafının oldukça açıklığı, vapur iskelesine gayetle yakın ve bir tramvay durağına da nihayet yirmi dakika mesafede bulunuşuyla pek münasip olduğu için bahsediyorum.

Evet, Boğaziçi'ne mahsus ve içindeki her şeyi onun mazesini ve bugününü gösterip anlatan bir müze. İstanbul'un camileri ile beraber, en büyük ziyetini ve dünyanın, tekmi dünyanın en müstesna güzelliklerinden biri olan Boğaziçi'nin kendini mahsus ve münhasır bir müzeye sahip bulunması, elbette ki fazla olur şey değildir. Kimsenin bunu fazla addetmeğe kalkışamayacağına o derece emniyetim var ki, kurulması fikrini müdafaa etmeği lüzumlu bir şey sayıyor ve nerede kurulabileceği hakkındaki fikrimi söyledikten sonra, yeni müzenin salonlarını nelerle dolduracağımız bahsine geçiyorum.

Bu müze tabiidir ki, evvela Boğaz'ın ilham ettiği ve edeceği bütün tablolara, desenlere, eski Boğaziçi'ne ait Garp resimlerinin röprodüksiyonlarına ve eski Boğaziçi'ni pek çoğu yıkılmış yalılarıyla gösteren fotoğraflara ait bir kısmı ihtiva edecek; ikinci bir kısım, eski binaların mahvolmaktan kurtulmuş ve kurtulacak tavan ve kapı gibi ziyetli parçalarına ve bütün bir medeniyeti canlandıran türlü kıymetli eşyasına -bu meyanda eski Boğaz kayıklarına- ait olacak; üçüncü bir kısım da, Boğaziçi'nin Türkçede ve her lisanda -vehleten tahmin edilemeyecek kadar çok miktarda- muhamire ilham etmiş bulunduğu eserleri toplayacaktır. Bilhassa bu son kısmında, bir gün daha fazla durmak üzere bu yazıyı, Boğaziçi Müzesi'nin yakın bir istikbalde, bir hakikat olmasını dilemekle bitireceğim.

Kaynak: Nahit Sırmı Örik, "Boğaziçi Müzesi", *Tanin*, nr. 847, 8 Ocak 1946, s. 2'den naklen, *İstanbul Yazıları*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

İmar ve İslah Medeniyeti

Doç. Dr. Ayşe Esra Şahyar¹

Tarih boyunca müslümanlar, hâkim oldukları şehirlerin her birinde Peygamber eliyle kurulan ilk İslâm şehri olan Medine-i Münevvere'yi model almaya çalışmışlar, Şam'da, Bağdat'ta, İstanbul'da adeta bir Medine inşa etme gayreti içinde olmuşlardır. Peygamber Efendimizin Medine şehrini kurması, yeryüzünü imar ve ıslah gayesinin gereği idi. Zira Allah Teâlâ'nın insanı "*yeryüzünde bir halife*" olarak var etmesi² insana yeryüzünü imar ve ıslah etmek misyonu yüklemiştir. Yeryüzünün imarı, orada medeniyetler inşa etmek, muhtelif müesseseleriyle, insanın ihtiyaçlarını karşılayabileceği şehirler kurmak ancak bu esnada doğayla, bitkilerle ve hayvanlarla uyum içinde olmak ve her bir canlıyı muhafaza etmektir. İslah ise yeryüzünde adalet ve hakkaniyeti tesis etmek, ilim, hikmet ve güzel ahlâk sahibi muvahhid nesiller yetiştirmek, bir İslâm toplumu tesis etmektir. İmar ve ıslah edilmiş bir bölge temeddün etmiş, o bölgenin insanları yaratılış gayelerini ifa etmişlerdir. Nitekim Resûlullah'ın, hicret ettiği Yesrib şehrinin adını "Medine" olarak değiştirmesi de temeddün gayesinin bir tezahürüydü.³ Yesrib karışıklık, bozukluk, zarar anlamlarına gelen bir kelimeydi. Oysa Resûlullah Medine'yi tüm bu olumsuz sıfatlardan arınmış bir şehir olarak kurmuş, Medine de güzellik ve hoşluğun bir ifadesi olarak "Taybe" sıfatı ile tanınmıştır.⁴

İlk İslâm şehri olarak kurulan Medine'de Peygamber Efendimiz şehri imar ve ıslah için

pek çok adım atmıştı. İmar adımlarının en önemlisi Mescid-i Nebevî'yi inşa etmesiydi. Mescid bir ibadet ve tebliğ mekânı olduğu kadar etrafında inşa edilen suffa ile bir eğitim öğretim kurumu; avlusu ve çevresi ile hastaneden, kültürel ve sportif aktivitelere, kimsesizlere barınak olmaya kadar pek çok fonksiyon icra eden bir müessese olmuştu. Medine modelini benimsemiş İslâm şehirlerinden biri olan İstanbul'da da fetihle birlikte şehrin muhtelif semtleri birer külliye etrafında teşekkül etmiştir. Medreseleri, hanları, hamamları, şifahaneleri, vakıfları, kimsesizlere yurt olan tekkeleri ile İstanbul, Medine ruhunu XV. yüzyıl ve sonrasında yeniden vücuda getirmiş gibidir. Nitekim müslümanlar tarafından fethedilmeden evvel de İstanbul, büyük bir imparatorluğa ve devasa bir medeniyete sahip bir şehirdi. Resûlullah tarafından müslümanlara bir ideal olarak gösterilmiş ve "*Allah'ın, Kayser'in şehrine (Bizans'a/İstanbul'a) sefere çıkacak orduyu bağışlayacağı*"⁵ müjdesi verilmişti. Aslında bu teşvik, Medine'ye hicretle birlikte başlayan temeddün faaliyetinin yayılması ve tamamlanması için müslümanların Arap yarımadası dışına çıkması gerektiğini de ima etmekteydi.

Kayser'in şehrinin kurulduğu Boğaziçi, iki kıtayı bağlayan zarif bir köprü olarak bağrında ilme, hikmete ve medeniyete dair nice hazineler taşıyordu. Üstelik eşsiz güzelliği ve zarafetiyle her çağda "*Allah güzeldir, güzel olanı sever*"⁶ hadisinin müşahhas haliydi. İki yakasına serpilmiş kilise ve sinagoglardan sonra Allah'ın birliğini ve Muhammed'in (s.a.s.) son elçi olduğunu ilan edecek camilere hasretti. İlk İslâm şehri olan Medine'nin faziletlerine bürünmeyi hak eden şehirlerin başında geliyordu. Yeni İslâm şehirleri kurmak anlamına gelen fetihler hem tevhid inancını ve ilâhî daveti insanlığa ulaştırma çabasının hem de ilim ve hikmet arayışının ürünüydü. Müslümanlar "*Hikmet müminin yitiğidir*"⁷ düsturunu benimseyerek yeryüzünde ilim, imar, ıslah ve temeddüne dair ne varsa peşine düşmüşlerdi. İstanbul ise M.Ö. 3000'lere dayanan tarihi ile bir ilim ve medeniyet

(Kaynak:
İstanbul
Atatürk
Kitaplığı,
Krt.026580)

merkeziydi. Müslümanların İstanbul'a gelişi, hem dünyanın en güzel şehirlerinden birine son peygamberin çağrısını getirmek ve zaten pek çok yönden güzellikler barındıran şehri, manevî güzelliklerle taçlandırmak hem de bu şehrin bin yıllara dayanan ilim ve kültüründen istifade etmek olacaktı.

Şehre gelen ilk İslâm ordusu Boğaz'ın altın boynuzuna, mihmandar-ı Resûl Ebû Eyyub'u defnetmiş, Ebû Eyyub'un kabri sonraki sekiz asır boyunca Bizans halkının ziyaretgâhı olmuştu.⁸ Ebû Eyyub, Tekfur Sarayı'nın karşı kıyısında, şehrin surları dibindeki istirahatgâhında adeta "Ey Ehl-i kitab, aramızdaki ortak kelimeye gelin!"⁹ davetini yinelerken şehir özlemle İslâm'a kavuşmayı beklemiştir. Keza Allah'ın son elçisi, Bizans İmparatoru Heraklios'a yazdığı mektupta "Müslüman ol, selamete eriş!" çağrısını yapmanın yanı sıra "İnkâr edersen Erisilerin/Bizanslı fakir çiftçi tebaanın, günahı boynuna!"¹⁰ diyerek asırlar öncesinden Bizans

halkını bağına basmıştı. Artık müslümanlara düşen, İstanbul'a erişmek, İstanbul halkına İslâm'ı duyurmak, Boğaz'ın iki yakasına ve şehrin yedi tepesine kelime-i tevhidi haykıran camiler, Kur'ân ve hadis öğreten medreseler inşa etmek olmuştu. Ta ki "ni'me'l-ceyş" sıfatını almış Fatih'in ordusu şehre girene kadar Konstantinopolis bir İslâm şehri olma hasreti çekti ve nihayet 1453 yılı Mayıs ayında İstanbul için hasret bitti. Asırlarca, kubbesi altında Allah'a ibadet edilen Ayasofya son peygambere de şahitlik edince kemale erdi. Yıllar içinde Boğaz'ın iki yakası irili ufaklı zarif camilerle bezendi. Minareler ve kubbeler Boğaziçi'nin güzelliğine güzellik kattı.

Resûl-i Zîşan, Medine'de cahiliye barbarlığı ve Arap bedeviliğinin izlerini silip yepyeni bir medeniyet inşa etmişti. Peygamberimiz Medine'nin, müslümanların, hristiyan ve yahudilerin tek ümmet olarak barış içinde yaşayacakları, adalet ve iyiliğin egemen olduğu

bir şehir olmasını arzu ediyordu. Hicretten hemen sonra gerçekleştirdiği Medine Sözleşmesi şehrin tüm unsurlarını bir ümmet çatısı altında birleştirmeyi hedefliyordu. Bu sözleşme İslâm şehrinde farklı din ve kültürlerin bir arada barış içinde yaşayabilmesi idealini simgelemekteydi. Keza şehrin sakinleri arasında adaletin, güvenin, edeb ve ahlâk ilkelerinin, nezaket ve saygının tesis edilmesi Medine'yi değerli ve yaşanabilir kılan en mühim öge idi. Nitekim İstanbul şehri de asırlarca camileri, kiliseleri, sinagogları muhtelif dinlerden halkları ile hep beraber barış içinde yaşamayı başardı. Müslümanlar Bizans izlerini silmeden bir İslâm şehri kurdular. Bu saygı, Peygamber müjdesinde yer alan “*ni'me'l-emîr*” olmanın gereği idi. Müslüman toplum Konstantiniye halkının hukukunu bir peygamber emaneti addetmişti. Öte yandan İstanbul, tarih boyunca “İstanbul lehçesi”, “İstanbul beyfendisi”, “İstanbul hanımefendisi” ve “İstanbul kültürü” ifadelerini doğuracak ölçüde saygı, nezaket ve zarafetin simgesi bir şehir olmuştur.

Peygamber Efendimiz Medine'yi, sakinlerinin nefes alabildiği ve huzur içinde yaşayabileceği güzel bir şehir olarak kurmayı arzulamıştı. Peygamberimizin, şehrin kuruluş aşamasındaki çeşitli uygulamaları, Medine'nin büyüyüp gelişmesini kontrol altında tutmaya çalıştığını göstermektedir. Mescit etrafında yapılaşmaya mâni olması, uzak mahallelerde ikamet edenlerin mescide yakın taşınma taleplerini reddetmesi¹¹, bedevilerin Medine'ye hicret etmesine müsaade etmemesi¹² onun bu itinasının başlıca göstergeleri arasında sayılabilir. Şehir halkına, komşularının rüzgarını engelleyecek yükseklikte bina yapmayı¹³, yolları işgal etmeyi yasaklaması¹⁴ düzenli bir imar çabasının göstergeleri arasındadır. Keza Peygamber Efendimizin yüksek binalar yapılmasını bir kıyamet alameti olarak zikretmiş olması da dikkat çekicidir.¹⁵ Hatta “*Yapılan her bina sahibi için bir vebaldir.*”¹⁶ hadisi ihtiyaç olmadan bina yapmanın İslâm şehrinde hoş görülmediğini açıkça gösterir. Zayıf da olsa bazı hadislerde, yedi arşından yüksek bina

yapan kişinin fâsık olarak nitelenmiş olması ise oldukça düşündürücüdür.¹⁷ Dolayısıyla İslâm medeniyetinde bina yapmak ihtiyaç ölçüsünde, israfa gidilmeden olmak zorundadır. İçinde bulunduğumuz son yüzyıla kadar İstanbul şehri de mimarî sükûnetini muhafaza etmiş, isimleri bağ, bahçe ve köy ekleri barındıran nezih semtleri ile adeta bir masal şehri olagelmıştır. Bu köklü ve zarif tarihine rağmen İstanbul'un bugün salt kalabalığı, karmaşası ve düzensizliği ile anılması, çirkin bir beton şehre dönüşmüş olması çok acı ve hazindir.

Resûlullah ilk İslâm şehrinde, ihtiyaç olmadıkça bina yapmayı kerih addetmesine karşılık ağaç dikilmesini teşvik etmiş, ağacın makbul bir sadaka olduğunu belirtmiştir.¹⁸ Hatta kıyamet saatinde dahi elinde fidan olan kişinin vakit bulursa o fidanı dikmesini istemiştir.¹⁹ Etrafı çöller, volkanik arazilerle kaplı Medine'de Nakî bölgesi gibi ağaçlıklı vadileri koruma (hima) altına almıştır.²⁰ Resûl-i Ekrem'in iklimsel koşullar ne olursa olsun yeşil bir şehir kurma çabası, “Allah güzeldir, güzel olanı sever.” düşüncesinin bir tezahürüdür. Nitekim İstanbul şehri de asırlar boyunca ormanlık alanları, mesire yerleri, su kaynakları, bahçe ve bostanları ile var olmaya devam etmiştir. Ancak gün geçtikçe nüfusu artan bu güzel şehir son yüzyılda bağ ve bahçelerini kaybetmiştir. Her geçen gün ormanları azalan, nefes alınamaz bir şehre dönüşmektedir.

Asırlarca Medine-i Münevvere'nin izinde bir hilafet merkezi olarak varlık gösteren İstanbul'un doğasının, mimarisinin, şehir yapısının korunması, sakinlerinin huzur duyacağı bir mimarî yapıya, bol yeşil alanlara kavuşup güzelleşmesi, farklı kültürlerle bir arada yaşama tecrübesinin canlı tutulması, pek çok yönden elzemdir. Her şeyden evvel İstanbul, Peygamber'in idealleştirdiği, sahabenin ayak bastığı bir şehirdir. İrili ufaklı yüzlerce cami, medrese, vakıf, tekke ve çeşmeye ev sahipliği yapmıştır. İslâmî şuur, İstanbul'u korumayı ve yeniden güzelleştirmeyi gerektirir. Gereksiz ve çirkin yapılaşmanın önüne geçmek, şehrin

ormanlarını korumak, bağ ve bahçelerini ihya etmek, tarihî yapılarını gün yüzüne çıkarmak, şehrin sakinleri arasında saygı dilinin, nezaketin yeniden teşekkül etmesi için çaba sarf etmek de bu kadim şehrin sakinlerinin ideali olmalıdır. ¹⁰

NOTLAR

- 1 Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı
- 2 Bakara, 2/30.
- 3 Resûlullah'ın Medine'yi imar faaliyetleri ile ilgili olarak bk. Mustafa Karataş, "Hz. Peygamber'in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2013), XXVIII, s. 59-84.
- 4 İbnü'l-Esir, Mecdüddin Ebû's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fi garibi'l-hadis*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvi ve Mahmud Muhammed et-Tanâhi, I-V, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1399/1979, V, 292.
- 5 Buhârî, "Cihad", 93.
- 6 Müslim, "İman", 147; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 399.
- 7 Tirmizî, "İlim" 19; İbn Mâce, "Zühd", 15.
- 8 Hüseyin Algül, "Ebû Eyyûb el-Ensârî", *DİA*, X, 124.
- 9 Âl-i İmran, 3/64.
- 10 Buhârî, "Bed'u'l-vahy" 6; Müslim, "Cihad", 74.
- 11 Buhari, "Ezan", 33; Müslim, "Mesâcid", 280.
- 12 Buhârî, "Zekât", 36; Müslim, "İmâre", 87.
- 13 Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûruddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecma'uz-zevâid ve menbe'u'l-fevâid*, thk. Hüsamüddin el-Kudsî, I-X, Mektebetü'l-Kudsî, Kâhire, 1414/1994, VIII, 165.
- 14 Ebû Dâvud, "Cihad", 97.
- 15 Buhârî, "İman", 37; Müslim, "İman", 1.
- 16 Ebû Dâvud, "Edeb", 169; İbn Mâce, "Zühd", 13.
- 17 Büsürî, Ebû'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Ebî Bekr, *İthâfü'l-hiyerati'l-mehera bi zevâidi'l-mesânîdi'l-aşera*, thk. Ahmed Mâbed Abdülkerim, I-IX, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1420/1999, VII, 456.
- 18 Müslim, "Müsâkât", 7.
- 19 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1409/1989, s. 168.
- 20 Yâkut el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Dâru Sadr, Beyrut, 1995, II, 307-308, V, 301.

Amcazade Yalısı

Boğaz'ın en eski yalısı olan Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı, Köprülü Yalısı olarak da bilinir. Yalı 1697-1702 yılları arasında Sultan II. Mustafa'nın sadrazamı Amcazade Hüseyin Paşa taraafından yaptırılmıştır. 93 Harb'i'nde göçmenler bu yalıya yerleştirildiklerinden büyük ölçüde tahrip olur. 19. yüzyılda da büyük bir yangın geçirir. Bir harem, bir selamlık ve ortada bir bahçe şeklinde yapılan 300 küsur yaşındaki yalıdan sadece selamlık kısmından, T şeklinde tek bir odası kalmıştır. Bugüne kalabilen bu tek odası denize uzanan çıkma halindeki divanhânesidir. Divanhanenin üç tarafı manzaralıdır. Arka duvarları hariç her cephesi kâmil penceredir. Mimarisi çok sade olan bu divanhanenin dışarıdan dikkat çeken hiçbir tezyinatı yoktur. Buna mukabil içi oldukça müzeyyendir. Bu tezyinat Avrupa sanatının ağır baskısının başlamasından önceki Türk sanatına mahsustur. Ortadaki kubbe ile bütün duvarlar ve çıkıntılarının tavanları, altın yıldızın hâkim olduğu nakışlarla bezenmiştir. Dip duvardaki dolap kapakları fildişi ve sedef kakmalarla süslenmiştir. Duvarların üst tabakasında sıra halinde panolar mevcuttur. Bu panoların her birinin içinde çeşit çeşit çiçekler bulunan birer testi resmi vardır.

Havuzlu orta mekana açılan üç eyvanın her biri döşemeden bir kademe yükseltilecek üç tarafı sedirler ve pencerelerle çevrilidir.

Yalı, Türk mimarisinde Orta Asya menşeli ve Anadolu'dan girip Bursa'dan geçerek Boğaziçi'ne ulaşan eyvanlı planın eşsiz bir misali olarak henüz kalabilen kısmıyla istikbale ışık tutmaya devam ediyor. Dışındaki sadelik nispetinde içindeki renkler, desenler ve detaylar ise hâlen bambaşka bir iklimin hatırasını, tefekkür dünyasını çağırıyor.

Kaynak: Orhan Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri, Anadolu Yakası*, c. 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2006, s. 133-141.

Amcazade Yalısı'nın bugüne ulaşmayan harem kısmı. (Kaynak: Konstantiniyye'den İstanbul'a: XIX. Yüzyıl Ortalarına XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Rumeli Yakası Fotoğrafları, haz. M. Sinan Genim, c. 3, Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 347.)

Boğaziçi'nde Birlikte Yaşama Kültürünün Fıkhî Temelleri¹

Prof. Dr. Ahmet YAMAN²

Dünyanın incisi Boğaziçi, İstanbul'un fethi ile birlikte tarihinde ilk defa dinsel ve kültürel çoğulculuğun da simgelerinden biri haline gelmiştir. Bir başka ifadeyle, müslüman toplumlarda "öteki" ile birlikte huzur içinde yaşayabilmenin mümkün ve sürdürülebilir olduğunu somut bir biçimde gösteren bir mekandır Boğaziçi. Ona bu özelliği kazandıran husus, hiç kuşkusuz İslâm'ın sunduğu dünya görüşü ile bu görüşe dayanan fıkıh mirası ve Osmanlı tarih tecrübesidir.

"Millet sistemi" esasına göre şekillenen Osmanlı toplumunda, bu toplumu oluşturan milletlerin, yani farklı din mensupları ve zümrelerinin din ve düşünce hürriyetleri garanti altına alınmış; buna ilaveten verilen kimi özerklikler doğrultusunda, özel hukuk alanına giren hukukî işlemler ya da olaylar, her *milletin* kendi hukukuna ve örfüne göre çözümlenmiştir. Böylece Osmanlı payitahtı İstanbul ve İstanbul'un gözbebeği Boğaziçi,

fetihten önce şahitlik ettiği Roma, Bizans ve Latin dönemlerinde asla göremediği bir çoğulculuğa ev sahipliği yapmıştır.

İslâm'ın dünya görüşüne bakıldığında, onun ana kaynağı ve kutsal metni olan Kur'an'ın, dinsel ve dolayısıyla kültürel çoğulculuğun Yüce Yaratıcı'nın bizzat kendisinin muradı olduğunu açıkça vurguladığı görülür:

*"Sizden her biriniz için bir sistem ve bir hayat tarzı belirledik. Eğer Allah dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise hayırlı işlerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir."*³ ile *"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların hepsi toplu hâlde mutlaka iman ederlerdi. Böyle iken, sen mi mü'min olsunlar diye, insanları zorlayacaksın?"*⁴ ayetleri, aynı içerikteki birçok mesajın ana temasını yansıtmaktadır.

Dinsel ve kültürel farklılıkların bir yaratılış gerçeği olduğu belirtilip ardından İslâm'ın dışındaki diğer dinlere ve mensuplarına hayat hakkı tanınmaması, açık bir tutarsızlık olurdu. Bu sebeptendir ki, gerek Kur'an-ı Kerim gerek onu tebliğ edip açıklayan Hz. Peygamber (s.a.v.) din ve düşünce hürriyetini teminat altına alacak hükümler koymuştur.⁵ Daha açık bir dille söylersek, dinde zorlama olmayacağını ve herkesin özgür iradesiyle dinini seçebileceğini öngören İslâm, seçilen dinin gereklerinin rahatça yerine getirilmesini de garanti altına alacak ilkeler ve hükümler koymuştur.

Kamu yönetimi ve inançla ilgili istisnalar dışında genel kural, müslüman toplumun bir üyesi olarak yaşayan gayrimüslimin (zimmî), o toplumun kurucu unsuru olan müslümanlarla aynı hak ve sorumluluklara sahip olmasıdır. Bu kural Hz. Peygamber'in, *"Eğer İslâm egemenliğini tanıyıp vatandaşlığı kabul ederlerse onlara bildir ki müslümanların lehine olan haklar onların da lehine, müslümanların omuzlarında olan yükümlülükler onların da omuzlarında olacaktır."* gibi sözleri⁶ başta olmak

üzere yahudi, hıristiyan ve mecûsilerle bizzat yaptığı pek çok zimmet antlaşmasındaki yazılı hükümlere dayanmaktadır.

İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin can, mal, inanç ve değerlerinin müslümanların sorumluluğunda olduğunun ifadesi olan *zimmet*, söz konusu ilke ve hükümlerin hukukî ve siyasî çerçevesini çizmektedir. Osmanlı uygulaması da, esasen kendisinin ana referans çerçevesini oluşturan İslâm'ın bu zimmet anlayışına dayanmaktadır.

Müslümanların hâkim oldukları coğrafyalarda gayrimüslimlerin vatandaş sıfatıyla, üstelik hayli geniş bir hukukî-kazâî özerklikten istifadeyle yaşamaları imkânını veren zimmet müessesesini, Muhammed (a.s.) da gerek şahsî uygulamaları gerek verdiği birçok talimat ile somutlaştırmıştır.

Hukuk tarihinin bilinen ilk yazılı anayasası olan Medine Sahîfesi'ndeki "*Yahudilerden bize tabi olanlara, haksızlık yapılmaksızın ve aleyhlerindekiyle de destek olmaksızın yardım edilecek ve iyi muamelede bulunulacaktır.*" ile "*Avf yahudileri müminlerle beraber bir ümmet oluştururlar. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir. Bu hükme, haksızlık yapmadıkça ve suç işlemedikçe gerek mevlâları gerek bizzat kendileri dahildirler. Haksızlık yapıp suç işleyen, ancak kendisine ve ailesine zarar verir.*"⁷ gibi taahhütler bir yana, Hz. Peygamber, kendi otoritesinin uzağında kalan yerlerdeki gayrimüslimlerin haklarını da koruyacak adımlar atmıştır. Mesela Güney Arabistan'daki Hımyer kralına gönderdiği bir mesajda, yahudi ve hıristiyan olarak eski dinlerinde kalmak isteyenlere herhangi bir müdahalede bulunulmamasını şart koşmuş; Necran hıristiyanlarına verdiği emannamede, onların mallarına, canlarına, dinî hayat ve uygulamalarına, ailelerine ve mabetlerine bizzat kendisinin kefil olduğunu bildirmiştir.⁸ Zimmiye haksızlık yapan, gücünün üstünde malî sorumluluk yükleyen ve rızası dışında ondan bir şeyler alan kimsenin karşısına hesap gününde bizzat kendisinin çıkacağı ifade eden

Resûl-i Ekrem, bir zimmiyi öldüren kimsenin, kırk yıllık mesafeden duyulan cennet kokusunu alamayacağını da belirtmiştir.⁹

Bütün bu dinî yönlendirmeleri esas alan müslüman hukukçular "*Onlar da tıpkı müslümanlar gibi hak ve yükümlülüklerle sahiptirler.*" genel kuralı çerçevesinde gayrimüslimlerin "*inançlarıyla baş başa bırakılması gerektiğini*" vurgulamışlardır.¹⁰ Öyle ki İslâm'ın kesinlikle cevaz vermediği işlem veya tasarruflara dahi, kendi değerlerince meşru olması ve kendi aralarında uygulanması şartıyla ilişilmemiştir. Bu tavrın somut bir göstergesi olarak Hasen Basrî (ö. 110/728) zimmîlerin İslâm hukuku bakımından geçersiz sayılması gereken nikâhlarına devletin karışıp karışamayacağını soran Emevî halifesi Ömer b. Abdilazîz'e (ö. 101/720) "*Onlar kendi inançlarına göre yaşayabilmek için bize cizye ödüyorlar.*" diyerek, karışılmaması gerektiğini belirtmiştir.¹¹

Çok dikkat çeken bir ayetinde Kur'ân, içinde yapılan ayinleri onaylamasa da hangi dine

Mustafa Halim Özyazıcı hatırıyla İstanbul'un fethini müjdeleyen hadis-i şerif: "Kostantiniyeye muhakkak fetholunacaktır. Ne mübarek emirdir o emir ve o ne mübarek bir ordudur." Y. Çağlar arşivi. (Kaynak: Bir Fotoğrafın Aynasında İstanbul'un Meşhur Hattatları, ed. Yusuf Çağlar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2010, s. 110)

ait olursa olsun mabetlerin koruma altında olduğunu söylemektedir: “...Eğer Allah’ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içlerinde Allah’ın adı çok anılan mescidler muhakkak yerle bir edilirdi...”¹² Böyle olduğu içindir ki, Hayber’i fetheden Hz. Peygamber yahudilerin mabetlerini olduğu gibi bırakmıştı.

Özellikle İmam Mâlik (ö. 179/795) ve öğrencisi İbnü’l-Kasım (ö. 191/806) olmak üzere kimi fakihler muhtemelen bu verilere dayanarak, yarar görmesi halinde ve anlaşma şartları muvacehesinde devletin, gayrimüslim vatandaşlarına mabet açma izni verebileceğini söylemişlerdir.¹³ Bu kanaat, İbn Abbas’a ait olduğu söylenen şu yaklaşım ile de uyum arz etmektedir: “Yabancıların kurup da Allah’ın bize fethini müyesser kıldığı şehirlere müslümanlar yerleşirlerse, yabancılar kendileriyle yapılan anlaşma şartlarından istifade ederler. Müslümanlara ahde vefa göstermek düşer...”¹⁴

Tarihî uygulamalara bakıldığında adı geçen fetvanın sadece kitaplarda kalmadığı görülmektedir. Söz gelişi Muâviye’nin iktidarında sahâbî Amr b. el-Âs’ın Mısır valiliğini yürüttüğü bir sırada Ya’kûbî patriği Enmânû tarafından İskenderiye’de Mâr Kıs (Markos-Macarius) Kilisesi inşa edilmiş; Mesleme b. Mahled’in görev döneminde (47-62/667-681) Fustât’ta (Kahire) bir manastır inşasına izin verilmişti. Hatta daha ilginç, buralarda çan çalma yasağının sadece ezan vakitlerine münhasır olduğunu, onun dışında herhangi bir kısıtlamanın bulunmadığını tarihçiler kaydetmektedirler.¹⁵ Nitekim cengâver sahâbî Hâlid b. Velid’in Ânât ahalisiyle; bir başka sahâbî Ebû Ubeyde b. Cerrâh’ın Şam Bölgesi sakinleriyle yaptığı anlaşmalarda, çanlarını, ezan-namaz vakitleri dışında günün diledikleri her saatinde çalabilecekleri, yortularında haçlarını açıkça taşıyabilecekleri hükmü yer almaktaydı.¹⁶

Müslüman İstanbul’un asırlar boyu ev sahipliği yaptığı dinî ve kültürel çoğulculuk, işte bu teorik

ve tarihsel arka planın ürünüdür. Yazıyı, sadece Boğaziçi’nin değil, geneli itibariyle İstanbul’un çoğulcu yönünü sergileyen bazı örneklerle tamamlayacağım:

Bizans İstanbul’unda baskı altında yaşayan yahudiler, müslüman İstanbul’da rahata kavuşmuşlardı. Bunun bir göstergesi olarak Fatih Sultan Mehmed, Bizans’ta çok zor şartlar altında hahamlık görevini yürütmeye çalışan Rabbi Moses Capsali’yi (Moşe Kapsali) yahudi tâifesinin yetkili hahamı olarak tayin etmişti.¹⁷ Ardından, mabetlerine dokunulmayacağı, Tevrat eğitimine karışılmayacağı ve dinlerinin gereklerini serbestçe yerine getirebilecekleri teminatını vermişti. Nitekim aynı teminat 1011/1602 yılında “ellerindeki fetva-yı şerife ve ecdâd-ı ızâmın verdikleri evâmîr-i münife muktezasınca” tekrarlanmıştır.¹⁸

Sadece kendi aralarında olmak kaydıyla, dinlerince yasaklanmayan alkollü içki imal etmek ve içmek, domuz beslemek ve yemek, mahremlerle evlenmek gibi uygulamalarda, İstanbul gayrimüslimleri özgür bırakılmışlardı.

Osmanlı merkezî yönetimi, kuruluşundan sona ermesine kadar, aileyi ilgilendiren hukuk alanını gayrimüslimlerin kendi cemaat önderlerine bırakmakla kalmamış, bu alana dışarıdan hatta müslümanlardan gelebilecek müdahalelere de fırsat vermemiştir. Kâdıllara ve imamlara buyruklar gönderilerek, gayrimüslimlerin nikâh işlerine karışmamaları istenmiş; kâdıllara kendi yargı çevrelerinde duyarlı olmaları talebiyle, mahalle imamlarının yetkilerini aşarak gayrimüslimlerin nikâhlarını kıyıp kıymadıklarını denetlemeleri emri verilmiştir.¹⁹ Dahası gayrimüslimlerin nikâh-talâk işlemlerini kendi dinlerine, belgelerdeki özgün ifadeyle “kendi âyinlerine göre” yapıp yapmadıkları bile denetlenmiş, bu denetlemeyi yapan Ehl-i Örf’e, söz konusu olan hangi dinî zümre ise onların hukuk ve telakkilerine göre caiz sayılmayacak işlemlerin iptali yetkisi verilmiştir. Bunun yanında Ehl-i Örf’ün, rüşvet

olarak gayrimüşru evlilikleri onaylamaları için rûhânî önderlere baskı yapmaları da engellenmeye çalışılmıştır.²⁰

Gayrimüslimlerin İslâm'ı kabule zorlanmalarını bertaraf etmek için, mühtedinin, kimseden baskı görmeden kendi isteğiyle müslüman olduğunu mahkemede şahitler veya son dönemlerde konsolosluk tercümanı huzurunda beyan etmesi usûlü benimsenmiştir.²¹

Son olarak şunu kaydedelim ki, İstanbul'un fethinden sonra Boğaziçi'nin sunduğu ve sürdürdüğü bu birlikte yaşama kültürü, Kur'an ve Sünnet temeline dayalı olan fıkıh mirasının sağladığı hukukî garantilere dayanmaktadır. Bu garantinin fıkıh ilmindeki terimsel karşılığı olan "zimmet" kelimesi, müslüman toplumlarda yaşayan gayrimüslimlerin temel insan haklarının bulunduğunu ve sadece bulunmakla kalmayıp bu hakların müslüman idareler tarafından korunacağını da ifade etmektedir.²²

NOTLAR

- 1 Bu yazı daha önce sunduğumuz ve *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması: İstanbul Tecrübesi Sempozyumu* kitabında (İstanbul, 2010, s. 169-174) yayımlanmış olan bir bildiriye dayanmaktadır.
- 2 Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü. İslam Hukuku Anabilim Dalı
- 3 Mâide, 5/48.
- 4 Yûnus, 10/99.
- 5 Bakara, 2/26; Kehf, 18/29; Ğâşiyeh, 88/21-22.
- 6 Şâfiî, *Müsned*, Beyrut, ts. Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, s. 170.
- 7 Sahîfe'nin bütünü için bk. Muhammed Hamîdullah, *Mecmû'atü'l-Vesâiki's-Siyasiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hılâfeti'r-Râşide*, Beyrut, 1987, s. 59-62.
- 8 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire, 1382, s. 72; Hamîdullah, *a.g.e.*, s. 175, 220.
- 9 Buhârî, "Cizye", 5; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 153; Tirmizî, "Diyât", 11.
- 10 Serahsî, *el-Mebsût*, İstanbul, 1983, 13/137; Kâsânî, *Bedâ'î'u's-Sanâi*, Beyrut, 1982, 6/280.
- 11 Antoine Fattal, *le Statut Legal des Non-Musulmans en Pays d'İslam*, Beyrut, 1958, s. 128'den nakleden Mehmet Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi I-III* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 1999, 2/420.
- 12 Hac, 22/40. Hasen el-Basrî'nin ayete getirdiği yoruma göre İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin mabetleri müslümanlar sayesinde korunmuştur.

- bk. İbnü'l-Kayyim, *Ahkâmu Ehlî'z-Zimme*, Beyrut, 1994, 2/667.
- 13 Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*, Beyrut, ty. (Dâru Sâdır), 4/424; bk. Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmu'z-Zimmiyyin ve'l-Müste'menin fi Dâri'l-İslâm*, Beyrut, 1986, s. 97-99.
 - 14 Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 149; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, Kahire, 1968, s. 141.
 - 15 Bu bilgilerin ayrıntı ve kaynakları için bk. Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul, 1995, s. 95 vd.
 - 16 Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s. 138,146.
 - 17 Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and 16th Centuries*, Leiden 1984, s. 20-21; Naim Gülerüz, *Türk Yahudileri Tarihi I*, İstanbul, 1993, s. 51-52.
 - 18 Ahmet Refik, *On İkinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul, 1988, s. 11-13.
 - 19 *Külliyât-ı Kavanîn*, c. 2, No: 3991; c. 3, No: 3992'den nakleden M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul, 2004, s. 246.
 - 20 *Külliyât-ı Kavanîn*, c. 3, No: 3993; c. 4, No: 3994'den nakleden Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 246-247; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayri Müslimler: Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara, 2001., s. 204. Ayrıca bk. Ahmet Yaman, "Yahudilerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yeri ve Hukukî Konumları: Aile Hukuku Özelinde Bir Değerlendirme", *Diyanet İlmî Dergi*, 2015, c. LI, sy. 2, s. 11-35.
 - 21 Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1996, s. 134.
 - 22 Ayrıntılar için bk. Ahmet Yaman, "Zimmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 44, İstanbul, 2013, s. 434-438. Elektronik yayımı: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zimmi#2-fikih>

Boğaziçi'nde Gayrimüslimler

Dr. Elif Tokay¹

Boğaziçi kültürü ya da medeniyeti Türk döneminde neşv ü neva bulmuş olmasına rağmen gayrimüslimler çok uzun bir süre bu müstesna yaşam biçiminin vazgeçilmez unsurları olmuştur. Bugüne kadar Boğaziçi'nin yalılarından, mesire yerlerinden, şifalı sularından çokça söz edildi ancak yerel tarih ya da anı yazımındaki eksikliğimiz pek çok kıymetli hatıranın kaybolmasına neden oldu. Osmanlı dönemi mahkeme sicilleri, Bostancıbaşı defterleri, Şirket-i Hayriye salnameleri, İstanbul'u ziyaret eden ya da payitahtta görev yapan yabancıların gözlemleri ve edebî eserlerdeki Boğaziçi tasvirlerinde müslim-gayrimüslim ilişkileri konusuna dair bilgi bulabilmek mümkün olsa da bu araştırma ciddi bir emek gerektirmektedir ve çoğu kere umulandan daha az veri sunmaktadır.

Boğaziçi'nde Bizans döneminde inşa edilen -bugün birçoğunun yeri tam olarak tespit edilemeyen- bazı saray yapıları, kiliseler ve manastırlar dışında yerleşim yerine pek rastlanmazdı. Yerleşimin giderek yoğunlaştığı Boğaziçi semtleri bilhassa sayfiye ve mesire yerlerine ilaveten tepelik kısımlarından dolayı Türk döneminde de köy olarak anılmaya devam etmişti. Avrupa yakasındaki bazı sahil semtlerine gayrimüslimlerin yerleşmesi epey geç olmuştur. Türk döneminde meskûn gayrimüslim varlığı, Fatih Sultan Mehmet ile Rumeli Hisarı inşaatında çalışan Ermeni bir işçi

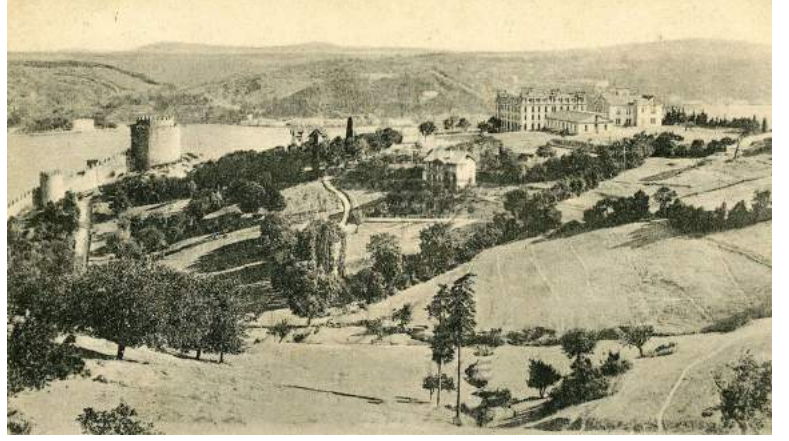
arasında geçen konuşma sonrasında teşekkül eden Ermeni mezarlığı ile başlatılır. Anlatıya göre dileği sorulan işçi başını ebediyen hisar civarındaki topraklara yaslamaktan başka bir şey istememiştir.²

Kaynaklarda, daha çok bilinen Osmanlı sultanlarının Ermeni *amiralar* ve Fenerli beyler ile yakın ilişkileri dışında, Boğaziçi sakini gayrimüslimlerle irtibatına dair bazı olumlu ve olumsuz anekdotlar da aktarılır: Sultan III. Selim Beylerbeyi Sarayı'ndaki ikameti sırasında bir gece karşı yakada, Kuruçeşme'de, ışıklar görür ve oradaki hıristiyanların yıkık dökük kiliselerinde İsa'nın cenazesini anmak için toplandıklarını öğrenir. Sultan hıristiyanların ayinlerinin sonunda kendisi için dua ettiklerini de öğrenince, Vezir Yusuf Mehmet Paşa'ya Kuruçeşme'de eskisinin yerine yeni bir kilise inşa edilmesi emrini verir.³ Arnavutköy'de yalısı bulunan İstefenaki ve Aleko Bey hem II. Mahmut'un hem Sultan Abdülmecid'in ziyaretine ve hediyesine mazhar olmuştu.⁴ Sultan Abdülaziz Beylerbeyi Sarayı inşaatına geç kalan Balyan Kalfa'nın sabah ibadetini Bağlarbaşı'ndaki kilisede yaptığını öğrendiğinde Kuzguncuk'ta bir kilise inşa etmesi emrini vermişti.⁵ II. Abdülhamid ise sefarethanelerin bulunduğu Tarabya'da millî günlere has kutlamaların yapılmasına izin vermişti. Buna mukabil XIX. yüzyılda bazı Rumların Osmanlı Devleti aleyhine çalışması nedeniyle III. Selim'in İpsilantilerin Tarabya'daki yalılarını müsadere ettirdiği bilinmektedir.⁶ II. Mahmut da Boğaziçi sakini Düzyanlardan iki kişiyi yalılarında idam ettirmişti. Ancak daha sonra hata ettiğini fark edince aileden bazı kişilere yüksek mevkide görevler vermişti.⁷

Gayrimüslim beyler ya da elçiliklerde ve Robert Kolej'de çalışan yabancılar ile Lazarist ve Assompsiyonist rahipler dışındaki Boğaziçi sakinlerinin hayatı da tıpkı Boğaz'da akan su gibi çoğunlukla durgun fakat bazen oldukça dalgalı idi. Osmanlı İstanbulu'nun ticaret hayatı her ne kadar Galata'daki gayrimüslim çevrede

yoğunlaşmış idiyse de Boğaziçi semtlerinde çeşitli meslek erbabı pek çok Ermeni'ye, Rum'a ve Yahudi'ye rastlamak mümkündür. Mahkeme kayıtları arasında şikayetçi, sanık ya da şahit olarak karşımıza çıkan hepsi birbirinden renkli gayrimüslimlerle ilgili en dikkat çekici konulardan biri ihtida edenlerin ya da ailelerinin durumudur.⁸ Hatta Sarıyer'le ilgili toplu bir ihtida hikayesinden bahsedilse de burada söz konusu olan gönüllü bir ihtida değildir. XVII. yüzyılda Rumeli Kavağı mevkiindeki Otuz Bir Suyu denilen yerde yeniçeriler ile bir Ermeni esnaf arasında çıkan çatışma sonucunda yeniçeri ölünce, ahali yeniçeri ağasının topluca ihtida etmeleri şartıyla kendilerini koruma sözünü kabul etmek durumunda kalmıştır. O sırada orada bulunmayan ve sonradan Sarıyer'e dönen Surp Hagop Kilisesi rahibi Sarıyan Vartabed'in ölümü sonrasında mevkiin Sarı Baba Tekkesi adı ile bilinen bir ziyaret yerine dönüştüğünü düşünenler vardır.⁹ Ermenilerin ve Rumların mühtedilerle bağlarını tam olarak koparmadıklarını da hatırlatmak gerekir.¹⁰

Boğaziçi'nin orta halli gayrimüslimlerinin meslekleri arasında fırıncılık, balıkçılık, kayıkçılık, basmacılık ve meyhanecilik gelmiştir. Bilhassa fırıncılığı Ermenilerin başlattığı ve daha sonra Türklere devrettiği görülmektedir. Hagop Mintzuri'nin *İstanbul Anıları 1897-1940*¹¹ isimli eseri çocuk yaşta doğudan gelip Galata'daki Ermeni okullarından sonra Robert Kolej'e kadar uzanan bir fırıncı çırağının, daha doğrusu ekmek dağıtıcısının hayatını anlatmaktadır. Mintzuri 1897-1940 İstanbul'unda geçen hayatının neredeyse tamamını boğazın Avrupa yakası sahilini boylu boyunca yürüyerek katetmekle geçirmiştir. Mintzuri'nin Rumeli Kavağı'ndan Eminönü'ne kadar olan kısımda tanıştığı beyler, hanımlar, memurlar, din adamları ve şehre göç etmiş çeşitli mesleklerle hayata tutunmaya çalışan Anadolu insanına dair anlatıları kadar Üsküdar'la ilgili anıları ve gözlemleri de önemlidir.

Kayıkcıların ekseriyetle Rum olduğu ve Türkçeyi kendilerine has bir şekilde “dişlerini gıcırdatarak” en yüksek perdeden “ciğeri sağlam” ve hiç susmadan “geveze” konuştukları yabancıların ve Türklerin aktarmayı ihmal etmediği bir husustur.¹² Çoğu kere Boğaziçi'nin bir parçası saydığımız Haliç'te, Balatlı, Hasköylü ve Ayvansaraylı sandalcıların 1862'de Mıgırdıç Amira Cezayirliyan tarafından Ayvansaray ve Piripaşa arasına yaptırılan paralı geçişli ahşap köprüyü topluca yakıp yıktıkları ilginç bir tarihî anekdot olarak unutulmamalıdır.¹³ Boğaziçi seferlerini başlatmasıyla Boğaziçi'ni daha ulaşılabilir kılan Şirket-i Hayriye'nin Ömer Kaptan'dan önceki bütün kaptanları Macaroviç'te olduğu gibi yabancı ya da gayrimüslim idi.¹⁴

Hasköy, Ortaköy ve Kuzguncuk gibi Boğaziçi semtlerindeki bostanların İspanya'dan gelen yahudiler tarafından oluşturulduğu hatta enginarın Avrupa'dan gelmesinin de aynı yahudiler eliyle gerçekleştiği bilinmektedir.¹⁵ Yalı sakinleri kayıklarla sebze meyve ve deniz ürünleri satan satıcılardan taze yiyecekleri uygun fiyata almaktan gayet memnundu.¹⁶ Pierre de Tchihatchef¹⁷ Boğaziçi boyunca farklı üzüm türlerinin yetiştirildiğini ve bu güzel üzümlerin sadece hristiyanlar tarafından şarap yapılmak üzere değerlendirildiğini belirtir. 1840'lar Osmanlı payitahtında şarap üretimi, kullanımı ve satımı konusunda Rumların

Robert Kolej'in çevresini gösterir bir kart. (Kaynak: İstanbul Atatürk Kitaplığı, Krt. 000422)

cesaretinin arttığı da aktarılmaktadır. Mezelerin en güzelini yapanlar da Rum *barbalardır*.

Miss Julia Pardoe¹⁸ İstinye'deki korulukta, Türk ve Rum kadınların piknik yaptıklarından söz eder. İffet Evin'in¹⁹ hatırında da Vaniköylü İbrahim Reis'le Yorgo Usta'nın arkadaşlıkları ve bu iki balıkçının birbirleriyle kardeşçe geçinen hanımlarının birlikte ağ tamir edişleri önemli bir yer edinmiştir. Türk-Rum birlikteliğinin en güzel örneklerinden birini de Çengelköylüler sergilemiştir. Kuzguncuk esnafından kasap Ahmet Efendi'nin bakkal Evro için "Onun Allah'ı var" demesi²⁰ ya da Darüssaade-i şerife haremağalarından Abdülgani Ağa'nın çok sevdiği bir genç olan Hagop Mintzuri'ye "Olan Agop, yazık ki Armenisin, müslüman olaydın seni sarayın Kur'ân hafızı [*ya da mabeyine kâtip*] yapardım" sözleri²¹ müslüman Türklerin gayrimüslim yakınları için kalben hissettiklerini ya da dileklerini açığa çıkarmaktadır.

Şirket-i Hayriye çalışanlarından Ömer Kaptan'dan çokça aktarılan şu söz özellikle Boğaziçili gayrimüslimleri tasvir etmek açısından çok önemlidir: "Çengelköy'ün sebzevatı, Beylerbeyi'nin teşrifatı, Kuzguncuk'un haşeratı nedeniyle iskelelere vaktinde varmak olanaksızdır". Çengelköy'den yüklenen sebze kasaları ya da çuvalları, Beylerbeyi eşrafının aşırı nezaketinden dolayı vapura binmekte gecikmeleri ve Kuzguncuk ahalisi yahudilerin çok çocuklu olması çok dakik olan Ömer Kaptan'ı bile çaresiz bırakmıştır. Boğaziçi anılarını aktaran yazarlar yahudi kadınları genelde bembeyaz tenli, çilli ve kızıl saçlı olarak tasvir etmiştir. Hıristiyan gözlemciler yahudilerin kel olduğunu, eski kıyafetler giydiklerini, pis olduklarını ve azizlerinin olmadığını belirtmeden geçmezler.²²

Osmanlı döneminde Türklerin ahşap evler inşa ettiği fakat Rumların kâgir evleri tercih ettikleri bilinmektedir. Miss Pardoe²³ Bebek'ten ilerisindeki evleri tasvir ederken hıristiyanların evlerinin dışarıdan büyük görünmesi için iki renge boyandığını belirtir. Esasında

gayrimüslim evlerinin daha çok kurşuni renkte olduğu bilinmektedir. Pardoe Ermeni evlerinin temizliğinden bahsetmeden edemez. Ermenileri önemli şeylerle ilgilenmeyen, kendilerini geliştirmemiş insanlar olarak tanımlarken objektif olmadığı açıktır. Oysa İffet Evin²⁴ "Anadolu kıyısındakiyalılara [...] elinde şemsiyesi eksik olmayan, tertemiz giyinen yaşlı bir Ermeni öğretmen[in] hem alafranga hem de meraklılarına alaturka piyano çalmayı öğretmek içinyalılara gelirdi." demeyi ihmal etmemiştir.

İngiliz konsolosluğu çevresinden Dorina L. Neave,²⁵ bahar temizliği döneminde herkes tarafından yana yakıla aranan Karabet Efendi'nin maharetinden bahsederken halıların ve kilimlerin Boğaz suyunda yıkandığını ve Boğaziçi kıyısında kurumaya bırakıldığını aktarır. Neave deniz hamamlarından, kadın-erkek birlikte denize girilmeye başlandığında yaşanan gerginlikten (kadınlara has sahillerin olduğu bilinmektedir), Kandilli'deki tenis kortlarından ve polo oyunlarını izlemeye gelen şık Rum kadınlarından da söz eder. Bir İngiliz'in Boğaziçi kışlarının dondurucu soğuşundan bahsetmesi boğazın ta XVII. yüzyılda donduğu bilgisini akla getirmektedir. Tifo ile mücadele ettikleri günlerde vapurların kendilerini rahatsız etmemek için yalılarının önünden geçerken düdüklarını çalmadıklarını aktarması da ilginçtir. Evlerden söz ederken Robert Walsh'ın²⁶ dikkat çektiği şu hususu zikretmemek olmaz: "Din adamlarının evleri [de] bu neşeden mahrum değildir. Manastıra bağlı olmayan Rum papazlar evlenebilirler, dinleri neşeyi yasaklamaz ama bir hayli perhiz gerektirir. Aileleri genelde kalabalıktır. Buradaki "papaz evinde" bekarlık kaidesinin Latin Kilisesi'ne getirdiği o dünya nimetlerinden kendini çekmiş, ciddi ve disiplinli hava yoktur." Tarabya'daki Andon Hovsep Tingıryan'ın yazlığının bahçesine yaptırdığı şapel zengin ailelerin aile şapelleri ve rahipleri olduğunu ve buralarda pazar ve bayram ayinlerinin yapıldığını göstermektedir.²⁷

Kandilli Surp Yergodasan Arakelots Ermeni Kilisesi'nde bulunan Kütahya çinileri Ermeni ustalar tarafından yapılmıştır. Oldukça canlı renkleriyle dikkat çeken çinilerden birindeki Aya Yorgi tasviri Ermeni özellikleri taşımasından dolayı nevi şahsına münhasırdır.

Boğaziçi semtleri ya da köylerinde bazıları hâlâ aktif olarak kullanılan Rum ve Ermeni kiliseleri ile sinagoglara rastlamak mümkündür. Bizans döneminde Tophane, Fındıklı, Dolmabahçe, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Rumeli Kavağı, Altinkum, Umuryeri, Çubuklu, Kanlıca, Beylerbeyi, Kuzguncuk ve Üsküdar gibi sahil bölgelerinde kilise ve manastırların olduğu düşünülmektedir. Ancak bu yapılarla ve işlevlerine dair bilgimiz oldukça kısıtlıdır. Türk döneminde hıristiyanların dinî bayram kutlamaları yabancı gözlemcilerin oldukça ilgisini çekmiştir. Batılı yabancılar Ortodoksların festival şeklindeki Paskalya kutlamalarını ve düğünlerini beğenirken cenaze törenlerinden ürkmüştür. Rum cenazelerinde tabutta taşınan cenazenin yüzünün açıkta bırakılması ve Ermeni vaftiz töreninde bebeklerin sert ve hızlı hareketlerle suya daldırılması korkutucu ve vahşice bulunmuştur.²⁸

Boğaziçi'ndeki Rum Ortodoks kiliselerinin sahil kısmında olanlarının Aziz Nikola'ya adandığı ve Rum gemicilerin içlerinde gemi maketleri bulunan bu kiliseleri sefere çıkmadan önce ziyaret ettiği bilinmektedir.²⁹ XIX. asra gelindiğinde sayıları artan Aziz Paraskevi takipçiliğinin Bizans'tan bu yana bu kültü yaşatan Hasköy'den geçtiği düşünülmektedir.³⁰

Dinî yaşam açısından adeta Aynaroz'a benzetilen Boğaziçi'nde³¹ Hıristiyan dindarlığına damgasını vuran en önemli unsurlardan biri ayazmalardır. Ayazmalar genellikle taş merdivenlerle inilen ikonların (bazen ikonostasisin), yağ kandillerinin, şamdanların, avizelerin, aziz tasvirlerinin, kuyuların, tulumbaların, çeşitli su kaplarının ve çeşitli taşlardan yapılmış su teknelerinin bulunduğu küçük mekanlardır. Göksu'daki Aziz Panagia ve Çengelköy'deki Aziz Pandeimon ayazmalarına gelen çeşit çeşit dinden insanın renkli tasvirlerine romanlarda dahi rastlamak mümkündür. Kimilerinin yeri bazı kişilere rüyalar yoluyla bildirilen, azizlik ve şifa ilişkisini birleştirerek çok güçlü bir çekim gücü oluşturan ayazmalar Boğaziçi kültüründe o kadar abartılmıştır ki E. Dutemple³² "müslümanların [yakında] dinlerine karşı gelmeksizin içecek su bulamayacakları" tahmininde bulunmakta haklı görünmektedir. Yine suyla ilgili olan vaftiz ayininin yapıldığı vaftizhanelerin en ilginçlerinden birine Kandilli Surp Yergodasan Arakelots Ermeni Kilisesi'nde rastlamak mümkündür. Burada bulunan Kütahya çinileri Ermeni ustalar tarafından yapılmıştır. Oldukça canlı renkleriyle dikkat çeken çinilerden birindeki Aya Yorgi tasviri

Ermeni özellikleri taşımasından dolayı nevi şahsına münhasırdır.

Ayazma kültüründen daha güçlü başka bir su düşkünlüğüne Boğaziçi'nin şifalı suları çerçevesinde rastlanmaktadır. Başta Sarıyer olmak üzere Arnavutköy, Beykoz ve Vaniköy şifalı suları meşhurdur. Bazı yazarları gayrimüslim sâzendelerin, hânendelerin ve tiyatrocuların icrada buldukları mesire yerlerine dönüşen şifalı su merkezlerindeki hizmeti ve ziyaretçileri karşılaştırırken ve bu eğlence kültürünün zamanla bozulduğundan yakınırken buluruz.

Şimdi Boğaziçi'nde üç dinin temsilcilerinin ilişkileri açısından incelenecek en güzel yerlerden biri olan Kuzguncuk ile devam edelim. G. V. İnciciyan'ı referans alan kaynaklar Kuzguncuk Maşatlığı'na gömülmenin museviler için Kudüs'te gömülmek kadar önemli olduğunu aktarırlar. İnciciyan'ın³³ ifadesiyle "Gömülmek için buranın toprağı, Kutsal sayılır Yahudilerce, Burada kuruludur tahtı, Kudüs'teki din yardımcısının." Kuzguncuk'ta iki adet sinagogla bir mezarlıkları bulunan yahudilerden sonra semte damgasını vuranlar iki adet kiliseleri ile Rumlar olmuştur. Bağlarbaşı'ndaki Rum ve musevî mezarlıkları bunların devamı niteliğindedir. Ermenilerin çoğunlukta olduğu Bağlarbaşı'nın Yenimahalle'si de Kuzguncuk'un devamı gibi kabul edilir. Kuzguncuk sahilindeki Surp Kirkor Lusavoriç Kilisesi'nin yanına 1952 yılında Kuzguncuk Camii inşa edilmiştir. Hatta kilisenin cami yapımına 500 TL yardımda bulunduğu bilinmektedir. Semtte bu kilisenin ilkokuluna ilaveten bir Rum ilkokulu ve Alliance Israelite okulları hizmet vermiştir.³⁴

Kuzguncuk esnafının büyük çoğunluğu gayrimüslim idi. Yahudilerin balıkçılık ve zerzevatçılıkla; Rumların kahvecilik, berberlik ve meyhanecilikle; Ermenilerin de kuyumculuk ve tuhafiyecilikle uğraştığı bilinmektedir. Kuzguncuk basmasını ilk üreten kişi hassa mimarı Sarkis Kalfa'nın (ö. 1737) oğlu Kevork Usta olmuştur. Madam Marika (gazinoda

köfteci) ve Madam Raşel (kasap) gibi kadın esnaflara rastlamak da mümkündür. Madam Raşel gibi Kuzguncukluların genelde argo konuşmayı tercih ettiği aktarılmaktadır. Şifacı Cabir Amca'nın müdavimleri arasında yahudiler ve hıristiyanlar da bulunmaktaydı. Doktor Minasyan öldüğünde camide onun için salâ verilmişti. Ramazan davulculuğu işini bir musevî üstlenmişti. İsrail'in kurucularından Davit Angel'in ve yazar Kevork Pamukçıyan'ın Kuzguncuklu olması dikkate değerdir. Genel havasına çoğu kez huzurun hâkim olduğu bu semtte farklı dinden insanların birbirlerine şaka yollu takılması çok normal bir şeydi. Müştak isimli şahsın haham kılığına bürünmek suretiyle bir cenaze kaldırıyormuş gibi yaparak gerçek hahamı şaşırtması ya da Rum-Ermeni atışmasının veyahut da müslümanların Paskalya ayinine giden Rumların sokaklara taşan sofralarındaki yiyecekleri tüketmesi gibi olaylara rastlamak şaşırtıcı değildi. Kuzguncuk'ta annesi Rum, babası yahudi, eşi müslüman Türk bir şahsa rastlamak da normal bir vakıadır. Dışçı Hrant gibi, bir Türk'le evlenerek İslâm'ı seçenler de olmuştur. 6-7 Eylül olaylarına kadar İcadiye Caddesi'nin trafiğe kapatılarak Paskalya için süslenmesi ve burada laternalar eşliğinde üç gün ve gece boyunca eğlenilmesi gayet normaldi.³⁵

Boğaziçili gayrimüslimlerin hukukî meselelerde müslümanları kendilerine vekil olarak tayin etmesi gibi olayların çokça yaşandığı bilinmektedir. Ancak hamamların farklı günlerde kullanılması gibi bazı ayrışmaların yapıldığı da görülmektedir. Farklı dinden komşuların kimi zaman düştükleri anlaşmazlıklar yerini ciddi çatışmalara bırakmıştır. 1808 yılında, Şeyhülislam Esseyid Mehmed Ataullah Efendi'nin, "Karadeniz Boğazı fenerindeki bir kilisede" bir asker tarafından ezan okunmasının ardından, oranın cami yapılması gerektiği iddiasına karşı çıktığı görülmektedir.³⁶ Mesela Evliya Çelebi, Yeniköy'de yahudi bulunmadığını bildirdikten sonra aksi olsaydı Rumların yahudileri öldürmek isteyeceğini söyler.³⁷

1821 Mora İsyanı'nın ardından evlerini Yunan bayrakları ile donatan, yüksek sesle şarkılar söyleyen bilhassa "Küçük Atina" diye anılan Arnavutköy gibi yerlerde daha önce kapanan pencere kepenklerini açarak mutlu bir şekilde konuşan Rum kadınları Türkleri hayli üzmüştür.³⁸ Tarabya'da ve çevresinde Giritli Andon'un ve çetesinin insanları bıktırması, Yenimahalleli Rumların iskele direğine çıkarak Yunan bayrağını dikmesi gibi olaylar ise Türkleri derinden etkilemiştir. Fakat Kurtuluş Savaşı sırasında, millî mücadelede yer alan Büyükdereli Karabet Bey ve Davit Sehakkuli gibi kişiler takdir edilmiştir.³⁹ Hagop Mintzuri'nin anılarında karşımıza çıkan Mustafa Ağa'nın fırının önünde kendini siper edip Ermeni dostlarını koruması da önemli bir anekdottur.⁴⁰

Musevî Tanburî İsak Efendi'nin (1745-1814), müzikolog Ermeni Gomidas Vartabed'in (1869-1935) ve şair Rum Konstantinos Kavafis'in (1863-1933) geçtiği bir Boğaziçi'nin sadece hatıralarda kalması ne acı...

NOTLAR

- 1 İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Dinler Tarihi Anabilim Dalı
- 2 Elmon Hançer, "Boğaziçi'nde Ermeni Mezarlıkları", ed. Haluk Sezgin, *Geçmişten Günümüze Boğaziçi*, c. 1, 387-397, 388.
- 3 Dimitri Demirci, "Boğaziçi Rum Kiliseleri", ed. Haluk Sezgin, *Geçmişten Günümüze Boğaziçi*, c. 1, s. 261-266, 261.
- 4 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1986, s. 67.
- 5 Elmon Hançer, "Boğaziçi Ermeni Cemaati ve Kiliseleri", ed. Haluk Sezgin, *Geçmişten Günümüze Boğaziçi*, c. 1., s. 267-367, 327.
- 6 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 78, 79.
- 7 Boğos Levon Zekiyan, *Kayıp Kentten Manevi Vatana: Ermeni Tarihine Toplu bir Bakış Denemesi*, çev. Sema Postacıoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 225-226.
- 8 Timur Kuran, ed., *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, c. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 433-764.
- 9 Elmon Hançer, a.g.m., s. 275-276.
- 10 Nevzat Erkan, *Osmanlı Üsküdar'ında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2015, s. 167.
- 11 Çev. Silva Kuyumcuyan, haz. Necdet Sakaoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. basım, 2002.
- 12 Helmut von Moltke, "Türkiye Mektupları (Boğaziçi'nde Gezinti)", haz. Necati Güngör, *Boğaziçi Büyüsü*, İnkılap Yay., 1999, s. 149-151, 150.
- 13 Ünal Kurtçu, *Boğaziçi Tiryakiliği*, Elips Yay., 2007, s. 381.
- 14 Abdürrahim Cabir Vada, *Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi*, Kitabevi, Yay., 2004, s. 35-36, 70.
- 15 Mina Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years 1453, 1566*, Brill, 2010, s. 228-229.
- 16 Dorina L. Neave, *Twenty-Six Years on the Bosphorus*, Grayson&Grayson, 1933, s. 217.
- 17 *İstanbul ve Boğaziçi*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 2018, s. 167.
- 18 Miss Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, 1838, s. 132.
- 19 İffet Evin, *Yaşadığım Boğaziçi: Anılar, Öyküler, İletişim* Yay., 1999, s. 39.
- 20 Nedret Ebcim, *Üç Dinin ve Ünlülerin Buluştuğu Semt: Kuzguncuk*, İleri Yay., 2005, s. 137.
- 21 Mintzuri, *a.g.e.*, s. 13.
- 22 Mintzuri, *a.g.e.*, s. 65.
- 23 Pardoe, *a.g.e.*, s. 42, 214, 215.
- 24 Evin, *a.g.e.*, s. 18.
- 25 Neave, *a.g.e.*, s. 133-134, 141, 147, 148.
- 26 Robert Walsh, *İstanbul Manzaranı: Rumeli'de ve Batı Anadolu'da Gezintilerle*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2013, s. 160.
- 27 Hançer, a.g.m., s. 361.
- 28 Neave, *a.g.e.*, s. 23, 91, 126, 127.
- 29 Haluk Dursun, *Boğaziçi'nde Kırk Yılım*, Heyamola Yay., 2009, s. 157.
- 30 Meropi Anastassiadou, "İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din", *Antik Çağ'dan XXXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İSAM&İBB Kültür, 2015, s. 90-119, 117.
- 31 Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, Yeditepe Yay., 3. basım, 2017, s. 130.
- 32 E. Dutemple, *En Turquie d'Asie, Notes de voyage en Anatolie*, Paris, 1883, s. 45-46.
- 33 G. V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, Eren Yay., 2000, 152.
- 34 Ebcim, *a.g.e.*, s. 27, 71.
- 35 Ebcim, *a.g.e.*, s. 21, 61, 127, 139, 144, 145, 154-155, 174, 194. John Freely, *The Bosphorus*, Redhouse, 1993, s. 141.
- 36 Eyice, *a.g.e.*, s. 130.
- 37 Kurtçu, *a.g.e.*, s. 374.
- 38 İffet Evin, *Eski Boğaziçi İnsanları*, İstanbul, 1992, s. 39-40.
- 39 İbrahim Balcı, *Millî Mücadelede Boğaziçi*, Diğer Yayınevi, 2004, s. 39-40, 50, 89, 169.
- 40 Mintzuri, *a.g.e.*, s. 7.

Boğaziçi Dergâhları

Mehmet Cemal Öztürk¹

Bu yazıda Boğaziçi dergâhlarını tespit sadedinde Rumeli kıyısını Tophane'den başlatıp Karadeniz'e, Karadeniz'den de Anadolu kıyısını Kuzguncuk'ta bitirmek şeklinde bir tahdide gidildi.² Zira Boğaziçi ilçelerinin tüm dergâhları ele alındığı takdirde elli civarında bir sayıya ulaşılacaktır ki bu, yazının hacmini oldukça zorlayacaktır.³

Bilindiği üzere “tekke” ve “dergâh” aynı mânâya gelse de “âsitâne” merkez tekkeyi ifade etmektedir ve daha müstemilatlıdır. Bir de “zâviye” tabiri kullanılır ki bu da küçük tekkeleri ifade eder. Ayrıca tekkeler müstakil yapılar olduğu gibi bir kısmı ev-tekke denen türde olup, şeyhin evinin bir kısmını tekke haline getirmesiyle oluşmuş veyahut da camilere vaz'-ı meşihat denilen uygulama ile camileri-mescitleri aynı zamanda tekke olarak kullanmak söz konusu olmuştur.⁴

Boğaziçi Rumeli Yakası Dergâhları

1. Cihangir Âsitânesi

Aynı adla anılan cami ile bir bütün teşkil eden tekkenin bânisi, Halvetiyye tarikatının Cihangiriyye şubesinin kurucusu Şeyh Hasan Burhâneddin Cihangirî'dir (v.1663). Bu camii ilk defa 1559 yılında Kânûnî Sultan Süleyman; 1552 yılında Halep'te ölen oğlu Cihangir adına Mimar Sinan'a yaptırmıştır. Mimar Sinan eserlerini yaparken yerin hususiyetini göz önünde tuttuğu için camii kârgir kubbe ile değil, “çarpuştâ” denilen ahşap kubbe ile örtmüştür. Bu kubbe Ramazan Efendi Camii gibi kurşunla

kaplanmıştı. Camiin hünkâr mahfeli ve yanında bir sıbyan mektebi, zaviyesi ve imareti vardı. Bu manzume altı defa yangın felâketi geçirmiştir. Sadece cami ve türbe günümüze ulaşmıştır.

2. Tophane-Karabaş Tekkesi

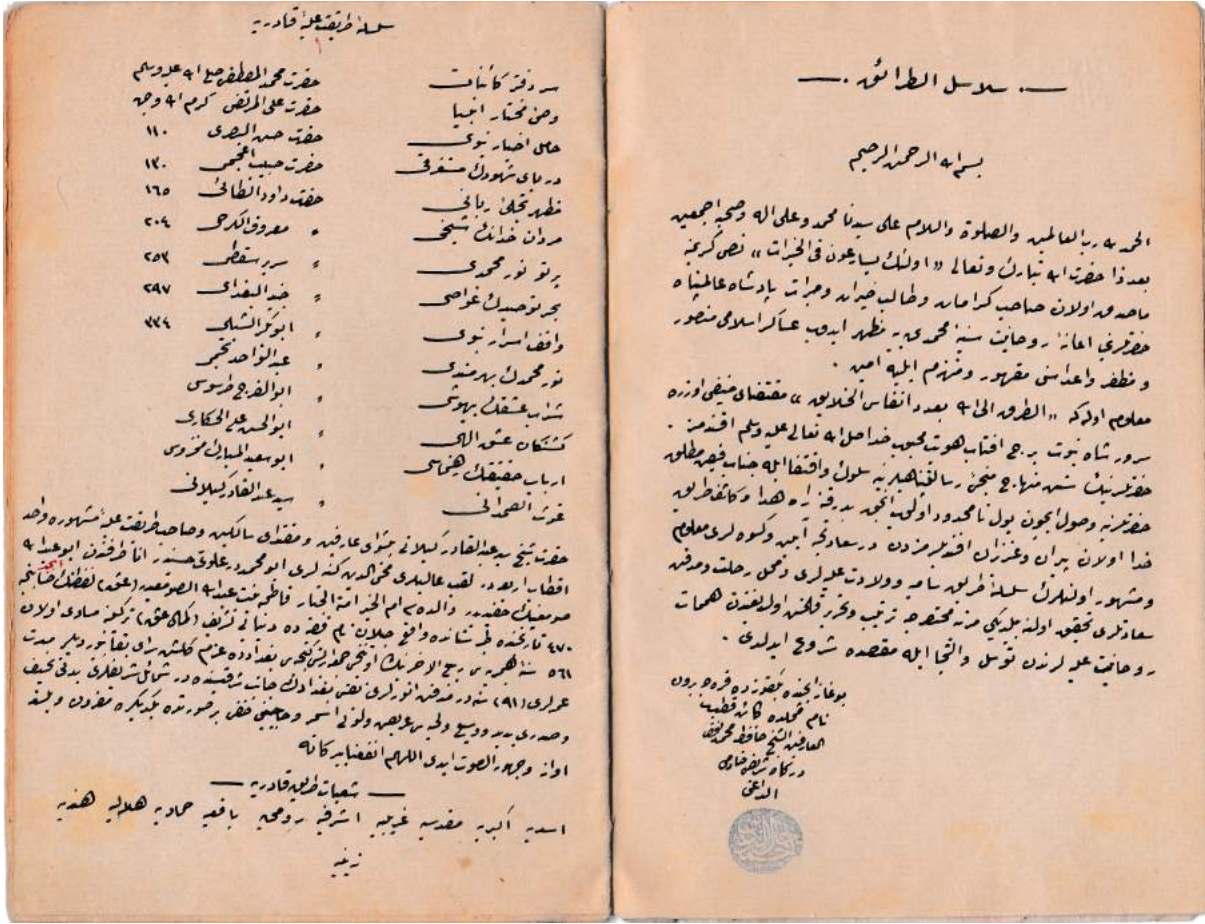
Babüssaade Ağası Karabaş Mustafa tarafından XVI. yüzyılda yaptırılmış, müteaddit zamanlarda tamir görmüştür. 1957 yılında temelden yıkılıp, namazgâh, mektep ve zâviyesi üzerinden yol geçirilmiştir. Bilahare 1962 yılında cami yeniden inşa edilmiştir. Zaviye bir Halvetî zâviyesi iken bilahare Kadirî ayinlerinin yapıldığı bazı kaynaklarda yer alır.

Haziresinde medfûnün arasında bânisi ile Kılıç Ali Paşa Camii yazılarının hattatı Demirci Kulu Yusuf Efendi de vardır. Demircikulu Yusuf Efendi, Hattat Ahmed Karahisarî ekolünün son temsilcisidir. Demircikulu, Topçu ocağında/ Tophane-i Amire'de “Ulufeli Duacılık” hizmetinde bulunmuştur. Top dökümü esnasında, ateş yakılmadan evvel ocak başında dua eden kimselere “Ulufeli Duacı” denilmiştir. Bu vazife daha sonra burada bulunan Karabaş Zaviyesi şeyhliğine tahsis olunmuş.

3. Fındıklı-Keşfi Cafer Tekkesi

Fındıklı'da Kânûnî devri Kıbrıs Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın eşi Perizat Hatun tarafından 1575'te Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Mescit-zaviye, türbe, çeşme ve mektepten oluşmaktaydı. Ahmed Paşa'nın yalısının bahçe kısmına yapılmıştır. Zakir Şükrü'nün *Mecmua-i Tekâyâ*'sında “bina-yı tekke 1008/1600” olarak gösterilmektedir. Tekke, Halvetî-Sünbülî tekkesidir. İlk şeyhi Yemenî Hasan Efendi halifesi Hasan Efendi'dir. Bu zatlar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Tekkeye adını veren ikinci şeyhi Keşfi Cafer Efendi'dir. Koca Mustafa Paşa Sünbülî tekkesi şeyhlerinden Hasan Adli Efendi'nin halifelerinden olan Keşfi Cafer Efendi (v. 1643) İstanbullu'dur. “Keşfi” mahlası ile söylediği bir hayli ilahileri bulunmakta ise de pek azı günümüze ulaşmıştır. Hatuniye adı da verilen bu yapı topluluğu 1956'da isimlik edilerek tarihe karışmıştır.⁵

Beykoz'da Raüfî Tekkesi diye de bilinen Hafız Mehmed Efendi Dergâh-ı Şerif'inin şeyhi Ahmed Cemaleddin Efendi'nin el yazısıyla tarikatlerin silsilelerine dair bir kâğıt. Sonunda da kendi mühürü bulunuyor. (M. C. Öztürk arşivi)

4. Kabataş-Çizmeciler Tekkesi

Beyoğlu İlçesi, Kabataş'ta, Ömer Avni Mahallesi, Meclis-i Mebusan Caddesi'nde, Hekimoğlu Ali Paşa çeşmesinin⁶ önündeki büyük çınar ağacının yanında medfun olan Fatih Sultan Mehmed'in Çizmecibaşısı Mahmud Bedreddin Ağa, tarafından 1498'de inşa ettirilmiştir. Tarihinde geçirdiği tamirler tesbit edilememektedir. 1865'te basılmış olan *Hadikâtü'l-Cevâmi*, fevkânî olan bu mescidin yıkılmış olduğunu kaydeder. Yerine bilahare Sürre Emîni Denizlili Hüseyin Efendi vakfından Halvetî tekkesi kurulmuştu. Evliya Çelebi bu tekkenin deniz kenarında olduğunu kaydettikten sonra, semtin bir mesiresi olduğunu da yazıyor.⁷ Yanındaki namazgâh ve karakol da 1950'li yıllarda yol açılırken ortadan kaldırılmıştır.

5. Dolmabahçe-Çakır Dede/Karaabalı Tekkesi

Beyoğlu ilçesi, Kabataş-Ömer Avni Mahallesi Meclis-i Mebusan Caddesi'nde, Sipahiler

Ağası Emin Ağa Sebil ve çeşmesi bitişiğinde yer alan mescit Çakır Dede adlı bir hayır sahibi tarafından 1688'den önceki bir tarihte yaptırılmıştır. Zamanla harap olan mescit Tersane Emîni Hacı Hüseyin Ağa (v. 1753) tarafından fevkânî (iki katlı) olarak ihya edilmiş, ayrıca bir minber eklenmek suretiyle camiye dönüştürülmüştür.

Neccarzade Rıza Efendi'nin halifelerinden ve Güzelce Kasımpaşa Camii'nin cuma vaizi olan Attarzade Şeyh Mustafa Efendi (v. 1790) mescidin alt katına Halvetî/Sünbülî ve Nakşibendiyye meşihati vaz' etmiştir. Mektep binası ise XIX. yüzyıl sonlarında eve dönüşmüş, mektebin alt katı dükkân olarak kullanılmıştır. II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemlerinde de tamir görmüştür.

Harem ve meşihat meşrutası bölümü 1930'lu yıllarda yıkılmıştır. Diğer bölümler ile mektep ve

sebil 1958'e kadar ayakta kalabilmiş. Bu tarihte mektep ve tekke binası yıktırılmış, sebil binası ve hazîresi ise sökülerek daha geriye taşınmıştır.⁸

6. Beşiktaş-Neccarzâde Rıza Efendi Tekkesi

Neccarzâde Rıza Efendi (v. 1746) 1679'da doğmuştur. Üsküdar'da başladığı tahsilini Beşiktaş'ta Sinan Paşa Medresesi'nde sürdürdü. Bir yandan da hat dersleri alarak bu alanda kendini yetiştirdi. Hüdâyî Âsitanesi şeyhi Yâkub Afvî'nin tavsiyesiyle Celvetî şeyhi Mustafa Fenâyî'ye intisap ederek hilâfet aldı. 1710'da Ruslara karşı ilan edilen gazâyâ katılmak üzere Edirne'ye gitti. Burada Nakşibendî-Müceddidi şeyhi Arapzâde Mehmed İlmî Efendi'nin müridi oldu ve 1711'de hilâfet alarak ertesi yıl İstanbul'a döndü. Bir süre Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'nde imamlık yaptı. Caminin yanında bulunan ve daha sonra kendi adıyla anılacak olan tekkeyi inşa ederek irşatta bulundu. Tekke daha ziyade Nakşibendiliğe bağlı olmuştur. 1958'de tarihe karışmıştır.

7. Beşiktaş Mevlevîhânesi

İstanbul'daki Mevlevî âsitânelerinden olan tekke, Vezîriâzam Damad Ohrili Hüseyin Paşa tarafından 1622'de halen Çırağan Sarayı'nın bulunduğu yerde kurulmuştur. Gelibolu Mevlevîhânesi'nin bânisi ve ilk postnişini Ağazâde (Yeniçeriağasızâde) Şeyh Mehmed Hakîkî Dede Efendi, kendi mensuplarından olan Hüseyin Paşa'nın ricası üzerine Beşiktaş Mevlevîhânesi'nin meşihatını da üstlenmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Ağazâde Mehmed Efendi her iki meşihatı birlikte sürdürmüş, küçük bir yelkenliyle Gelibolu-İstanbul arasında gidip gelerek mukabele günü olan çarşambaları bir hafta Gelibolu'da, bir hafta Beşiktaş'ta geçirmiştir. Bu yelkenlinin bir maketinin tekkenin son günlerine kadar semâhânenin tavanında asılı olduğu söylenmektedir.

III. Selim, Çırağan Sahilsarayını tamir ettirip genişlettiği sırada 1804 yılında Beşiktaş Mevlevîhânesi'ni yeniden inşa ettirmiş, II.

Mahmud aynı sarayı 1836-1838 arasında büyütmek istediğinde Hanım Kadın Mescidi ve Eğribozlu Hacı Ahmed Ağa Mektebi gibi diğer bazı hayır eserleriyle beraber mevlevîhâneyi de yıktırarak arsasını saray arazisine katmıştır. Bu arada Mevlevîhâne bitişiikteki Musâhib Abdi Bey Yalısı'na nakledilmiştir. Sultan Abdülaziz, ağabeyi Sultan Abdülmecid'in 1860'da yıktırdığı Çırağan Sahilsarayının yerine eskisinden daha büyük olan bugünkü sarayını yaptırırken 1868'te mevlevîhâne olarak kullanılan yalıyı da yıktırınca Beşiktaş Mevlevîhânesi ikinci defa zarar görmüştür. Bu defa Mevlevîhâne önce geçici olarak Fındıklı'daki Karacehennem İbrahim Paşa Konağı'na, 1870'te de Maçka sırtlarında inşa ettirilen yeni binaya taşınmıştır. Beşiktaş Mevlevîhânesi'nin devamı niteliğindeki Maçka Mevlevîhânesi de ancak dört yıl ayakta kalabilmiş ve 1874'te halen İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi olarak kullanılan kışlaya yer açmak için ortadan kaldırılmıştır. O tarihteki postnişin Hüseyin Fahreddin Dede Efendi, ailesi ve dedegânı ile beraber Eyüp Bahariye'de, bahçelerinde aynı yıl Bahariye Mevlevîhânesi'nin yapımına başlanan Hatab Emîni Mustafa ve Hüseyin efendilerin yalılarına taşınmıştır. Bu arada Hasan Nazif Dede'nin naaşı önce Beşiktaş'tan Maçka'ya, sonra Maçka'dan Bahariye'ye, Mehmed Said Dede'ninki ise Beşiktaş'tan Bahariye'ye nakledilmiş, diğer kabirler Çırağan Sarayı'nın bodrumunda kalmıştır. 1987 yılında otel olarak kullanılmak üzere restorasyonuna başlanan sarayın bodrumunda bulunan kabir ve mezar taşları Galata Mevlevîhânesi hazîresine nakledilmiştir.⁹

8. Beşiktaş-Yahyâ Efendi Dergâhı

Yahyâ Efendi (v. 1571) 1495 yılında Trabzon'da doğdu. Babası Şâmî Ömer Efendi Trabzon kadısı iken Şehzade Selim Efendi de Trabzon Sancak Beyi idi. Yahyâ Efendi doğduğu sıralarda Selim Efendi'nin oğlu Süleyman da dünyaya gelmiş ve bilvesile ikisi sütkardeş olmuşlardır. Bilahare İstanbul'a gelerek tahsilini tamamlamış ve medreselerde müderrislik yapmış.

Müdürlükten ayrıldıktan sonra bugünkü dergâhının bulunduğu yeri alarak oraya ve bilahare Anadolu Kavağı'nda mescit-medrese-hamam yaptırmıştır. Beşiktaş'taki tekke, medrese ve türbesini Mimar Sinan yapmıştır. Üveysî olarak tanınan Yahyâ Efendi dergâhında Kadirî ve Nakşî şeyhleri irşatta bulunmuştur. Son şeyhi Abdülhay (Öztoprak) Efendi (v. 1961)'dir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dergâhın civarında oluşan kabristana birçok tarikat ehli, devlet ricali, ulema, hanedan ve saray mensubu gömülmüş ve türbenin çevresi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında önce Osmanlı üst tabakasının mezarlığına, daha sonra da padişahın aile mezarlığına dönüşmüştür. Türbesinde son dönem Nakşibendî şeyhlerinden ve *Miftâhü'l-Kulûb* isimli eserin müellifi Mehmet Nuri Şemseddin Efendi (v. 1886) de medfundur.

9. Rumelihisarı-Kayalar Mescidi Tekkesi

Mescidin bânisi, daha önce reisü'l-küttablık da yapmış olan Sultan IV. Mehmet dönemi (1648-1687) Nişancıbaşı Sıdkı Ahmet Paşa'dır. Kabri Eyüp Sultan'dadır. XVII. yüzyılda inşa edilmiş bu yapı tahribata uğrayınca, 1877 yılında Kadirî şeyhlerinden Niyazi Efendi tarafından yeniden restore edildi. "Kayalar Mescidi", "Şeyh Mehmet Efendi Tekkesi", "Ahmet Sıdkı Efendi Tekkesi" olarak da geçen bu mescid-tekke, 1925'te tekkelerin seddinden sonra terk edildiğinden ve kadro harici bırakıldığından 62 sene kapalı kalmış, çürümüş, harap olmuştur. 1987'de bir hayırseverin yardımı ile ihya edilmiştir. Aksaray-Olanlar Tekkesi Şeyhi İsmail Maşukî'nin kabri haziresindedir.

10. Rumelihisarı-Durmuş Dede Tekkesi

Durmuş Dede Tekkesi, Osmanlı tarihi sürecinde Galata'ya tâbi, Rumelihisarı'nda Bebek Mahallesi Kayalar Mezarlığı'nın sonunda, deniz kenarında, iki katlı bir yapıydı. Tekke, Hasan Zarifî Efendi (v. 1569) tarafından 1528'de inşa ettirilmiştir. Bu zat Hac yolculuğu sırasında Kahire'de İbrahim-i Gülşenî (v. 1533)'ye bağlandığından bu tekke uzun yıllar Gülşenî tekkesi olarak

faaliyet göstermiştir. Rivayete göre Sultan I. Ahmet döneminde bu tekkede postnişin olan Akkırmanlı Ali Baba'nın hemşehrisi Durmuş Dede, kaptan ve gemicileri arasında şöhret kazanmış, bu sebeple tekke o zamandan itibaren onun adıyla anılmıştır.

Tekke XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Cerrahî tarikatına intikal etmiştir. 1894'te bu tekkenin idaresi kendisine tevdi edilen Şeyh Eşref Efendi burada uzun yıllar şeyhlik yapmıştır. Durmuş Dede Tekkesi, 1938 sonrası Bebek-Rumelihisarı kara yolunun genişletilmesi sırasında yıktırılarak tamamen ortadan kaldırılmıştır.¹⁰

11. Rumelihisarı-Karabaş Tekkesi

Sarıyer, Rumelihisarı Mahallesi Ali Pertek Sokak yanındaki Torlak Fırını Sokak'ta idi. *Mir'at-ı İstanbul*'da Fatih'in hocalarından Karabaş Veli'nin mescidi ve türbesi olduğu nakledilmektedir.¹¹ Halvetiyye'den Üsküdarî Raufî Seyyid Ahmed Efendi'nin halifelerinden Karabaş Ahmet Efendi (v. 1735) buradaki tekkenin ilk şeyhidir. Tabi eski mescit mevcut da oraya mı vaz'-ı meşihat etmiş yoksa yeni bir tekke mi inşa etmiş şimdilik bilemiyoruz. Tekke bilahare Cerrahîliğe intikal etmiştir. XIX. yüzyılda tekke yenilenmiştir. Tekkenin son şeyhi Halil Muhlis Efendi (v. 1942) ise Üsküdar Nasuhî Âsitânesi postnişini Ahmed Kerameddin Efendi'den Halvetî-Şâbanî icazeti almıştır. 1925 sonrasında kendi haline terk edilen yapılar 1947 yılında yıkılmış olup yeri günümüzde arsa halindedir.¹²

12. Rumelihisarı-Nâfi Baba Bektâşî Tekkesi

Rumelihisarı Şehitlik Kabristanı'nı muhafaza ile görevlendirilen dergâhın kurucusu Seyyid Bedreddin Efendi, Hacı Bayram-ı Veli'nin dervişi olup İstanbul'un Fethi'ne iştirak etmiştir. Tekke haziresinde 1451 ve 1455 tarihlerine ait mezar taşları bulunmaktadır. Tekkenin kurucusu olan Şeyh Bedreddin, İstanbul'un fethi öncesi Akşemseddin ile birlikte buraya gelmiş ve İstanbul'un fethi hazırlıklarına iştirak etmiştir.

Bayramîliğe bağlı olarak kurulan tekkenin zamanla Bektaşîliğe geçtiği anlaşılmaktadır.

Şehitlik Tekkesi İstanbul'da açılan ilk Bektaşî tekkelerinden biridir. Tekkenin bilinen en eski şeyhi Ali Baba'dır. 1826 yılında Bektaşîliğin ilgâsıyla birlikte Şehitlik Tekkesi yıktırılmıştır. 1832'de affedilen Mahmud Baba İstanbul'a dönmüş ve tekkeyi yeniden inşa ettirmiştir. Oğlu Nafi Baba (1860-1912) döneminde tekke en faal dönemini yaşamıştır. Nâfi Baba, 1870 yılında Robert College'in kuruluşuna ön ayak olmuş, tekkenin bazı arazilerini buraya devrederek okulun kurucu heyetinde yer almıştır. Daha sonra Mahmud Bey Baba ve Nüzhet Baba'nın şeyhlik yaptıkları tekke, 1947'de yıkılmıştır. 2015'te restore edilerek, "Boğaziçi Üniversitesi Nâfi Baba Tarih, Kültürel Miras ve Arşiv Merkezi" haline getirilmiştir.

13. Emirgân-Haffâf Hüseyin Efendi Tekkesi

Haffâf Hüseyin Efendi Tekkesi, İstanbul'un Emirgân semtinde Muvakkithane Caddesi, Emirgân Çeşmesi Sokağı'nda yer almakta idi. Ziba Hanım vakfına bağlı olup, 1700 tarihinden sonra kurulduğu tahmin edilebilir. Tekke, Kadirî, Haffâf Hüseyin Efendi tarafından kurulmuştur. Son şeyh, Ahmed Muhyiddin Efendi (Eriçok) (v. 1953)'nin *Derviş Hediyyesi* ve *Gülzâr-ı Kâdirîyyeden Bir Yaprak* isimli iki matbu eseri günümüze ulaştırmıştır. *Tuhfe-i Rumi* adlı eserde, Ahmed Muhyiddin Efendi'nin, Kadirîhâne postnişini Ahmed Muhyiddin Efendi ile aynı adı taşımasından dolayı karıştırılmaması için farklı bir zat olduğu, Emirgân dergâhının hizmetçisi olduğu belirtilmiştir.¹³

14. Yeniköy İsmail Efendi Tekkesi

Tekke, Yeniköy'ün iç kesiminde, Molla Çelebi Mahallesi'nde, Köybaşı Caddesi, Molla Çelebi Camii'nin yakınındaki Tekke Sokağı'nda, Arpacı Ali Sokak'ta bulunmakta idi. Tekkenin vâkufu, Şeyh İsmail Efendi'nin müntesiplerinden Anadolu Kazaskeri Mehmed Emin Âtîf Efendi'dir (v. 1770). Tekke, Seyyid Ahmed Raûfî'nin halîfesi Şeyh İsmail Efendi için

yaptırılmıştır. Şeyh İsmail Efendi, 1771'de vefat etmiş ve tekkenin haziresine defnedilmiştir. Beykoz Hafız Efendi Tekkesi şeyhi Tevfik Efendi (v. 1887)'nin oğlu Ahmed Raufî Efendi (v. 1898), 1958'de hamamı ile birlikte yıktırılıp yeri park yapılan Molla Çelebi Camii'nin imamlığını yapmıştır.¹⁴ Son vekil şeyhlerinden biri Hacı Arif Bey'in talebelerinden Mustafa Servet Efendi (v. 1918)'dir. Tevhidhânesi yıkılan tekkenin hazîre ve meşrutası günümüze intikal etmiştir.¹⁵

Anadolu Yakası Dergâhları

1. Anadolu Kavağı-Yuşa Tepesi Dergâhi

Anadolu Kavağı'nda yer alır. Bölge daha önce Zeus tapınağına ve Hagios Michael kilisesine de ev sahipliği yapmış fakat bu yapılar deprem esnasında yıkılarak günümüze kadar ulaşmamışlardır. Sultan Süleyman Vakfı'na bağlı olan bu yerde 1755 yılında bir mescit yaptırılmış ve Yûşa (a.s.)'a ait olduğuna inanılan mezarın etrafına koruma amaçlı bir duvar örülmüştür. Sonraki yıllarda Hz. Yûşa Camisi bir yangın geçirmiş fakat Sultan Abdülaziz döneminde ilk haline uygun olarak yenilenmiş ve gerekli bakımı sağlamıştır.¹⁶ Son döneme kadar Nakşî şeyh ve türbedarlar görev yapmıştır. Mescit ve haziresi mevcuttur.

2. Macar Kalesi Câmii ve Zâviyesi

Tokat Köşkü'nün yanında Mâ-i Cârî denilen mesire zamanla Macar Bahçesi adını almış, Yûşa Tepesi'nin sahile indiği buruna Macar Burnu, hatta Yûşa Tabyası'na Macar Tabyası veya Macar Kalesi denilmiştir. Boğaz'daki diğer kale ve tabyalarda olduğu gibi Macar Kalesi'nde de bir cami bulunmakta ve bu caminin görevlilerinin maaşları Hamidiye Vakfı'ndan karşılanmakta idi.

Cerrâhiye'den Moralı Mehmed Efendi'ye intisab eden Mehmet Şakir Efendi (v. 1849) Macar Kalesi kitâbeti vazifesinde bulunmuş ayrıca bu civardaki askerlerin kitâbet görevi de kendisine verilmiştir. Bu sebeple kendisine Kavaklı Şakir Efendi denmiştir. Fransızlara karşı savaşmak üzere Mısır'a giden askerler arasında yer almış, dönüşünde Macar Kalesi

Camii imamlığına atanmıştır. Bu arada vefat eden şeyhinin yerine gelen Sirkeci şeyhi Hâfız Ahmed Efendi'den 1807'de hilafet almıştır. İmamı olduğu Macar Kalesi Camii'ni aynı zamanda bir zâviye haline getirmiştir. Sonradan Fatih'te Kumrulu Mescid'deki Sertarîkzâde Salı Tekkesi'nin şeyhliğine getirilmiş ancak Anadolu Kavağı'ndaki vazifesine devam ettiğinden dolayı yerine vekil atamıştır. 1240/1824-25 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte Bostancıyân askerinin lağvedilmesi üzerine Macar Kalesi'ndeki görevinden ayrılarak Fatih Kumrulu Mescid Tekkesi yanına taşınmıştır. Kendisinden sonra halifesi Hasan Birrî (v. 1852), bir iki zatın şeyhlik yaptığı kaynaklarda kaydedilmiştir. Mescidin günümüzde bulunduğu tespit edilememiştir.

3. Beykoz-Hâfız Mehmet Efendi Tekkesi

Beykoz, Merkez Mahallesi Karacaburun Caddesi (günümüzde Kelle İbrahim Caddesi), 43 numara üzerinde kurulan tekke, 377 ada 27 parselde bulunmaktadır. Halvetiliğin Ramazâniyye şubesinin bir kolu olan Üsküdar'daki Raûfî Âsitânesi'nin bir şubesi olmak üzere Şeyh Hâfız Mehmed Aziz Efendi tarafından kurulmuştur. 1918 tarihinde İstanbul tekkeleri Meclis-i Meşâyih tarafından merkezlere ayrılmıştır.¹⁷ Beykoz tekkelerinin Meclis-i Meşâyih'e karşı sorumlu oldukları merkez tekke Hâfız Mehmed Efendi Tekkesi olmuştur. Bağlı tekkeler, şeyhleri ve bağlı buldukları tarikat ise şöyledir: Şeyh Süleyman Efendi Tekkesi, Halvetiyye; Şeyh Çayır Tekkesi, Rifâiyye; Yüşa Tekkesi, Nakşibendiyye; Emin Efendi Tekkesi, Atâullah Efendi Tekkesi ve Rûmî Mehmed Efendi Tekkesi, Nakşibendiyye.

Tekkelerin seddinden sonra, 1930'lu yıllarda yol genişletilmesi sebebiyle sağlam haldeki kârgir tekke binası yıktırılmıştır. Arsası iki parsel haline getirilerek, hazirenin bulunduğu parsel vakıflarda kalmak suretiyle, harem kısmının da yer aldığı parsel satılmıştır.

Tekke binası son dönemde rekonstrüksiyon çalışması tamamlanarak 2021'de kültür merkezi olarak ihya edilmiştir.

4. Atâullah Efendi Tekkesi/Ubeydullah Efendi Tekkesi

Mihrâbâd Korusu yakınında, Kanlıca Mahallesi, Fıstıklı Bayır Yokuşu'ndadır. Tekke, Nakşî- Kâsânî şeyhi Mehmed Atâullah Efendi tarafından kurulmuştur. Atâullah Efendi 1789 senesinde vefat ettiğine göre yapı, XVIII. asrın ortalarında inşa edilmiştir. İkinci şeyh Amasyalı Ubeydullah Efendi, bâninin damadı olup tekke ile alakalı bir vakfiye tanzim etmiştir. Tekkede 1870'e kadar Nakşî, 1870-1910'lu yıllar arası Halvetî-Şa'bânî sonra tekrar Nakşibendî şeyhler görev yapmıştır. 1925'ten sonra harap olan tekke, 2010 senesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiş, camii 2012'de ibadete açılmış, 2013 tarihinde Vakıflar tarafından Beykoz Belediyesi'ne tahsis edilmiştir. Günümüzde ise Bilim Kültür ve Sanat Derneği'nin (Biksad) Kanlıca Şubesi ve Efe Hazretleri Vakfı'nın merkezi olarak kullanılmaktadır.

5. Rûmî Mehmed Efendi Tekkesi/Nazif Dede Tekkesi

Anadoluhisarı'nda, Otağtepe Ayazma Caddesi, Setüstü Sokağı'nda bulunmaktadır. Tekkenin bânisi Mehmed b. Ali b. Abdullah'dır. Kendi evini tekkeye çevirmiş ve 1797 tarihinde bir

Hisar'ın önündeki iki katlı yapı bugün bulunmayan Durmuş Dede Tekkesi'dir.
(Kaynak: *Konstantiniyye'den İstanbul'a : XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Bağazıç'ının Rumeli Yakası Fotoğrafları.*, haz. M. Sinan Genim, c. 2, Suna ve İnan Kırac Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 451)

vakfiye düzenlemiştir. Rûmî Tekkesi'nden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Yapının üzerinde yer aldığı 54 ada 78 parsel, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi'nin (İSKİ) malı olarak gözükmektedir. Aynı adada Mihrişâh Valide Sultan'ın Otağtepe namazgâhı bulunmaktadır.

6. Çengelköy Şeyh Nevrûz Mescit Tekkesi

Üsküdar Çengelköy'de Havuzbaşı Sokak ile Mehmet Gümüşay Sokak'ın arasındadır. Hacı Kâmil Efendi tarafından 1855'te Orta Asya'dan gelen dervişlerin ikameti amacıyla yaptırılan Havuzbaşı (Şeyh Nevrûz) Tekkesi, kaynaklarda Afganî Kalenderhânesi, Özbekler Tekkesi ve Havuzbaşı Tekkesi olarak da anılır. 1884 tarihli bir belgede Nakşibendiyye'ye, 1890 tarihli Mecmûa-i Tekâyâ'da ise Kâdiriyye'ye bağlı olduğu kaydedilmiştir. Sultan Vahidüddin'in Hazinedar Ağası Mukbil Ağa tarafından 1920'lerde yenilenmiştir. Tekkenin son şeyhi Mehmet Nureddin Artam (v. 1958)'dir. Mehmet Akif Ersoy, bazı kaynaklara göre İstiklâl Marşı'nın bir bölümünü bu camide yazmıştır. Cami 1985 yılında Çizmece Ailesi tarafından restore edilmiştir.

7. Beylerbeyi Bedevî Tekkesi

Beylerbeyi, İstavroz deresi, Abdullah Ağa Mahallesi, Bedevî Tekkesi Sokağı'ndadır. Tevhidhâne, haremlık, selâmlık, mutfak, türbe ve sarnıç bölümlerinden günümüze pek azı kalmıştır. Dergâhı Seyyid Hüseyin Hıfzı Efendi 1855'te kurmuş ve dergâhın ilk şeyhi olmuştur. Son şeyhi Seyyid Mahmud Said (Gülman) Efendi (v. 1963)'dir. Restore edilen tekke 1987'de İstanbul Eğitim Vakfı'na tahsis edilmiştir.

NOTLAR

- 1 Araştırmacı, yazar. maddelerinden, Necdet
- 2 M. Tayyip Gökbilgin, Yılmaz'ın hazırladığı
"Boğaziçi/Tarih", *DİA*, VI, *Beykoz Tekkeleri*, Salim Yorgancıoğlu'nun
251. *Üsküdar Dergâhları*, Mustafa Özdamar'ın
3 Bu çalışmada, bahsedilen *Dersâadet Dergâhları*,
dergâhlarla ilgili bilgiler *M. Akif Köseoğlu'nun*
hususen, *DİA*'nın ilgili

İstanbul'un 100 Tekkesi kitaplarından derlenmiştir.

- 4 Cami ve mescitlere vaz'-ı meşihat bir vakia olsa da ne sebeple ve nasıl uygulandığı pek tartışılmamıştır. Tekke açmanın bir fonksiyonu da it'âmu't-taâm yani fukarayı doyurmaktır. Buna imkanı olmayan hulefa tekke açmaya teşebbüs etmişlerse de sabit bir geliri-vakfı olmayan tekkeler bu sefer süreklilik evkaf nezaretinden yardım talebinde bulunmuşlardır. Arşiv belgeleri incelenerek hangi tekkelerin ihtiyaç arz ettikleri tesbit edilebilir.
- 5 İ. Fazıl Ayanoğlu, "İstanbul'da Yola Kalbedilen Cami Vesaire", *Vakıflar Dergisi*, 1969, VIII, 330-332.
- 6 1732 yılında sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından yaptırılan, suyu Taksim suyu tesislerinden gelen çeşme Kabataş set üstünden, 1958 yılında bugünkü yerine taşınmıştır.
- 7 <https://kulturenvanteri.com/yer/cizmecibasibedreddin-mahmud-aga-kabri/#16/41.033429/28.991814>
- 8 M. Baha Tanman, "Karaabalı Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 438-439.
- 9 M. Baha Tanman, "Beşiktaş Mevlevihânesi", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 553-554.
- 10 Fahri Maden, "Arşiv Belgeleri ve Vakıf Kayıtları Işığında Durmuş Dede Tekkesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı*
- 11 M. Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, İstanbul, 1896, s. 274.
- 12 M. Akif Köseoğlu, İstanbul'da Faaliyet Göstermiş Halveti-Şabânî Tekkelerinin Günümüzdeki Durumu, I. Uluslararası Şeyh Şabân-ı Veli Sempozyumu, Kastamonu, 2012, II, 363-378.
- 13 CSR Arşivi, Dosya no: 192; Revnakoğlu, Cemâleddin Server, "Tarihatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış, Kadîrliliğin İstanbul'a Gelişi ve Yayılışı", *Yeni Tarih Dünyası Dergisi*, 26 Kasım 1953, I, 6; M. Cemal Öztürk, "Haffâf Hüseyin Efendi Tekkesi Şeyhi Mirgunlu Ahmed Muhyiddin Efendi ve İki Eseri", *İznikli Gönül Adamı Eşrefoğlu Rumi Sempozyumu-Bildiriler*, İznik Belediyesi Yay., Bursa, 2010, ss. 65-74.
- 14 1534 yılında yaptırılan camiinin banisi Şeyhülislam Zembilli Ali Efendi'nin oğlu Fâzıl Efendi'dir.
- 15 M. Cemal Öztürk, *Cerrâhlik*, İstanbul, 2018, s. 341.
- 16 Yûşâ (a.s.) Hz. Musa zamanında yaşamış ve Kudüs'ü fethetmiştir. Mezarı da Kudüs civarında olsa gerektir. İstanbul dışında, Halep veya Nablus yakınlarında Maara Şehrinde, Ürdün/Salt'ta ve Gaziantep'te Hz. Yuşa (a.s.) makamı vardır.
- 17 Bu durum sadece Beykoz için değil, diğer ilçeler için de söz konusudur. Bkz. Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, V, 27.

“Kandilli... hülya tepeler, hayal ağaçlar... durgun suda dinlenen yamaçlar”da gerçekleşen bir söyleşi

Fulya İbanoğlu

Çok şükür, İstanbul'un asude kalabilmiş nadir sokaklarından birinde, baharın henüz tüm renk ve kokularının Boğaz'ın üstünü bir tül gibi sardığı bir ikindileyin ağaçların, sarmaşıkların koynunda şirin mi şirin bir evin bahçesinde üç Kandillili hanımefendiyle sohbet etme fırsatı bulduk. Boğaziçi'ni kitaplardan okumak mümkün elbette. Hakkında satırlarda ve sadırlarda pek çok şey var... Ya onların hayatında?! Anlatacak çok şeyleri vardı. Hepsini bir dergi sayfasına sığdırabilmek ne mümkün!

- *Bulduğumuz bu mahallenin adı nedir?*

-Kandilli Bahçe Sokak. Ama eskiden sadece Bahçe sokakmış. Kandilli köydür esasında. Eskiden beri babam hep Kandilli köy derdi. Kandilli şimdi mahalle olmuş.

- *Bahçe sokak denilmesinin sebebi Hasbahçe'den dolayı mı?*

- Muhtemelen. Kandilli'nin diğer adı da Hasbahçe'ymiş zaten.

-*Yüksel Hanım siz de burada mı doğdunuz?*

-Tabi, bu Bahçe sokak 27 numaraya kayıtlıyım. 46 doğumluyum.

(Soldan sağa) Gülçin Engin, Selma Aydoğmuş, Fatma Hanım ve Yüksel Sarıdeniz.

-*Maşallah. Anne baba onlar da Kandillili mi?*

-Yok, babam Ayvalıklıdır. 12 yaşında Talimhane'ye gelmiş. Annem Bandırma'dan buraya gelin gelmiş. Ben doğmuşum sonra kardeşim dünyaya gelmiş.

- *Anneniz babanız ne vesileyle gelmişler buraya acaba? Hatırlıyor musunuz?*

- Dayım buralarda oturuyormuş. Annem de sonra gelin olarak gelmiş. Babam çok küçük yaşta halasıyla beraber Talimhane'ye gelmiş. Anne baba yok, Ayvalık'ta vefat etmişler. Sonra halası da ölünce oranın ahalişi sahip çıkmış. Burada annemle evlenmek nasip olmuş.

- *Babanız ne iş yapardı?*

-Babam inşaat ustasıydı. Annem ev hanımıydı. Sonra dikiş okuluna gitti. Terzilik yapıyordu.

- *Babanız Kandilli civarındaki inşaatlarda mı çalışıyordu?*

-Tabi Kandilli öyle zaten. Herkes kendi muhitinde. Tamirat, yeni inşaat, mezarlık, ne iş olursa olsun bu işleri yapardı.

-Mezarlıklarda ne yapıyor?

-Mezarlık, kabirler. Kenarlıklarını yapıyor. Özellikle taş olarak yapardı. Sonra üzerini mermerle kaparlardı.

- *Büyükleriniz Kandilli ve Boğaz civarıyla alakalı neler anlatırdı?*

- Eskiden bir arka sokakta iki büyük ev vardır. Biri Rasathane Müdürü Fatin Hoca'nın evidir. Biri de yan tarafında bir Fransız madama ait taş ev. Şimdi Nevmekan Kandilli diye yeniden restore ediliyor. Annem bu Fatin Hoca'nın evinin bir odasına gelin gelmiş.

- *Oda oda mı kiralyorlarmış?*

- Koskoca ev boş zaten Fatin Hoca tek başına oturuyor. Annem anlatırdı: Evin alt katı taş kömür dolu. Almışlar yığmışlar. Fatin Hoca, "Gel Recep yak istediğin kadar, otur burada." demiş. Bir odayı vermiş. Belki de kira da vermiyordu. Bahçesine falan bakıyordu Fatin Hoca'nın.

- *O zamanlar Fatin Hoca'nın da yaşlılık dönemleridir muhtemelen.*

-Tabi tabi. Annem diyor, "Bir oda vardı. Yerler kitap dolu. Oturur orda soğuk havada da. O kitapların başında. Artık ne yaparsa. Çocukları da Sitare Hanım ve Tarık Bey. Biz tanışmıyoruz. Babam tanırdı, bizim isimlerini duymuşluğumuz var sadece.

- *Fatin Hoca'nın evi vefatından sonra ne oldu? Siz vefatına yetiştiniz mi?*

-Yok. Ben ona yetiştim belki ama henüz buraya taşındığımızda bir yaşındaymışım. Sonradan evin odalarını kısım kısım kiraya veriyorlardı; üç dört aile barınıyordu.

- *Kitapları ne olmuş acaba Fatin Hoca'nın?*

- Kim bilir artık çoğu çocuğu ne yaptılar, bilmiyorum. Onlar da aydın insanlardı.

- Benim adım Gülçin Engin. 14 Şubat 1945 doğumluyum. Kandilli'de doğdum büyüdüm. Babam Suriye hududunda görevliydi. Askerdi. Orada okul olmadığı için beni babaannemle büyükbabamın yanına bırakırlardı. Doğduğum

ev bu yolun aşağısında. Hallaç Hüseyin Sokak, 3 numara, orada oturduk. Orası şimdi satıldı da doğduğum ev diye hep orayı anıyorum. Ahşap bir ev. Büyük çınar ağaçlarının altında 25 yıl oturduk orada. Ahşap ev, zamanla iyice bel verdi. Annem üstümüze yıkılacak falan derken, Kandilli'de ev aramaya başladık. Şimdi oturduğumuz bu evin de bir arsasını satın almıştık, aşağıda mebus beylerin bitişiğinde bir hanım var onun evine gitmiş annem kiralayacağım diye. Hocanın hanımı anneme "Senin orada arsan yok mu niye oraya ev yapmıyorsun? Annem de "Paramız yok, arsayı ancak aldık." "Biz bu evi yaptığımızda 10 bin lira borcumuz vardı. Siz girişin Allah yapar." demiş. hakikaten de Allah yardım ediyor.

- *Dedenizin evi, sizin de büyüdüğünüz ev dolayısıyla...*

-Evet dedemin evi. Onun bir üstünde muhtar Ali Bey vardı. Ben o eve de gitmiştim. O zamanlar muhtar değişti, geçici olarak yine muhtar Ali Bey oldu, bizim bazı evrak imzalatmalarımız oluyordu, onun evine kadar giderdim. O da büyük ahşap bir evdi. Büyükbabamın yanında Âşyan'da Tevfik Fikret'le komşuymuş. Orada oturuyorlarmış ilk.

- *Tevfik Fikret hayattayken?*

-Evet orada oturuyorlarmış. Kandilli'de kıyıda Edip Efendi Yalısı var köşede. Ev sahibiyile büyükbabam görüşüp biliştikleri için büyükbabamla babaannemi oraya yemeğe davet etmişler. Kandilli'de oturan ismi Gelin olan bir teyzemiz vardı. Bu yalıda yemek yapıyormuş o vakitler. Annem de 16 yaşında fakir bir ailenin kızı. Fıstıklı'da bekçilik yapıyormuş anneannem ve dedem. Beş oğlanın bir kızı annem, fakir insanlar zaten, sebzecilikle falan uğraşıyorlar. Büyükbabam öyle, dedem de bu şekilde bahçecilik yapıyor, sebze satıyor. Gelin Teyze demiş ki anneanneme "Emine Hanım, ben yemek yapıyorum, ne olur Ayşe'yi bana ver de sofraya hazırlasın yalıda." demiş. Annem de çok güzel bir kadın. Gelin teyzenin bu talebi üzerine annem geliyor yalıya, servis yapıyor.

Büyükbabama "Allah'ım ben bu kızını oğluma alacağım." diyor, Edip Efendi'ye de meseleyi açıyor. Edip Efendi de "Ben girerim araya isterim" diyor. Annemi iki yaş büyütüyorlar, 18 yaşına getiriyorlar. Dedem diyor ki -babam biraz sinirliydi- "Bizim Deli Emin'i bu kızını akıllandırır." Edip Efendi "Ben bu kızını nişanını düğününü bu yalıda yapacağım." diyor. Hemen ev alıyorlar Kandilli'de dedemlere. Benim de büyüdüğüm bahsettiğim o üç katlı ev Edip Efendi'nin ikramıdır. Annem ilk çocuğunu Âşiyân'daki evde doğurmuş. Abim boğmaca olmuş, her gün bebek arabasına koyup onu deniz kenarına getiriyormuş, boğmacaya deniz havası çok iyiymiş. Sonra Arnavutköy'e taşınmışlar. Arnavutköy'de de kapının önünden tramvay geçermiş, ev sallanıyormuş böyle, abim de camdan durmadan oyuncakları atıyormuş tramvay yoluna, filan... Sonra Kandilli'ye gelmişler. Yani annem Edip Efendi'nin yalısında evlenmiş ondan sonra abim doğmuş, iki üç yaşındaymış demek ki, Kandilli'de ev bulup buraya taşınmışlar.

- *Büyükbabanızdan bahseder misiniz biraz.*

- Çok şiir okurdu büyükbabama, çok güzel şarkı söylerdi. Çok da neşeliydi. Hıdırellez'de burada sesi güzel bir komşumuz vardı Leyla Hanım diye, akşamdan babaannem çömlek koyardı güllerin dibine, niyet yazarlardı içine koyarlardı. Büyükbabama derdi ki, Leyla Hanım'a hemen haber verin. Leyla Hanım gelir, bizim bahçede şarkılar söylerlerdi. Neyi söylerdi biliyor musun, "Telgrafın tellerine kuşlar mı konar?" Biz bir hıdırellez yapardık, oooo... Babaannem falan çok süslüydü.

- *Selma Hanım siz de hatırlar mısınız hıdırellezde neler yaptığınızı?*

- Hıdırellez sabahı güneş doğmadan erkenden büyük bir ateş yakılırdı bizim kapının önündeki meydana. Yaşlı teyzeler bütün kapıları çalıp herkesi kaldırırlardı. Ateşin üzerinden atlardık. Sonra keçilerden sağdıkları sütleri o ateşin üstünde pişirirlerdi hep birlikte içerdik. Akşam üstü de kırdı bir kupa doldurdıkları manileri

Gülçin Engin, Yüksel Sarıdeniz, Selma Aydoğmuş

Ayşe Hanım'la Emin Bey'in kızı olan Gülçin Engin, 1945'te Kandilli'de doğdu. Üsküdar Mithatpaşa Kız Lisesi'nden mezun oldu. Bir kız, bir erkek evlat annesi. Ev hanımı.

Yüksel Sarıdeniz, Fehime Hanım'la Recep Bey'in kızları olarak 26 Kasım 1947'de Kandilli'de doğdu. İlk ve orta okulu Kandilli'de okudu. Kandilli Kız Lisesi'nden mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi Kimya Fakültesi'nde tahsil gördü. Mezun olduktan sonra Liba ve Fako ilaç fabrikalarında çalıştı. 2002'de Paşabahçe SSK Hastanesi Biokimya laboratuvarından emekli oldu.

Selma Aydoğmuş, Ayşe Hanım'la Halit Özgülen'in kızı olarak 1953'te Kandilli'de doğdu. İlk ve orta okulu Kandilli İlkokulu'nda, liseyi Kandilli Kız Lisesi'nde okudu. 25 yıl MEB'de çalışıp 1998'de emekli oldu. İki kız, bir erkek evlat annesi.

çekerdik. Herkes bir şeyini atar küpün içine, düğmesini, anahtarlığını, çakmağını. Ağzı kapanır küpün, konur gülün dibine. Ertesi gün toplanılır yemekler hazırlanır, birisi elini sokar, mesela düğme çıktı, "Bu kimin?" der, sen dersin "Benim!" Sonra bir mani çeker, o mani senin olur, açar, sana okur.

- *Ne kadar güzel, ne kadar zaman devam ettirdiniz bunları?*

- İşte benim çocukluğumda vardı, hatırlıyorum. Herkes bir şey yapıp getiriyordu. Annemden bulgur pilavı isterlerdi, bulgur pilavını güzel yapıyor diye.

- *Hayattan zevk alıyormuş eskiler, fakiri de zengini de. Siz dedeniz ve babanenizle büyümüşsünüz Gülçin Hanım, onlar da öyleydi değil mi?*

-Şimdi hayat çok tatsız. Maddiyatla ilgisi yok bunun. Büyükbabama gözleri sonradan kör oldu. Öyle olduğu için çok şarkı söylerdi. Ben çok memnunum hayatımdan, derdi. İki tane çocuğu üst üste ölmüş ondan sonra gözleri kapanmış. Taşlıkta otururdu. Hiçbir şeye kızmazdı. Kim geçiyor diye hep kulağı sesteydi. Tabii tanıdık herkes... Çağırır, "Hadi

git mutfaktan büyük kazanda mısır kaynattılar kendine de bana da al gel” derdi. Yemeyi çok severdi, çok yaşadı büyükbabacım.

- *Babanenizden de bahseder misiniz?*

- Babannem ocak. Bunlar okurlarmış, okudukları şifa bulurmuş. Babannemin Zeki Müren’e okuduğunu duymuş muydunuz? 300 lira vermişler. Kandilli’de Abutların Yalısı meşhurdur. Babaannem Abutların Yalısı’na her zaman gider okurdu. Gelir araba ile alırlardı ve Avrupa’ya gittikleri zaman babaanneme, kıyafet yoktu o zamanlar, üç dört metre kumaş, çeşit çeşit parfüm getirirlerdi.

- *Peki ocak olduğunu nasıl anlıyorsunuz. Kimden el aldı acaba?*

- Onu bilmiyorum. Balıkesir’den muhtemelen. Ama okuduğu an... Mesela bir gün Ahmet Dayım İtalya’dan geliyor işte buraya yukarıya anneannemin elini öpmeye geliyor, tam Gelin Teyze’nin -gelin gelmiş buraya. “Gelin” demişler bir daha da adını kullanmamışlar. Gelin kalmış adı. 106 yaşında vefat etti- orada burasına bir sancı giriyor, hemen dönüyor Nesibe Hanım Teyze aman diyor ve babaannemin okumasıyla geçiyor. Çok güzel kurşun dökerdi. Her yerden gelirlerdi. Yalnız para almazdı. “Anahtar verin” derdi. Böyle kocaman kapı anahtarları olurdu. Ya da “Çekiç verin, ama bir şey verin.” derdi. Beş kuruş da olsa sadakanız olacak ki o sizin duanız kabul olsun. Bir keresinde okumuş. Bir şey vermemişler. Babaannemin okuduktan sonra üzerinde bir şey kaldı, midesi bulanıyor. “N’oldu?!” dedik. “Okumaktan, ben de unuttum bir şey istemeyi.” dedi. Evin kapısının kocaman bir anahtarı vardı hep “Bana anahtarı verin tamam.” derdi. Babaannem anneme elini vermek istedi. Ben yapamam dedi annem ve almadı.

- *Anneniz burada doğdu burada gelin oldu. Kandilli’de bir ev hanımı olarak onun hayatı nasıl geçirdi?*

- Annem çok hamarat bir kadındı, Balıkesir’den babaannemin bütün akrabaları gelirdi ve onlarla annem ilgilenirdi. Mesela birisi evlenecek... Balıkesir’de İstanbul’a geliyorlar, alışveriş

ediyorlar. 15-20 gün bizde kalırlardı, en üstte üç oda var. Bir odanın her tarafı sedir. 2 kişi yan yana yatabilir, ayak ayağa yatar birbirine değmez. O kadar çok yatacak yerimiz vardı yani. Rahmetli anneciğim hiç kimseden iğrenmez, yüksünmez. Birinin ayağı tren yolunda kesilmiş. Her sene gelir İstanbul’dan ayak yaptırır. Tabii tahta ayak... Bir ay, iki ay kalırdı. Ayak olana kadar. Bir keresinde abisi de hanımıyla geliyor o da kalıyor. Annem diyor ki “Tevfik abi ver şu çoraplarını yıkayayım, kokuyor!” Yani karısı da yanında, kocalarının hizmetlerini yapmazlardı. Ama annem hepsini yapardı.

- *Çocukluğunuzda camiye gidip gelirmiydiniz Gülçin Hanım? Ramazanlarda mesela teravihe gider miydiniz?*

- Çok nadir. Uzak diye herhalde, bazen giderdik. 55 senesindeki imamı hatırlıyorum. On yaşlarındayım. Biz ona Hoca Dede derdik. Lojmanda altı üstlü otururlardı abisiyle. Burnuna enfiye çekerdi. Arada bir büyükbabamın gözleri görmediği için ona saygıdan yanına gelirlerdi. Ama bizim ödümüz kopardı karşılarna çıkmaya. Böyle, arkadan arkadan bakardık. Ama hiç gıkımız çıkmazdı çok korkardık. Amcanın adını hatırlayamadım ama cilt yaptıklarını hatırlıyorum. Hacı teyzem onlara çok giderdi Arapça öğretmeye çalıştılar ona ama yapamadılar. Şimdi diyorum kendi kendime, ben on yaşındaydım, niye bana öğretmemişler?!

- *O zamanlar çok rahat değildi herhalde...*

- Amcaya her zaman gidiyorlardı öğretselerdi kim duyacaktı ki! 69 ya da 70’de vefat ettiğinde hoca. Bembeyaz sakallı. Kardeşim askerde vefat etti 68’de. Annem o dedeye gidip nasihat alırdı, her gün. Annem o şekilde teskin oldu. Pamuk gibi bir insandı, sakın, bembeyaz. Ellerinin kemikleri görülürdü sanki şeffaflıktan. Kayseriliydi bunlar. Entari giyerdi, yakadan üç tane düğmeli. Evin içinde. Ben dışarı çıktığına pek hatırlamıyorum. Camiye giderken de başında küçük sarık gibi bir şey vardı. Zaten camiye ev çok yakındı.

- *Yüksel Hanım siz küçüklüğünüzde camiye gittiğinizi hatırlıyor musunuz?*

- Yok. Uzak diye herhalde götürmezlerdi. Benim halam lojman olarak kullanılan o evin alt katında ilkokulu okumuş, rahlelerde. Sonra Kandilli ilkokulu açılınca oraya geçmişler. Müezzin çıplak sesle okurdu ezanı. Bizim buralarda hiç duyulmazdı aşağılarda okunduğu için.

- *İftarı nasıl anlıyordunuz?*

- Top atılırdı İstanbul'da. Kapıda beklerdik top atılışını. Veya karşıda kandiller yanar, "Kandiller yandı." diye çocuklar seslenir herkes besmeleyi çeker başlardı.

- *Kandillerde neler yapılırdı? Mesela helva dağıtılır mıydı Gülçin Hanım?*

- Hamur yapılıp dağıtılırdı. Bir Nadire Kalfa vardı. Saraylarda yetişmiş. Ama sonra kocası onu bırakıp başka bir hanımla evlenince Nadire Kalfa üzüntüden meczup olmuş. Yolun kenarında oturur kendi kendine konuşurdu, kimseye zararı olmazdı. Öldüğü vakit, komşumuz Ahmet eline büyük bir sepet aldı bütün Kandilli'ye Nadire Kalfa'nın ruhuna diye dağıttı. Aşağıda kulübe gibi bir yerde üstü başı berbat yatar kalkardı. Bir Hanife Hanım teyzemiz vardı, kulübenin içindeki pislikleri temizler, temiz eşya bırakırdı...

- *Çocuklar pek gitmiyordu anladığım kadarıyla; hanımlar da gitmez miydi camiye Gülçin Hanım? Babanemiz mesela gider miydi bir vesileyle?*

- Hanımlar vaaza giderlerdi. Bir gün Beykoz'da, Hisar'da, bir gün Sarıyer'de, bir gün Üsküdar'da. Mesela Gönenli Mehmet Efendi gelince oraya giderlerdi. Babaannemin kızkardeşi Hacı teyzem özellikle hepsini gezerdi. Beni de götürürdü yanında. Bir keresinde Kandilli'deki camiye gelince beni de çağırıştı, çantamla okuldan çıkar çıkmaz oraya gittim. Onlar vaazı dinlerken bize karton vermişlerdi, ben de kartondan ev yapmıştım. Tabii vaaz uzun sürüyor, ikindiye kılar, arkasından kaza kılar. Uçar uçar hacı

teyzem... Tek dedikodu yapmamıştır, yanında yapılmasına da müsaade etmezdi.

- *Yüksel Hanım o zamanlar buralar daha da ıssızdır. Ev dışında nasıl vakit geçirirdi Kandilli halkı?*

- Yazlık sinemalara Küçüksu'ya giderdik mesela. Küçüksu'da mısır kazanları, mesire yerleri vardı.

- *Siz mesire geleneğine yetiştiniz öyleyse?*

- Tabi tabi çok mısır yedik, çok atlı karıncaya, dönme dolaba bindik. Küçüksu'da piknik yapılırdı. Göksu'ya, Ayazma'ya gidildiği zamanlara büyükbabam yetişmiş. Göksu deresindeki kayıklara binerlermiş hanımlar. Şemsiyeler başlarında, ondan sonra, erkekler fesli...

- *Bunları herkes rahatlıkla yapabiliyordu değil mi? Orta halli bir İstanbullu da?*

- Tabi tabi. Orada pişen mısırlar da zaten bostanlarda yetişirdi, ne lezzetli oluyordu. Şimdi ata tohumu deniyor. Ben epey büyüttüm o zaman liseye gidiyordum. Okuldan gelirdik. Ahbaplarımız vardı orada oturan. Onların yukarıdaki bahçelerinde tenekelerde mısır kaynatılırdı. Şehnaz ablalar, yukarıda Aysel ablamız, onun abisi Osman abinin ailesi... Onların bahçelerinde büyük tenekelerde haşlarlardı mısırları. Sonra altına köz sürerlerdi. Onları güzelce yerdik. Ayrıca satın alır çantalarımıza koyar eve taşırdık. Ama lezzetleri unutulmaz....

- *Siz neler hatırlarsınız Gülçin Hanım? Kandilli'de hanımlar nasıl vakit geçirirlerdi eskiden?*

- Babaannem Nesibe Hanım, gezmeyi tozmayı çok seven bir kadındı. Çok da güzel giyinirdi. Hatta annem evlendiği vakit babaannemlerin evine geldiği vakit şaşırışmış: Camların önünde ojeler, asetonlar... Sürmesiz, kalemsiz asla dışarı çıkmazmış. Annem de fakir bir ailede büyüdüğü için görmemiş öyle şeyler. Annemi almışlar evirmişler çevirmişler, kadife elbiseler giydirmişler. Ondandır kolunda bilezikler giymişten... Annemi bebek gibi süslerlermiş.

Zaten çok güzel bir kadındı. Demişler ki Kandilli'den otobüs geçecek. Bunlar giyiniyorlar, kuşanıyorlar Kandilli'ye iniyorlar, otobüs geçecek diye. Ama öyle bir hazırlanma ki sanki vali geliyor oraya. Babaannem hep anlatırdı, "Burada fırın yok, biz börekleri yapıyoruz taa Yeni Mahalle'ye fırına götürüyoruz, fırından börekleri alıyoruz Küçüksu'da yiyoruz eve tepsileri boş getiriyoruz" derdi.

- [Yüksel Hanım] Gitmesi çok güzeldi Gülçin abla. Güle oynaya giderdik. Ama akşam oldu mu dönerken uykumuz gelirdi. Yolumuz uzun. Bir de Kandilli'nin yokuşu...

- [Gülçin Hanım] Ama nasıl güzel gidiyoruz biliyor musunuz? On beş yirmi kişi, belki otuz kişi. Araba geçmiyor yoldan. Araba yok ki geçsin. Çok az. Yani hep caddenin ortasından yürürdük.

- *Selma Hanım Kandilli deyince aklınıza neler gelir?*

- Kandilli'nin yazmaları meşhur, bilirsiniz. Kandilli'de yaparlarmış, deniz kenarında kuruturlarmış. Şöyle; deniz suyuna batırıp çıkarırlarmış, oyalara desenlerin rengi birbirine akmasın diye. Sonra da çubuklar hazırlarlar yazmaları çamaşır asar gibi asarlar, deniz kenarında kuruturlarmış. Beşir Hamamı'nın orada asıldığını, sallanan tülbentleri hatırlıyorum.

- *Beşir Hamamı deniz hamamı değil mi Gülçin Hanım?*

- Evet deniz hamamı. Orada öğrendik yüzmeyi. Annem Beşir Hamamı'na halıları yıkamaya inerdi. 12 yaşına kadar orada denize girerdim. On iki yaşından sonra babam yasak etti yüzmeyi. Kandilli kıyısında yüzdük. Ama yüzmeyi de bir türlü öğrenemedik. Kandilli'de çocuklar önce kendilerini iskeleden atarlar. Ondan sonra vapur yanaşır vapurun en üstüne çıkar yine atarlar, vapur gider. En büyük zevki budur Kandillili gençlerin. Hanımlar yapmaz. Kızlar da Beşir Hamamı'nda yüzmeyi öğrenirdi.

- [Yüksel Hanım] Şu üst tarafta, Şükriye Abla'nın orada Rum komşularımız vardı. Yazlığa gelirlerdi. Annem beni onlarla denize yolları. Türklerle yollamazdı. Niye?

- *Onlar yüzme biliyordur diye mi?*

- Hayır hayır. Türk komşularımızla saatlerimiz uymazdı. Annem 12'de evde olacaksınız derdi. Madam Aleksandra vardı. Öğlen 10' da gideceğiz, 12'de evde olacağız. Gelir yemeğimizi yer yataкта olurduk saat 1'e kadar öğlen uykusu uyuyacağız.

- *Oo sıkı yönetim.*

- Öyle, çok disiplin vardı.

- *Selma Hanım bize Kandilli'deki bayramlardan bahseder misiniz biraz...*

- Mahalledeki bütün evleri gezerdik. Mutlaka mendilin içinde harçlık şeker verirlerdi. Yüksel Abla'nın annesi en güzel mendilleri verirdi.

- *Gülçin hanım burada çarşı pazar yok, alışveriş nasıl yaparlardı?*

- Eminönü'ne gidilirdi. Bir de kapıya mesela karpuzcu gelirdi. Büyükbabam sorardı, bir daha ne zaman geleceksin? Ooo ta ne zaman! O vakit, taşlık vardı evin önünde, bir sürü karpuz oraya yığılırdı. Basmacı gelirdi taşlığın içine açardı basmaları. Üç metre sen üç metre ben... Bizim yanımızda Madam Augustina vardı. Fahire Hanım teyze, Safiye Hanım teyze. Onlar da gelir bakarlardı basmalara. Bizim taşlık herkesin toplanma yeri. Madam Augustina baklasını, Fahire Hanım teyze bezelyesini alır gelir. Büyük bir taşlık, malta taşları kehribar rengi. Kimisinin nişanı orda yapılırdı. Yerde gömülü küplerimiz vardı. Limonata, su koyardı annem. Üzerini beyaz tülbentle kapatırdı, buzdolabı yok o zaman. Cezveyle küplerden alırdık. Sabah kahveleri bu taşlıkta içilirdi. Yanımızda oturan Zekiyecik'le Alicik var. Alicik Zekiyeciği kaçırmış, yanımızdaki küçüçük kulübeye yerleşmişlerdi. Hatta Zekiyecik anlatırdı, "Alicik beni kaçırıp getirdiğinin ertesi günü annen elinde bohçayla geldi içinde havlu gecelik ne ararsan var." Annesiyle babasını

öldürmüşler, Zekiyecik divanın altına saklanıp kurtulmuş. Hürrem Hanım'ın yanına almışlar, iş görsün diye. Oğulları da kızcağızı sahipsiz diye kullanmış. Aile de onu cezalandırmak için saçını sifıra vurmuş. Alicik bunu kaçırmış da kurtarmış işte.

- [Yüksel Hanım] Ben de tanıdım Zekiyecik'i. Çok hamarat biriydi, her şeye yetiştirirdi. Evin önünden geçerken kapıyı çalardık su verirdi bize.

- [Gülçin Hanım] Bizim taşlık çok büyük ve yola yakındı, kapıdan girince hemen sağda musluk vardı. Büyükbabam herkese kapıdan o sudan verirdi. Kapıyı açın istediğiniz kadar oradan su alın, derdi. Bu Zekiyecik hep oradan su taşırdı. Kuyumuzdan da su alırdı. Çok güzel bahçe yapardı.

- [Selma Hanım] Gülçin Abla iki tane sucumuz vardı hatırlar mısın? Biri Ahmet biri de Dimitri. Sakalarımızdı onlar. Omuzlarında iki tane tenekeyle aşağıdan çeşmeden her eve su taşırlar, kapının kenarına kurşun kalemle bir çizik atar giderlerdi.

- Kandilli Kız Lisesi, Adile Sultan Sarayı buraya çok yakın... Orasına dair hatıralarınız var mı?

- [Selma Hanım] Adile Sultan'ın Sarayı Kandilli Kız Lisesi. Sarayın içinde okuduk biz. Eski binada, eski sarayda okuduk. O yangına kadar... Yangında pencereye çıkıp seyredip ağladım. Yapacağım hiçbir şey yoktu. Koskoca bina yanyor ne yaparsın? Seyrettim ve ağladım. Çünkü çok güzel hatıralarımız vardı.

-Kandilli Lisesi'nin kütüphanesini hatırlıyor musunuz? Nasıldı kütüphane? Mesela kitap alır mıydınız kütüphaneden. Neler alırdınız? Nasıldı uygulama?

- [Yüksek Hanım] Alırdık tabii. Kütüphane memuru aldığımız kitapların isimlerini yazardı. Aldığım iki kitabı hiç unutmam: Boğaziçi Mehtapları ve Boğaziçi Yalıları. Okuduğumun ancak üçte birini anlıyordum o zamanlar. Çünkü çoğunluğu Arapça idi. Ama bir o kadar da zevkle okumuştum o iki kitabı.

-Öğretmeniniz mi tavsiye etmişti?

- Kendim almış okumuştum. Ama kim tavsiye etmişti orasını hiç hatırlamıyorum.

- Selma Hanım büyükleriniz Kandilli'ye ne zaman gelmiş?

- Rus işgalinde Anadolu'dan kaçan muhacirleri, İstanbul'a gelenleri sarayın önündeki çilek bahçelerine yerleştirmişler. Adile Sultan Sarayı'nın önünde dört tane set var, orası sarayın çilek bahçesiymiş. İlk birinci sıradaki set benim babaannemin annesine verilmiş. Babaannem Münire Hanım çocukmuş geldiğinde.

- Onlar nereden göç edip geliyorlar?

-Giresun'dan kaçıyorlar geliyorlar, arazilerini mallarını bırakıp. Şebinkarahisarlılar. Oradan geliyorlar savaş zamanı. Erkekler savaşa gidiyor, hanımlar gelip buraya yerleşiyor. Gecekondu yapıyorlar, orada yaşamaya çalışıyorlar. Babaannem, teyzem evleniyorlar, bebekleri oluyor. O zaman İstanbul işgal altında. İngilizler var mahallede, Fransızlar var, onların da çocukları olmuş, onlara gidip sütannelik yapıyorlar. Babaannem anlatırdı -bak tüylerim diken diken oldu- "Çok kıtlık var, fakirlik var, savaştayız, her şeyi bulup yiyemiyoruz, ben giderdim emzirmeye o İngilizlerin çocuklarını, önüme bir masa kurarlardı, envai çeşit yiyecekler. Bol bol beni beslerlerdi ki sütüm bol olsun onları güzel emzireyim." Bunları ağlayarak anlatırlardı.

- Gülçin Hanım siz hiç böyle bir şey hatırlıyor musunuz babaannenizin böyle bir hikaye anlattığını, sütannelik yapmak vs?

-Benim babaannem de asker çamaşırı yıkamış. Babaannem anlatmadı da babaannemin görümcesinin torunu anlattı. Kardeş çocuklarının çocukları oluyoruz biz. Biliyor musun Gülçin dedi, babaannemle yengem yabancı askerlerin çamaşırılarını yıkamışlar.

- Ne acı...

- [Gülçin Hanım] Onların yanında büyüdüğüm için büyükbabamdan çok şey duydum tabii.

Mesela Atatürk'ün sınıf arkadaşı olduğunu çok çok sonradan karşılaştıkları vakit, muhafızların yanında Atatürk'ün "Muammer'i bırakın" dediğini ve elini uzattığını büyükbabam hep anlatırdı.

- *Harbiyeden mi sınıf arkadaşı?*

- Evet büyükbabam kurmaydı. Muammer Çelenk. Çelenk soyadını da Atatürk vermiş. O zamanlar Rasathane Müdürü'yle gelip gittiklerini büyükbabam anlatırdı. Ben tabi bilmiyorum, yetişmedim o vakitlere. Kandilli çok güzel bir köy o zamanlar. Herkes birbirini tanır. Hatta ben bir ara kirada oturdum Beyoğlu'nda beyimin işi sebebiyle. Ev sahibim Kandilli'ye misafirim olarak geldiği vakit, "Gülçin burada kimin evinde ne pişiyor herkes onu biliyor!" demişti. Çok hoşuna gitti. Kapımız açık. Kapının üzerinde bir ip vardı. O ipi dışarıdan çekince, dışarıda bir çan vardı. Çan şıkır şıkır ederdi, birinin geldiğini anlardınız. Sonra Rum komşularımız vardı. Bizim burası zaten Rum mahallesiydi. Bir tane Ermeni vardı hepsi Rum'du. Bir de, kilisenin arkasında Rum okulu vardı. Babam Rum okulunda Rumlarla beraber okuduğunu söylerdi. Bütün çocuklar arkadaşmış, kimse kimseye sen şusun busun gözüyle bakmazmış. Bahçe Sokak civarında Rumlar, Sıra Mahalle'de Fransızlar, aşağıdaki mahallede Ermeniler oturmuş. Hatta hatırlıyorum ben de Arnavutköy'den Rum kızlar gelirdi buraya bu Rum okuluna vapurla.

- *Yüksel Hanım Rum komşularla ilgili sizin hatırlınızda neler var?*

- Mesela hiç unutmam kilisede yapılan Rum düğününü. Biz geldik kilisenin kapısına, düğün mü cenaze mi var anlardık sestem. Arka kapı zaten hep aralıktı, oradan girer çıkardık. Giderdik papazın yanına ne var ne yok izlerdik. Anneme derdik, "Anne biz kiliseye gidiyoruz." Oradan da mezarlığa mesela, arka taraftaki Rum mezarlığına. Şu direğin hemen yanında Rum mezarlığı bitişiğinde de Ermeni mezarlığı vardır. Çocuğuz dolaşırdık oralarda, çekinmezdik.

- *Eskiden mezarlığa hanımlar gider miydi? Mezarlık ziyareti yapar mıydınız?*

- [Yüksel Hanım] Benim gittiğim yer Rum mezarlığıydı. Oraya herkes girerdi, küçük büyük herkes girerdi. Ama yakında müslüman mezarlığı olmadığı için hafızamda yetişkinlerin gidip gitmediğine dair bir şey yok.

- *Selma Hanım siz hatırlıyor musunuz, mezarlık ziyaretine kadınlar gider miydi?*

-Hayır gitmezdi, cenazelerde de gitmezlerdi. Cenazelerde kadınlar aşağıya camiye bile inmezdi, evde dururlardı. Şimdi gidiliyor ya, o zaman kesinlikle gidilmezdi.

- *Gülçin Hanım siz ilkokulu nerde okudunuz?*

- Babamın görevi sebebiyle Suriye hududunda idim dokuz yaşına kadar. Okumam için babam beni babaannemlerin yanına Kandilli'ye gönderdi. Babaannem ve dedem ben üzülmeiyim diye çok üzerime titremişlerdir. O yaşta Kandilli'de kıyıda balık tutar, Vita kutusuna koyar eve getirirdim. Babaannem de kızartır, yerdik. Demek becerikli çocukmuşum. Üç sene Kandilli İlkokulu'nda okudum. Şaduman ve Şehriban öğretmenler... Babamın da öğretmeniydiler. Zaten ilk onlar açıyor okulu, bütün çocukları, çocukların annelerini, babalarını, hepsini onlar okutuyorlar, herhalde üç nesli okuttular. Babamı, beni, benim çocuklarımı. Muhtarımızı bile onlar okutmuş. Şehriban Eryürek ve Şadımın Baysal. Babam ben üçüncü sınıftayken beni görmek için Urfa'dan trenle gelmiş. Kandilli'ye geldiğinde annesiyle babasını görmeye gitmeden bizim sınıfa geliyor. Kapıya vurup içeri giriyor, hocasının elini öpüyor. Ben heyecanlıyım tabi, bir senedir görmemişim babamı. Hocam Şehriban Hanım "Emincim, al kızını hemen evet git, o izinli." diyor. Biz bu hocalarımızla hiç irtibatı koparmadık. Hiçbirimiz. Çok muhterem insanlardı.

- [Yüksel Hanım] Hepimizin öğretmenleriydi onlar. Her şeyi o kadar iyi öğretmişlerdi ki ne ortaokulda ne lisede zorlanmadık. Nerdeyse her

şeyi ilkokulda halletmiştik. Dayak filan yoktu, ama kendilerine mahsus bir disiplinleri vardı. Yüzümüze şöyle bir baktıklarında önümüze bakardık.

- [Selma Hanım] Okul tam gün olduğu için okulda yemek yerdik. Yemeğimizle de alakadar olurlardı. Zengin veliler sırayla yemek yapar, talebelere öğlenleyin o yemekler dağıtırdı. Mesela Avukat Arif Beyler tencerelerle yemek getirirler, okulun alt katındaki mutfağa bırakırlardı. Bir keresinde etli yaprak sarması getirmişlerdi, elli sene oldu hâlâ unutamam.

- [Gülçin Hanım] Selmacım sen benden küçüksün, bizim zamanımızda öyle değildi. Benim sefer tasım vardı. Babaannem yemeğimi koyar, okulda maşinga gibi bir soba vardı, öğlenleyin ben onu orada ısıtır yerdim. O zamanlar Kandilli'de havagazı vardı.

- [Yüksel Hanım] Rahmetli Hatice Hanım teyze okulun hademesi, öğlen olunca, sefertaslarını açar bizler sınıftan çıkmadan herkesin yemeğini ayrı ayrı ısıtır. Biz zil çalınca aşağı ineriz, ama hiç çıt yok.

- [Gülçin Hanım] Türkan Saylan da bu ilkokulda okumuş. Kız kardeşi Turhan da.

- *Öğretmenlerinizden bahsediyordunuz, onlar da Kandillili miydi?*

- [Selma Hanım] Vaniköy'de yalıda oturuyorlardı. Çok asillerdi. Çok güzel kapalı, uzun kollu siyah önlükleri vardı, hiç böyle sıradan elbiseyle karşımıza gelmedi hocalarımız. Ama gayri resmi değillerdi bize karşı, çok yakın insanlardı.

- *Onu nasıl sağlıyorlardı?! Eski nesilde bu var..*

- Mesela korktuğunuz, çok saydığınız insanlara görüşmek için giderseniz de yanlarına girerken titrersiniz, işte öyle insanlardı. Ama bir o kadar da samimilerdi. Biz ailecek gider gelirdik. Abimle kardeşim sünnet oldukları vakit gelmişler tebriğe, babamın düğününe gelmişler, onların hediyeleri duruyordu hâlâ.

- *Ne hediye etmişlerdi acaba?*

- Sünnete geldiklerini hatırlıyorum, ağlamıştım bana niye hediye getirmediğiniz diye. Tüllerin içinde paralar, pırıl pırıl. Ama tül böyle, renkli pembe tüller, kırmızı kurdelelerle. Büyükbabam da eğlence olarak hokkabaz getirmişti. Sefer dayım küplerde limonata yapmıştı Kolunda kaç tane tabakla servis yaptı, bak çocukluğumu hiç unutmuyorum. İşte Şehriban'la Şaduman hocam, nurlarda yatsın, bütün Kandilli'yi okutmuşlar, dayılarımı, babamı, amcamı... Onların oturduğu eve Başöğretmenlerin evi derlerdi. Kıyıdan biraz yukarıda. Sonra Vaniköy'e taşındılar. Üç katlı bir yalıda otururdular ama, yalılar şimdiki gibi pahalı değildi. Onlar da çok mütevazı insanlardı. Başöğretmenin Şehriban Hanım'ın çocuğu yoktu, birkaç nesil evlatlık alıp büyütmüş, en son bizimle birlikte okuyan Ümit diye bir kız vardı, Ümit Eryürek, aynı annesine benzerdi mavi gözlü. Ondan sonra okutur evlendirmiş.

- *Rahmet olsun ne güzel insanlarmış.*

-Diyorum ya, elleri değil ayakları öpülecek insanlar. **OH**

Kandilli ile Çengelköy arasındaki yer, IV. Mehmed tarafından hocası Vâni Mehmed Efendi'ye verilince onun adına nispetle Vaniköy diye anılmıştır. Vâni Mehmed Efendi burada evvelce yapılmış mescidi genişletmiştir. Bugün caminin fotoğraftaki halinden yeller esiyor... 2020'de büyük bir yangın geçirdi.

Boğaziçi Sahil/Yalı Camileri

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep DEMİRCAN¹

Osmanlı döneminden itibaren Rumeli ve Anadolu olarak isimlendirilen Boğaziçi'nin iki yakasındaki köyler, arazinin sağlamış olduğu imkânlarla göre küçük veya biraz daha büyük olacak şekilde kuruluş göstermektedir. Salacak'tan başlayan Anadolu yakasındaki yerleşim hattı Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy, Kandilli, Anadoluhisarı, Kanlıca, Paşabahçe, Çubuklu, Beykoz ve Anadolu Kavağı şeklinde sıralanır. Rumeli yakası ise Karaköy-Tophane hattından başlayarak Kabataş, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı, Baltalimanı, Emirgan, İstinye, Yeniköy, Tarabya, Kireçburnu, Büyükdere, Sarıyer ve Rumeli Kavağı'ndan oluşur.

Boğaziçi, Bizans döneminde Sarayburnu Yarımadası'na yayılmış olan Konstantinopolis şehrinin bir dış mahallesi konumundadır. Yerleşim alanlarının sınırlı tutulduğu bu alanlarda manastır veya kale gibi dinî ve askerî mimarlık örnekleri yer almıştır. Osmanlıların ise Fetih'ten önce Anadolu ve Rumeli hisarlarını inşa ederek yapılanma faaliyetlerine gittikleri ve bu yapıları askerî üs olarak kullandıkları aşikârdır. XVI. yüzyıldan itibaren pek çok Boğaziçi köyünde yerleşmeye bağlı olarak imar faaliyetleri artmıştır. Osmanlıların geç döneminde ise Boğaziçi kıyılarına verilen

önemle birlikte saray, yalı, kasır gibi çok sayıdaki yapı, sultan ve saray mensupları tarafından inşa edilmiştir. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar gerek Anadolu gerekse Rumeli yakasının güneyinden başlayıp bitiş hattına doğru yönelindiğinde farklı dönem ve özelliklere sahip çok sayıda caminin inşa edilmiş olduğu görülür. Bir kısmı sahil boyunca bazıları ise kıyının biraz gerisinde set üzerinde kurulmuş olan camiler, Boğaziçi'nin dinî karaktere sahip olmasını sağlamıştır.²

Boğaziçi sahil camilerini Anadolu ve Rumeli yakalarının Marmara giriş hattından başlayıp Karadeniz kıyılarına kadar sıralamak, bunları sanat ve mimarlık tarihi açısından irdelemek oldukça geniş çalışmanın konusu olacağından, söz konusu camileri niteliklerine ve kronolojiye göre belli başlı hatlarıyla incelemek daha uygun olacaktır.

İstanbul Boğazi'nin en erken tarihli camiinin hangisi olduğunu kaynak yetersizliği nedeniyle tam olarak tespit etmek kolay değildir. Fetih'ten önce Anadoluhisarı'nda askerî birlik için bir mescidin ve Fatih Vakfı'ndan bir namazgâhın yapıldığı bilinir. Günümüze ulaşmış olan bu namazgâhın geç döneme ait olduğu da ileri sürülür.³

Salacak'ta inşa edilmiş olan *Fatih Camii*, *Hadika*'ya göre Fatih dönemine aittir. Kare planlı ve ahşap çatılı küçük ölçekli bir mescid olarak inşa edilen yapıya Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından bir minber ilave edilmiştir⁴.

XVI. yüzyılda Tophane-Beşiktaş hattı ile Üsküdar-Kanlıca hattı üzerinde farklı plan tiplerine sahip çok sayıda cami inşa edilmiştir. Üsküdar Meydanı'nda yer alan *Selman Ağa Camii* (1506) bu eserlerden ilki olup kare planı, almaşık duvar tekniği, çatı örtüsü ve tek minaresiyle dikkat çeker. Yapı II. Bayezid'in Babüssaade ağası Selman Ağa tarafından inşa ettirilmiştir.⁵

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mimar Sinan'ın Boğaziçi'ndeki sahil camilerine damgasını vurduğu görülür. 1547 yılında

Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii, gökdelenlerin ve trafik keşmekeşinin ortasında yine de asude bir hayatı müjdelere gibi dimdik duruyor.

Üsküdar'da inşa ettirilen *Mihrimah Sultan Külliyesi*, cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, tabhâne ve han yanında suyolları, çeşme, hazne ve helâ gibi tesislerden oluşmaktaydı. Külliye'nin ana yapısı olan cami, Sinan'ın merkezi planlı yapılarından olup, ana kubbenin üç yönde üç yarım kubbe ile desteklenmesinden oluşan bir kuruluşa sahiptir.⁶ Üsküdar Meydanı'nı asırlar boyu şekillendiren yapı, şiirsel görünümüyle pek çok ressamın da esin kaynağıdır.

Beşiktaş'ta Barbaros Bulvarı ile Beşiktaş Caddesi'nin birleştiği noktada yer alan 1555 tarihli *Sinan Paşa Külliyesi*, cami, medrese, mektep ve çifte hamamdan meydana gelmiştir. Dikdörtgen planlı ve almaşık yapı kuruluşuyla dikkat çeken Mimar Sinan imzalı yapı, altı destek üzerine oturan ana kubbe ile yanlardaki dört kubbeden oluşan tasarımıyla Edirne Üç Şerefli Camii'nin planının yeni bir yorumu olarak değerlendirilir.⁷

Mağusa fatihi olarak bilinen *Gazi İskender Paşa* tarafından Kanlıca'da 1560 tarihinde yaptırılan

ve aynı isimle anılan cami Mimar Sinan'ın çatılı camiler grubu içerisinde yer alır. Cami enine dikdörtgen planlı, kâgir bir harimle sonradan ahşapla kapatılmış bir son cemaat yerine sahiptir.⁸

Mimar Sinan'ın bulunduğu semte ismini veren bir diğer eseri, cami, medrese (dârülhadis) ve türbeden meydana gelen *Şemsi Paşa Külliyesi*'dir (1580). Üsküdar sahilinde mütevazı ölçüleriyle dikkat çeken cami, kare planlı kubbeli ana mekanı, harime bitişik türbesi ve L planlı medresesiyle Boğaziçi'nin önemli bir eseridir.⁹

Bir diğer Sinan yapısı *Tophane Kılıç Ali Paşa Külliyesi* olup, cami, medrese ve hamamdan meydana gelmiştir. Sinan'ın dört destekli camilerinden olan yapı 1580 tarihlidir. Yapının dikdörtgen biçimdeki harimini üç yanda çevreleyen galeri kısmı ile dışa taşkın mihrap çıkıntısı Ayasofya'nın planına benzemektedir. Ayrıca ana kubbenin iki yönde birer yarım kubbe ile desteklenmesi ve kasnak kısmının destek payandalarına sahip olmasıyla da

Kuruçeşme Defterdar İbrahim Paşa Camii, kırma çatısı ve eliböğründe-lerin taşıdığı ahşap çıkması ile yapıldığı devirde etrafındaki yahılarla ahenkli bir manzara arz ediyordu. Şimdilerde önünden akan deniz de olmasa epey yalnız.

Ayasofya ile örtüşür. Sinan, Ayasofya'daki statik sorununu çözerken daha sorunsuz bir anlayışıyla Kılıç Ali Paşa Camii'nde uygulamış ve bu açıdan daha güvenli bir kuruluş ortaya koymuştur.¹⁰

XVI. yüzyıl Boğaziçi sahil camileri içerisinde son Sinan yapısı 1589 tarihli Fındıklı *Molla Çelebi Camii*'dir. Sinan'ın altı destekli camiler grubundan olan yapının ana kubbesi, doğu ve batıda ikişer ve güneyde bir tane olmak üzere beş yarım kubbe ile desteklenmiştir.¹¹ Dışa taşkın olan mihrap, harimin daha ferah olmasını sağlamıştır. Beş bölümlü son cemaat yeri ve tek şerefeli minaresiyle yapı Boğaziçi'nin küçük incilerinden biridir.

XVII. yüzyılda Boğaziçi'nde inşa edilen sahil camilerinin bölgenin kuzeyine doğru kaydığı gözlenir. 1613 tarihli *Çubuklu Halil Ağa Camii* bunlardan ilki olup ne yazık ki özgünlüğünü koruyamamıştır.

İstinye Osman Reis (Yalılar) Camii, Boğaziçi'nin en mütevazı ölçekteki camilerinden biridir. 1631 yılında inşa edilen eserin, XX. yüzyılın başında Ahmet Vefik Paşa tarafından yeniden yaptırıldığı bilinir.¹² Kare planlı ve çatı örtülü cami 1999 depreminde zarar görmüş, ardından onarım görerek ibadete açılmıştır.

Ortaköy-Kuruçeşme arasında deniz kıyısında yol seviyesinin alt kısmında kalan *Defterdar İbrahim Paşa Camii* (1661) de kare planlı ve

çatı örtülü bir eserdir. XIX. yüzyılın ortaları ve sonlarında onarım gören yapı, yakın tarihte tekrar restorasyon kapsamına alınmış, özellikle yıpranan ahşap kısımları yenilenmiştir.¹³

Vanî Mehmet Efendi tarafından 1665 yılında yaptırılan *Vaniköy Camii*, kâgir zemin üzerine ahşap karkas olarak inşa edilmiştir.¹⁴ 2020 yılında elektrik tesisatından çıkan yangın nedeniyle yapı büyük zarar görmüştür. Yapının restorasyonu devam etmektedir.

Sadrazam Kethüdası (yardımcısı) Ali Efendi tarafından 1695 yılında Sarıyer'de inşa ettirilen *Ali Kethüda Camii*, dikdörtgen planlı, kırma çatılı ve tek minareli bir eserdir. XVIII. yüzyılda Maktul Mehmet Ağa tarafından yapı onarım görmüştür.¹⁵ Zaman içerisinde yıpranan ve deprem nedeniyle hasar gören yapı günümüzde restorasyon kapsamına alınmıştır.

XVII. yüzyıla tarihlendirilen başka bir eser de Beykoz İncirköy bölgesinde yer alan ve *Bostancıbaşı Sinan Ağa* tarafından yaptırılan camidir. Ne yazık ki bu yapı özgünlüğünü koruyamamıştır.

XVIII ve XIX. yüzyıllar Boğaziçi köylerinin daha ilgi gördüğü ve yapılanmanın daha da arttığı dönemlerdir. Nüfusun artışına paralel olarak bu dönemde farklı plan ve büyüklüklerde yirmiyi geçen cami inşa edilmiştir. 1710 tarihli *Üsküdar Gülnüş Emetullah Valide Sultan Külliyesi* bu yapıların en erkeni olup, cami, hünkâr kasrı, türbe, imaret, sıbyan mektebi, sebil, çeşme ve dükkânlardan oluşmaktadır. III. Ahmed'in annesi olan Gülnüş Valide Sultan, Venedik kökenli bir aileye mensup olup güzelliği ile IV. Mehmed'in başkadını olmuş ve Harem'deki üstünlüğünü uzun yıllar muhafaza etmiştir.¹⁶ Hayırseverliği ile de tanınan Gülnüş Sultan'ın Üsküdar Meydanı'ndaki külliyesinin ana yapısı olan cami, dört büyük taşıyıcı ayak ile beden duvarlarına gömülü dört paye ile sekiz destekli plan özelliğine sahiptir. Bilindiği üzere Sinan sekiz destekli cami planının en ideal formunu Edirne Selimiye Camii'nde yakalamış ve böylelikle ana mekân ile yan mekânlar arasında

Boğaz kıyısındaki ihtişamlı selatin camilerden biri Nusretiye Camii. Eski saltanatlı günlerin hatırasına "uzaklardan" selam ediyor.

tam bir bütünlük sağlanmıştı. Üsküdar Yeni Valide Camii, Lale Devri'nde inşa edilmiş olmasına karşın klasik dönem özelliklerini yansıtmaya bakımından önemlidir. Bânisinin açık türbesini barındıran eser maden ve taş işçiliği açısından oldukça zarif detaylara sahiptir.¹⁷

XVIII. yüzyıl camilerinden Rumelihisarı'ndaki Ali Pertek Camii (1712), Kuleli Kaymak Mustafa Paşa Camii (1720), Kuruçeşme Tezkereci Osman Efendi Camii (1740), Rumelihisarı Hacı Kemaleddin Camii (1751), Paşalimanı Silahdar Abdurrahman Ağa Camii (1766), Emirgân Hamid-i Evvel Camii (1781), Sarıyer Çayırbaşı Kaptanıderya Cezayirli Hasan Paşa Camii (1785) ve Büyükdere Kara Mehmet Kethüda Camii (1785) dikdörtgen planlı olup harimi çatıyla örtülüdür.

Bu yapılar içerisinde Neoklasik cephe tasarımı ve zarif iç dekorasyonu ile Emirgân Camii dikkat çeker. Yapı I. Abdülhamid tarafından genç yaşta kaybettiği şehzadesi Mehmed ve onun annesi Humâşah Kadın adına yaptırılmıştır.

Ancak yapı 1834 yılında II. Mahmud tarafından ampir üslupta yeniden inşa ettirilmiş. Geç dönem Osmanlı selâtin camilerinin kuzey cephelerine eklenen hünkâr kasrının bu yapıda doğu cephede yer alması, kasrın hem deniz ile bağlantısını kurmuş hem de yapının ilk döneminden kalan asırlık çınar ağaçlarının altındaki meydan çeşmesiyle bütünleşmesini sağlamıştır.¹⁸ Emirgân Meydanı'nın pek çok resme konu olan bu sokak dokusu, huzurlu ve dingin ortamıyla İstanbulluların rağbet ettiği yerlerden biri olarak kent belleğini yansıtmaktadır.

XIX. yüzyılda da Boğaziçi camilerinin bir kısmı daha öncekiler gibi dikdörtgen harim ve çatı örtüsüyle benzer tasarıma sahiptir. *Beykoz Serbostanî Mustafa Ağa Camii* (1809), *Çengelköy Hamdullah Paşa Camii* (1823), *Baltalimanı Serhazin Süleyman Ağa Camii* (1826), *Harem Defterdar Mehmet Tahir (İskele) Camii* (1826), *Arnavutköy Tevfikiye Camii* (1838), *Kuzguncuk Üryanizade Ahmed Esad Efendi Camii* (1862/ 1889), *Bebek Kayalar*

Rumelihisari Hacı Kemaleddin Camii "eski Boğaz" dokusuna mütenasip ahşap çatısı ile tipik yalı camilerinden.

Mescidi (1877) ve *Çengelköy Hacı Ömer Camii* (1894) bu plan tipine göre inşa edilmiş camilerdir.

Beylerbeyi Camii (1778), Dolmabahçe Camii (1853), Ortaköy Camii ve Nusretiye Camii mimari estetiğın denizle buluştuğu yapılar olarak Boğaziçi'nin adeta ışıldayan purlantaları gibidirler. Klasik dönemin anıtsal formundan uzaklaşmış olmasına karşın her bir yapıda süsleme detaylarında görülen estetik, yapıların mütevazı boyutlarının sağlamış olduğu dinginlik ve huzur geç dönem Boğaziçi sahil camilerinin ortak yönleri olarak görülebilir.

I. Abdülhamid tarafından annesi Rabia Sultan adına Mimar Tahir Ağa'ya yaptırılan *Beylerbeyi Camii* denizle bütünleşmiş formuyla yalı camilerinin en göz alıcılarından biridir. Esasında yapı, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, aşhane, sebil ve türbeden oluşan külliye'nin bir parçasıdır. Ancak söz konusu I. Abdülhamid vakfına bu yapılar Bahçekapısı'ndayken caminin yeri için Boğaziçi'nin en güzel konumlarından biri olan Beylerbeyi tercih edilmiştir. Külliye bu yönüyle erken dönem Osmanlı mimarlığında sıklıkla görülen dağınık külliye kuruluşunun geç dönemdeki bir uygulamasıdır. Beylerbeyi Camii, Batılılaşma döneminin karakteristik özelliklerine sahip olmakla birlikte, II. Mahmud döneminde yeniden ele alınarak son cemaat yerinde değişiklikler yapılmış, çifte minare uygulamasına

gidilmiş ve yapıya bir muvakkithane eklenmiştir. Yapının kareye yakın dikdörtgen planlı hariminin üstü kubbe ile örtülmüş olup, kuzey cephe boyunca uzanan hünkâr kasrı ile dikey ve yatay hatlar arasında denge sağlanmıştır. Kasrın iki kenarına eklenen minareler ile görsel bütünlük tamamlanmıştır.¹⁹

Sultan II. Mahmud tarafından 1826 yılında Mimar Krikor Amira Kalfa'ya yaptırılan Tophane'deki *Nusretiye Camii*, Tophane-i Âmire ve Tophane Kışlası'nın bir parçasıdır. Dönemine ait görsellerden bir avlu duvarıyla çevrili olduğu anlaşılan yapının zamanla hem etrafındaki doku kaybolmuş hem de sahil dolgusunun eklenmesiyle pek çok resme konu olan görüntüsünden uzaklaşmıştır. Karaköy-Beşiktaş sahil yolunun kenarında yüksekçe bir platformda yer alan cami, kare planlı kubbeli harim kısmı ile bunun kuzeyindeki hünkâr kasrından oluşmaktadır. Yapıda Barok ve Ampir üslupları birlikte kullanılmış, gerek iç mekânda gerekse yapının dış cephesindeki taş işçiliğinde bu üslupların karakteristik motiflerine yer verilmiştir. Mustafa Rakım Efendi, Mehmed Hâşim ve Recâi Şakir Efendi'ye ait hatlar ise yapıya ayrı bir değer kazandırmaktadır.²⁰

Dolmabahçe Sarayı'nın yakınında olması nedeniyle *Dolmabahçe Camii* olarak anılan eser, hayırsever bir kişi olarak tanınan Bezmialem Valide Sultan tarafından yapımına başlatılmış, Sultan'ın ölümüyle oğlu Abdülmecid tarafından 1853 yılında tamamlanmıştır. Yapının mimarı Nikoğos Balyan olup, Barok, Rokoko ve Ampir üsluplarını Osmanlı zevkine göre yorumlamıştır. Dört büyük kemer üzerine oturan kubbe harim kısmını örterken, kuzey cepheyi kaplayıp yanlardan taşan hünkâr kasrıyla yapı döneme özgü bir görünüm sergiler. Oldukça aydınlık bir harime sahip caminin, Barok bezeme unsurlarına sahip mihrap, minber ve vaaz kürsüsü aynı anlayıştaki kalem işi süslemelerle bütünlük oluşturmaktadır.²¹

Boğaziçi'nin simge yapılarından bir tanesi olan *Ortaköy Camii* 1854 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Dolmabahçe Camii'nde olduğu gibi

mimar Nikoğos Balyan'a yaptırılmıştır. Büyük Mecidiye olarak da bilinen Barok üsluptaki yapı, kare planlı kubbeli harim ile buna bitişik çift kanatlı hünkâr kasrından oluşmaktadır. Batıdaki hünkâr kasrının girişi dışında simetrik bir kuruluş gösteren yapı, statik sorunu veya yangın gibi nedenlerle pek çok defa onarım geçirmiş olmasına karşın günümüze ulaşan şekli ve sahip olduğu konumuyla son derece estetik bir duruş sergilemektedir. Bol ışık alan harim kısmı iç bükey büyük pencerelere sahip olup, mihrap, minber ve vaaz kürsüsündeki taş işçiliği devrin sanat zevkini yansıtacak biçimde zarif görünümüne sahiptir.²²

Boğaziçi sahil camilerinin son örneğini *Bebek Camii* oluşturur. Yapı aslında 1725 yılında Bebek mahallesinin kurulduğu yıllarda, alt katının mektep olarak kullanıldığı fevkânî bir plana göre inşa edilmiştir. Çeşitli yıllara ait kayıtlardan pek çok defa tamir edildiği anlaşılan bu ilk yapı yıktırılarak 1912 yılında Mimar Kemalettin'e günümüze gelen cami yaptırılmıştır. I. Ulusal Mimarlık Akımının simge ismi olan Kemalettin, yapıyı kare planlı kubbeli, üç bölümlü son cemaat revağı ve tek minaresiyle oldukça mütevazı ölçekte ele almıştır. Yapının mihrap, minber gibi pek çok detayında Osmanlı klasik dönem üslup özellikleri dikkat çeker.²³

Sanatın ve aşkın esin kaynağı İstanbul...
Koca bir nehir gibi Boğaziçi'nin serin suları...
Şairin hiçbir yere benzetemediği bir tutkudur
İstanbul'u sevmek. Eşi bulunmayan elmas
bir kolye gibi ona değer katan her yapısıyla
kutsallığı ve güzelliği korunmalı... Bir lütuf
olduğu unutulmadan...

NOTLAR

1	Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Sanat Tarihi
Bölümü.
Katkıları için değerli
arkadaşım Haluk
Çorbacioğlu'na
ve yüksek lisans
öğrencilerim Çağdaş	Avcı ve Tayyibe Nur
Kurt'a teşekkürlerimle.
2	Yıldız Salman, <i>Boğaziçi
Tarihi Sit Alanının Yok
Olma Süreci ve Kalan
Sınırlı Değerlerin Korunma
Olasılıkları</i> , İstanbul
Teknik Üniversitesi,
Fen Bilimleri Ens.,
yayımlanmamış doktora	

	tezi, İstanbul, 2004, s.
18-26.	13	Nazire Papatya Seçkin,
"Defterdar İbrahim Paşa
Camisi Ahşap Malzeme
Analizi", <i>Restorasyon ve
Konservasyon Çalışmaları
Dergisi</i> , 2011, S. 6, s. 3.
3	Semavi Eyice,
"Anadoluhisarı", <i>TDV
İslam Ansiklopedisi</i> ,
İstanbul, 1991, III, 148.	14	Esra Dişören, "Vaniköy
Camii", <i>Dünden Bugüne
İstanbul Ansiklopedisi</i> ,
İstanbul, 1994, c. 7, s.
368.
4	Tarkan Okçuoğlu, "Fatih
Mescidi", <i>Dünden Bugüne
İstanbul Ansiklopedisi</i> ,
İstanbul, 1994, III, 270.	15	Tarkan Okçuoğlu,
"Ali Kethüda Camii",
<i>Dünden Bugüne İstanbul
Ansiklopedisi</i> , İstanbul,
1993, c. 1, s. 193.
5	Nesrin Aydoğan İşler, II.
Bayezid Dönemi İstanbul
Camilerinde Mihrap,
<i>Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi Dergisi</i> , (1), s. 70.	16	Mehmet İpşirli, "Gülnüş
Emetullah Sultan", <i>TDV
İslam Ansiklopedisi</i> ,
İstanbul, 1996, c. 25, s.
248-249.
6	Oktay Aslanapa, <i>Osmanlı
Mimarlığı</i> , İstanbul, 1986,
s. 191.	17	Oktay Aslanapa, <i>Osmanlı
Devri Mimarisi</i> , İstanbul,
1985, s. 367-369.
7	Doğan Kuban, <i>Osmanlı
Mimarisi</i> , İstanbul, 2007,
s. 336.	18	Belgin Demirsar,
"Emirgân Camii",
<i>Dünden Bugüne İstanbul
Ansiklopedisi</i> , İstanbul,
1994, III, 169-170.
8	Baha Tanman, "İskender
Paşa Külliyesi", <i>Dünden
Bugüne İstanbul
Ansiklopedisi</i> , İstanbul,
1994, IV, 206-207.	19	Selçuk Mülayim,
"Beylerbeyi Camii ve
Külliyesi", <i>TDV İslam
Ansiklopedisi</i> , İstanbul,
1992, VI, 75-76.
9	Ebru Karakaya, "Şemsi
Paşa Külliyesi", <i>TDV İslam
Ansiklopedisi</i> , İstanbul,
2010, c. 38, s. 529-530.	20	Semavi Eyice, "Nusretiye
Camii", <i>TDV İslam
Ansiklopedisi</i> , İstanbul,
2007, c. 33, s. 274-276.
10	Semavi Eyice, <i>TDV İslam
Ansiklopedisi</i> , Ankara,
2002, c. 25, s. 412-414;
Oktay Aslanapa, <i>Türk
Sanatı</i> , İstanbul, 1997, s.
267-268.	21	Tahsin Öz, <i>İstanbul
Camileri</i> , Ankara, 1965, II,
20.
11	Baha Tanman, "Molla
Çelebi Camii", <i>Dünden
Bugüne İstanbul
Ansiklopedisi</i> , İstanbul,
1994, IV, 483-484.	22	Afife Batur, "Ortaköy
Camii", <i>Dünden Bugüne
İstanbul Ansiklopedisi</i> ,
İstanbul, 1994, VI, 143-
144.
12	Ahmet Vefa Çobanoğlu,
"Boğaziçi Camileri",
<i>Geçmişten Günümüze
Boğaziçi</i> , (ed. Haluk
Sezgin) İstanbul 2008, s.
153.	23	Çobanoğlu, a.g.e., s. 147.

Boğaziçi'nin Ebedî İstirahatgâhları

M. Burak Çetintaş¹

“İçinden deniz geçen şehir” diye tarif edilen İstanbul’un denizi, bu şehirde yaşayanların ısrarlı tahrip uğraşısına rağmen tam anlamıyla bir türlü çirkinleştiremedikleri Boğaziçi’dir. Bu su kanalı Karadeniz ile Marmara’yı birbirine bağlayan 30 küsur kilometrelik bir hat boyunca uzanır.

Her ne kadar “Boğaziçi Medeniyeti” diye yıllardan beri tarif edilen “şehirli estetiği algısı” kimilerinin “Lale Devri” adıyla tanımladığı III. Ahmed’in saltanat yıllarında şekillenmişse de, bu yolunun her iki yakasındaki hayatîyet -eldeki kalıntılar, izler ve belgeler öyle gösteriyor ki- çok daha eski tarihlerde başlamıştır. Manastırlar, inzivagâhlar, tarassut noktaları da denebilecek kuleler, hisarlar ve kaleler ile birkaç tenha balıkçı köyünün yanında antik devirden kalma nekropoller de Boğaziçi’nin ilk sakinlerinin geride bıraktıkları izlerdir, şüphesiz...

Yıllar önce Vaniköyü’nde yapılan bir inşaatın hafriyatında dev ölçekli mermer lahitler bir anda kazılan topraktan çıkmış, bunun üzerine inşaat sahipleri yapının tamamlanmasına izin verilmeyeceği endişesiyle lahitlerin üstünü -en azından- yeniden örtmüş, bir anlamda onları korumuştur. Yine aynı inşaatla bir başka tuhaf olay yaşanmış, bu defa inşaatla kullanılacak kumu şantiyeye çeken kamyon, damperini devirdiğinde Çubuklu tarafından getirilen kumla birlikte ortaya değişik boyutlarda

onlarca gözyaşı şişesi saçılmıştı. Boğaziçi sahilinde yapılan bir inşaat sırasında bile böylesi tecrübelerle karşı karşıya kalınca, insan ister istemez “Civarda kim bilir daha neler var?” diye düşünmeden edemiyor.

Boğaziçi’ndeki yerleşim bugün de tıpkı dünkü Boğaziçi gibi tarif edilebilir: Sahil boyunca görülen ve geçmiş yüzyıllarda “sahili süsleyen”; bugün ise belki de daha çok “dolduran” kelimeleri ile tanımlanabilecek yapılar varlıklarının yuvasıdır. Bu yapıların arasından seyrek de olsa zaman zaman Boğaz’a göz kırpan tipik köyler ise bugün artık yok. Bu birkaç on haneli Boğaz köyleri şimdi artık büyüdü, kalabalıklaştı. Binalar tek yahut iki katlı mütevazı evlerken artık “Boğaz Öngörünüm Yasası”nı da hiçe sayarak beş, altı hatta yedi kata kadar apartmanlar oldu. Boğazı yüksek yamaçlardan, uzaklardan seyreden geniş arsali köşkler, yalı koruları da -bir ikisi hariç- alındı, satıldı, parsellendi ve yerlerini lüks sitelere terk etti.

Bugün Boğaziçi’nin her iki yakasında, yapıldığı günden kalmış ve iyi korunabilmiş yalıların sayısı 40’ı geçmiyor. Kamunun mülkiyetindeki tarihî saraylarla hisarları da hesaba katınca hâlâ asırlar öncesinden bugüne Boğaziçi’ni seyreden ve değişmeyen son izin mezarlıklar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Boğaziçi’nde en az varlıkla yoksulluk kadar tezat teşkil eden ikinci başlık mezarlıklardır. Dünyanın bu en güzel köşesinde, eşsiz manzaraya sahip pek çok yamaç -bir zamanlar bu beldenin her köşesi bomboş olduğundan olmalı- mezarlıklara tahsis edilmiştir. Dünyada, böylesi eşsiz bir manzarayı seyreden başkaca kaç mezaristan vardır? Bakmalı...

Boğaz’ın başlangıcını Rumeli yakasında Dolmabahçe-Beşiktaş, Anadolu sahilinde ise Üsküdar diye kabul edersek, Kavaklara kadar uzanan bu delişmen su yolunun her iki yanında yüz kadar mezarlık alanından bahsedilebilir. Bunların bir kısmının, vaktiyle İstanbul kültürünü meydana getiren ekalliyete mensup Rum, Ermeni gömütlükleri ve yahudi

meşatlıkları olduğunu hatırlatmalı. Elbette hâkim unsur müslüman kabristanlarıdır.

Kuzguncuk sırtlarındaki İcadiye, Kuruçeşme'ye dek uzanan Arnavutköy ve Boğaziçi'ni yüksek bir vadi yamacından seyreden Ortaköy meşatlıkları yahudi mezarlıklarının şehirdeki en gösterişli ve büyük örnekleridir, XVI. yüzyıldan kalma birkaç taş örneği hesaba katıldığında ise bu belge-taşların bölgedeki demografik şekillenme ve değişim hakkında verebilecekleri ipuçları daha da değer kazanır.

Rum mezarlıkları, müslüman kabristanlarının ardından Boğaz'da en çok rastlanan gömütlüklerdir. Neredeyse her Boğaz köyünde bir Rum mezarlığı bulunur. Bunlardan kimisi Ortaköy, Kuruçeşme, Bebek ve Çengelköy gibi genel mezarlık olarak şekillenmiş; bazıları ise mahalle kilisesinin etrafında, cami, mescid, tekke, medrese gibi İslâm yapılarının

Tıpkı diğer Türk kaleleri gibi Anadolu ve Rumelihisarı'nın da birer "meyyit kapısı" vardı. kale ahalisinden vefat edenler, her zaman kullanılmayan diğerlerine göre hayli gösterişsiz bu hisar kapılarından çıkartılır ve yakındaki mezarlığa defnedilirdi. (M. B. Çetintaş arşivi)

Boğaziçi'nde, tıpkı İstanbul'daki diğer umumî mezarlıklar gibi yoğun tahribe uğrayan kabristanlarda kalabilmiş en eski tarihli taşlardan biri: Sâkine Hatun binti Hıdır Ağa'nın 1554 tarihli mezar taşı. (M. B. Çetintaş arşivi)

çevresinde rastlanabilecek "hazîre" denen küçük mezarlıkların benzerleri gibi zaman içinde oluşmuştur. Kiliseler çoğunlukla XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yenilenmiş yahut baştan yapılmış olsa da bahçelerindeki eski mezar taşları çok daha eski tarihlere işaret eder...

İslâm mezarlıkları, müslüman kabristanları ise ne yazık ki zaman içinde en bakımsız ve sahipsiz kalmış, ilk elde gözden çıkartılmış hatıralar olmalı, zira geçmişi neredeyse altı asra yaklaşan "Türk İstanbul"un Boğaziçi'nin iki yakasında ebedî uykularında istirahat eden eski Türk sakinlerinin somut emareleri bugün hayli azalmış...

Yıllardan beri gezdiğimiz bu mezarlıklar içinde, Boğaziçi'nin her iki kıyısında bulunan müslüman mezarlıkları içinde rastladığımız en eski tarihli taş, Sâkine Hatun binti Hıdır Ağa'nın 1554 tarihli mezarından geriye kalan mermer parçasıdır. "Mermer parçasıdır.." diyoruz zira bu 50-60 santim uzunluğundaki neredeyse 500 yıllık taş bir mezarın üzerinde değil, yeri çoktan satıldığı için bir kenara atılmış halde duruyor.

Boğaz köyü mezarlıklarında en çok rastlanan taşlar arasında Boğaz'ın serin sularına düşüp boğulanların içli metinler yazılmış mezar taşları bulunur. Yahyaefendi'den bir örnek: "Ortaköy'de deryada gark olan Nuri Efendizâde merhûm Mustafa Ağa'nın mahmudî fesli 1849 tarihli köfeki mezar taşı. (M. B. Çetintaş arşivi)

Halbuki mesela sadece bu taş üzerinden dönemseller çıkarımlarda bulunmayı denesek bile ne çok veriye ulaşabileceğimizi görebiliriz:

- Bu ufak taş bugün için umumî Boğaz mezarlıklarında bulunan en eski tarihli Osmanlı mezar taşıdır. Cami yahut tekke hazirelerinde, mesela Kayalar Mescidi'nin bahçesindeki İsmail Maşûkî'nin 1528 tarihli taşı bir yapının gölgesinde bulunduğu için korunabilmiştir, ne var ki o bile "muahhar" bir örnektir. Yine Hisar sırtlarındaki Nâfi Baba Dergâhı'nın etrafında oluşan Şehitlik Kabristanı'nda bulunan birkaç erken Fatih devri mezar taşı da yerel tarihe ışık tutar.

- Bu taş Bursa taş tipolojisinin İstanbul'daki bugüne ulaşmış ender bir örneğidir.

- "Kaligrafi" yani yazı sanatı bakımından Kanunî devrinin zevki hakkında fikir verir.

- Plastik sanatlar, taş formu, hammadde menşei ve imalâtı hakkında ipuçları barındırır.

- Nesep bağının ifade edilmesinin yüzyıllar içinde gösterdiği değişime atıfta bulunur.

- Süsleme/bezeme detayları barındırır.

- Bulunduğu Âşiyân Mezarlığı'nın geçmişini somut olarak delillendirir.

Tıpkı İstanbul'dakiler gibi Boğaziçi'ndeki pek çok kabristan; yol açmak, mevcut yolu genişletmek, semtin çehresini değiştirmek gibi sebeplerle ya kısmen yahut tamamen ortadan kaldırılır. Bu değişim mahalle dokusu ve yerleşim bölgesinin tarihçesine ışık tutacak veriler barındıran bu izlerin sonsuza dek yok olması demektir.

Peki, Boğaziçi'nin her iki kıyısında sıralanmış eski mezarlıkları hızlıca ziyaret etmek istesek? İlk bakışta ziyaretçisine ne der bu ebedî istirahatgâhlar?

Mezarlık kedileri de tıpkı diğer İstanbullu kediler gibi cambazlıklarıyla mahirdir. Tek farkla, onlar taştan taş maharetle atlar, ziyaretçileri hiç ummadıkları yerlerden seyrederler... (M. B. Çetintaş arşivi)

Anadolu yakasından başlayalım, Şile, Ağva, Riva ve civarındaki Karadeniz köylerinin mezarlıklarını gidip görün. Bunlar hâlâ dağınıktır. Kuzeye bakan kabukları yeşilli, mavili, grili yosunla kaplı genç-yaşlı meşelerin gölgesindeki bu mezarlıklarda yeni taşta pek rastlanmaz. Eski taşların ekserisi denizcilerindir. Ağırıklı XVIII. yüzyıldan kalmadırlar. Bugün artık yerlisi pek kalmamış bu köylerin bir de eskisini bulursanız, sizi çalıların içine kaybolmuş ve çoktan unutulmuş bu eski mezarlıkları elleriyle koymuş gibi gösterir, gezdirirler.

Anadolu Feneri ve Anadolu Kavağı mezarlıklarında ise bir taraftan Boğaz'ın girişini, başınızı hafifçe sağa çevirdiğinizde ise Karadeniz'in engin sonsuzluğunu seyredebilirsiniz. Bu seyirde size hiç dinmeyen sert poyraz kimi zaman soğuk rüzgârı, bazen de ferahlatıcı esintisiyle eşlik edecektir. Dik yamaçlara serpiştirilmiş gibi gözükten taşlar sert rüzgârın etkisinden olsa gerek, bembeyazdır, taşların kitâbeleri ise artık hayli silikleşmiştir. Anadolu Kavağı Mezarlığı'nın üst bölümü, kesif maki, meşe ve çalılarının arasına adeta saklanmıştır ve "Şehitlik" köyün eskileri arasında ismiyle anılır. Ne yazık ki 10-15 yıl evveline dek 300-400 yıllık dokusunu olduğu gibi koruyan bu tarihî mezarlık şimdilerde alacalı-bulacalı, yeşilli-siyahlı yepyeni mezar yapıları ile dolu, eski taşlar arada kaybolmuş halde.

Beykoz'un üç büyük mezarlığı, sahil yolundaki Yalıköy, Beykoz Kasrı'nın bahçe duvarlarına yaslanmış Selviburnu ve tepelerdeki Şahinkaya'dır. Bunların ilkinde sadece eski taşlar bulunur. Yakın geçmişe dek yerlerinden sökülmüş halde ve üst üste istif edilmiş vaziyette duruyorken geniş mezarlık alanına yeniden dikildiler. Selviburnu Mezarlığı'nda eski taşlar neredeyse yok denecek kadar azalmış, elbette yine yeni definlerden dolayı. Şahinkaya Mezarlığı ise hâlâ eski taşlara meraklı ziyaretçilerinin kulağına bilinmedik detaylar fısıldayan taşları bağrında saklıyor.

Çubuklu ve Paşabahçe mezarlıkları da zamanın ve insanoglunun tahribinden doyasıya (!) nasiplenmiş mezarlıklardan. Çubuklu, yol

kenarında kaldığı için hayli ufalmış, parça parça istimplâk edilmiş olsa da şehrin nadide belge/taşlarına ev sahipliği ediyor. I. Dünya Savaşı'nın efsanevi hizmetleriyle adından sıklıkla söz edilen "amele taburları"na mensup bir-iki merhûm vatanperveri işte bu mezarlıkta, kapıdan girince 50-60 metre ötede arz-ı endam ediyor. Paşabahçe'de, yamaca yayılan eski mezarlık ise artık yok hükmünde. Eski namına 10 taş bile yok... Ünlü bahriyeli ressamımız İsmail Hakkı Bey de burada ama onun bile mezarı çoktan kayıplara karışmış.

Kanlıca Mezarlığı, kitaplara konu olacak hikâyeler barındıran bir eski zaman kabristanı. Kanunî devrinden mezarların bile bir zamanlar var olduğu bu eski mezarlık da 2010 yılından itibaren yeni definlerle eski dokusunu tamamen kaybetti. En dik yamaçlar bile set set yeni mezarlarla doldu. Eski mezarlar toprak altında kaldı, yerlerinden sökülerek istif edildi, çoğu da kayboldu.

Anadoluhisarı Mezarlığı, Göksu Deresi boyunca uzanan ince-uzun bir kabristan. Pek çok ünlü simanın buraya defnedildiği bilinse de bir zamanlar mezarlarının üzerinde yükselen taşları meydanda yok. Türk edebiyat tarihinin ünlü siması, divan ve tezkire sahibi Fatim Efendi'nin mezarı da kırklara karışanlardan.

Boğaz'ın Karadeniz ağzında, yalçın kayalıklara yaslanmış tipik bir köy mezarlığı... Rumelifeneri'nin dikenli böğürtlenler, yaban meşeleri ve taflanlar arasında kaybolmuş 500 senelik Osmanlı mezarlığı şimdilerde Karadeniz'i böyle seyrediyor. (M. B. Çetintaş arşivi)

Tarihî Boğaz mezarlıklarında, yüzlerce yıllık eski mezar taşları sökülüyor, kırılıyor, yok ediliyor ve yerlerini şehrin yeni sakinlerinin mezarlarına terk ediyorlar... (M. B. Çetintaş arşivi)

Derenin öte yamacında bu defa Kandilli yahut Küçüksu Mezarlığı, sarp yamaca doğru uzanıyor. Bu ufak mezarlığın misafirleri ise hayli ünlü kimseler: İlk ayan meclisi reislerinden Sırkâtibi Mustafa Nuri Paşa, Recaizade Mahmud Ekrem Bey, Mollacıkzâde Mahmud Nedim Paşa, Samipaşazâde Sezai Bey, İttihatçı Ahmed Rıza ile “hemşiresi” ilk kadın romancı ve gazetecimiz Selma Rıza Hanımefendi, Sevda Tepesi’ne ismini veren “müntehir” Belkıs ile Vâhid, rasatçı Fatih Gökmen Hoca hep burada ziyaretçilerini istikbâl ediyorlar.

Üsküdar’a doğru az ötede, dağa yaslanmış eski Adile Sultan Sarayı’nın önündeki yamaca sığınmış eski Kandilli mezarlığı ise henüz düzenlenmiş haliyle biraz daha bakımlı, bir de otları temizlense, eski taşları meydana çıksa, daha bir görünür olsa? Bu ufak mezaristan da Kandilli semtinin tarihçesine ışık tutacak denli eski taşı bağına saklamış, yoldan gelip geçenlerin ilgisini bekler gibi...

İstanbul Boğazı’nın Marmara girişinde, artık olmayan bir mezarlık: Bir ucu Taksim’e dayanan Ayaspaşa Kabristanı’nın Kabataş ve Fındıklı ucunda, setüstünden Boğaziçi’ni seyreden Çakırdede Mezarlığı... Bu mezaristan, yol genişletme çalışmaları sırasında ve birkaç seferde peyderpey izi kalmamacasına kaldırılmıştı. (M. B. Çetintaş arşivi)

"Küçüksu'da
gördüm seni,
gözlerinden
bildim seni..."
şarkısı
sandalla
Göksu
mesiresine
şu manzarayı
seyrede
seyrede
gelen çapkın
bir beyin
ağızından
dökülmüş
olsa gerek...
Tıpkı Kuşdili
gibi, Küçüksu
ve Göksu
mesireleri de
mezarlıkların
çevrelediği
gezinti
yerleriydi.
İstanbul
kültüründe
ölüm hiçbir
zaman
korkulacak,
kaçılacak,
yok sayılacak
bir mefhum
olmamıştı.
(M. B. Çetintaş
arşivi)

Vaniköy'den bahsettik, Osmanlı devri mezarlığı yok ama antik dönemden kalma lahitlerin sıralandığı gömütlüğü, kimi zaman inşaat hafriyatları sırasında topraktan çıkıyor. Çengelköyü Mezarlığı da köyün yukarısında, geniş bir sahada, eski ve yeni taşlar iç içe geçmiş, yine ve elbette eskiler azınlıkta, yenilerin baskın çokluğunun gölgesinde var olma mücadelesi vermede.

Teşrifatı ile meşhur Beylerbeyi sakinlerinin büyüklerini, sevdiklerini emanet ettikleri iki eski mezarlık var. Biri Küplüce, diğeri Baba Nakkaş. Küplüce Kabristanı tepede, içinden geçen sokaklardan dolayı üç parça halinde yokuşun üzerinde uzanıyor. Yokuştan çıkarken iki parçası solda, üçüncü adası ise yolun sağında. Eski taşlar, hattat ketebeli taşlar, meşhurlara ait taşlar meşceresi. Haldun Taner, Âsaf Hâlet Çelebi, Ali Rânâ Tarhan, fotoğrafçı Selahattin Giz hep buradalar. Bilebildiğimiz tek "hattat" Macid Efendi (Ayrıl) ketebeli mezar taşı da bu mezaristanda. Nakkaş'a geçelim, bu mezarlık da Boğaz'ın eşsiz manzarasından bir başka eşsiz köşeyi seyrettiriyor, gözlere ziyafet çektiriyor.

Zaten Boğaziçi'ni, hele de şimdilerin "özel mülk" istilasında tek bir bahçe, düzlük hatta aralık bile bırakılmamışken seyredebileceğimiz son yerler mezarlıklar... Nakkaştepe Kabristanı da eski taşların sahaya yayıldığı tarihî bir mezarlık, pek çok meşhur simânın yanı sıra eski taşlar da hâlâ ayakta. Üsküdar'ın ve İstanbul'un gizli hazinesi Karacaahmet Mezarlığı'ndan önceki son iki durak Sultantepe'sindeki Özbekler Tekkesi'nin yanındaki yamaca yayılan mezarlık ile Üsküdar'ın merkezinden Bağlarbaşı'na kıvrıla büküle uzanan yolun sağında kalan Bülbülderesi Kabristanı olmalı herhalde. İlkinde devlet ricâlinden pek çok kimse ve tekke muhipleri, dervişleri, bacıları ile kimi şeyhlerin tâclı şâhideleri sıra sıra dizilmiş, ikincisinin ise İstanbul tarihi bakımından ayırt edici özelliği Selaniklilerin tercih ettiği bir gömü alanı olması. Yola bakan dik yamaç artık büsbütün terkedilmiş olsa da Selanikli ailelerin kullanımında.

Şimdi, Üsküdar'dan motorla Beşiktaş'a geçtiğimizi varsayarak Beşiktaş'tan bu defa Karadeniz'e doğru uzanıp Boğaz'ın Rumeli yakasındaki mezarlıklara uğrayalım.

Boğaziçi'nde çoğu mezarlık -tıpkı Aşiyân Mezarlığı gibi- yamaçlarda başlar ve bir ucu mutlaka denizle, dereyle, suyla buluşur. (M. B. Çetintaş arşivi)

Beşiktaş'ın merkezindeki Köprübaşı Kabristanı'ndan geriye, Akaretler'in girişindeki Safiye Sultanzâdeler haziresi (yahut "sofa"sı) kalmış. Yokuşun sonunda sağda, neredeyse yarısı yollara gitmiş Maçka Mezarlığı, diğer adıyla Şeyhler Kabristanı... Burası da şimdilerde kaderine terkedilmiş halde, kapısında kocaman bir asma kilit, ne gelen ne de giden var. Cemaleddin Efgânî, romancı Mehmed Rauf, ulusalcı Müftüoğlu Ahmed Hikmet Bey ve daha nicesi burada gömülmüş. İstanbul'da ilk otomobil kazasında ölen "otomobil şehidi" de bu mezarlıkta ebedî uykusunda.

Yolun, yani şimdiki adıyla Süleyman Seba Caddesi'nin sağında yükselen İstanbul Teknik Üniversitesi binalarının arkasındaki vadi boyunca uzanan tarihî Şenlikdede Kabristanı'ndan ise eser yok. Vakfiyesine bakılırsa Sultan Bayezid-i Velî devrinden kalma mezarlıktan geriye kalan üç beş mezar vadinin içindeki otoparkla rezidansın ortasında bir kuyuda gün ışığına hasret halde!

Beşiktaş'ın köy mezarlığının yerinde bugün Abbasağa Parkı var, vali ve belediye reisi Dr. Lütfi Kırdar devrinin uygulamalarından. Halka nefes alacak yer açabilmek pahasına eski mezarlık düzlenmiş, yerine bu park açılmış. Barbaros Bulvarı'nın solunda kalan Abbasağa Mezarlığı, sağında ise Yıldız Sarayı'na doğru

uzanan eski Ermeni Mezarlığı, az ötede Balmumcu'da ise bir kaç yüzyıllık geçmişe sahip yahudi meşatlığı... Beşiktaş ve Ortaköy'ün demografisi hakkında bu üç mezar alanı yeterinden fazla bilgi barındırıyor olmalı.

Çırağan Caddesi'nin iki ağır misafiri: Sağda, deniz kenarında bir zamanlar saray binasının yerinde yükselen ahşap Beşiktaş Mevlevihânesi'nin haziresi, bugün artık burada değil. Yapı otele dönüşürken mevlevihânedeki geriye kalan son iz olan mezarlar toprağın bağrından sökülüp Galata Mevlevihânesi'nin "hamuşân"ına götürülmüş. Şimdilerde taşları Tarık Zafer Kültür Merkezi'nin duvarına yaslı halde, efendilerin kemiklerinin nereye gömüldüğünü ise en azından ben bilmiyorum.

Çırağan Caddesi'nin solundaki dik yamaç boyunca 12 dönümlük geniş sahada uzanan Yahya Efendi Mezarlığı ise nisbeten şanslı. Her ne kadar yeni definler yapılmışsa da tarihî taşların meydana getirdiği eski dokusu olanca ihtişamıyla bugün de seyredilebilir. İstanbul'un muhakkak ziyaret edilmesi gereken eski mezarlıklarından biri burası.

Ortaköy'ün sakini müslüman ahalinin kullandığı bir diğer mezarlık ise Portakal Yokuşu'nun üzerinde imiş. II. Abdülhamid devrinde sarayın güvenliği bahane edilerek bu bir kaç yüzyıllık mezarlık defne kapatılmış, etrafı duvarla çevrilmiş ve sahası saray hasbahçesine katılmış; taşlar ise yerinde kalmış ama sökülüp yere yatırılarak ve üzerleri kalın toprakla örtülerek... Bu mezarlığın taşları bugün de sarayın bahçesinde duruyor, yaklaşık sayısı 400 kadar, kimi şiddetli yağmurda akıp giden toprağın altından çıkıyor, birkaç gün sonra yeniden toprakla örtülüyor.

Kuruçeşme'nin biri sahilde, Tezkireci Camii'nin yanında, diğeri Ulus'a çıkan yokuşun sağında olmak üzere iki eski mezarlığı var. İlki lebâleb eski Kuruçeşmelilerin taşlarıyla dolu, ufak bir yer. Diğeri çınar ve meşe ağaçlarının gölgesinde hayli büyük bir mezarlık, ne var ki orada da eski taş nâmına bir şey kalmamış.

Arnavutköy'ün tek-tük taş dışında neredeyse tamamen yok olmuş yahudi meşatlığını

Şehrin içinden geçen su yolunu sadece islâm mezarlıkları seyretmez, Boğaz köylerinin yamaçlarında Ermeni ve Rum mezarlıkları ile Yahudi meşatlıkları da, tıpkı Ortaköy Yahudi Meşatlığı gibi tepelerin manzaralı ve hâkim noktalarında bulunur. (M. B. Çetintaş arşivi)

unutmadan Bebek'in ötesindeki mezarlığa doğru devam edelim: Kayalar ve Âşiyân mezarlıkları. Kayalar Mezarlığı, şimdilerde Orhan Veli'nin heykelinin bulunduğu setli parkın yerindeymiş, kaldırılmış. Âşiyân Mezarlığı ise adını Tevfik Fikret'in "Âşiyân" adını verdiği ve şimdilerde müze olan evinden alıyor. Hisar Kabristanı bugün de eski taşlara rastlanabilecek büyük bir mezarlık. Burayı her ziyaretimde aklıma düşen en acı hatıra, ced-be-ced doğma-büyüme Hisarlı olan "İstanbul insanı" Abdülhâk Şinasi Hisar'ın vefatında, vasiyetine rağmen "Mezarlığımızda maalesef yer kalmamıştır." denilerek defnedileceği iki metrekarelik bir yer bulunamaması. Abdülhak Şinasi bugün Merkezefendi'de, yazarın öldüğü 1963 yılında "Doldu..." denen Âşiyân'da ise 2022'de hâlâ mezar yeri satılıyor.

Devam edelim... Hisarın tepesindeki Nâfi Baba Tekkesi'nin ardındaki 20 dönüme yayılan Şehitlik Kabristanı, şehrin 1450'lerden kalma en nadide birkaç taşının da bulunduğu bir pırlanta. Üzerine kitaplar yazıldı. Yarısı istimlâk edildi ve yok oldu ise de kalan kısmı yine de çok önemli. Boyacıköy ve Emirgân mezarlıkları, Yeniköy Mezarlığı ile bu köylerdeki Ermeni ve Rum mezarlıkları... Ardından Tarabya, Alman ve Fransız yazlık sefaret köşklerinin bahçelerindeki yabancı misyon mezarlıkları, Kireçburnu'nun kaldırılan sahildeki eski mezarlığı ile yamaçtaki

hayli eski tarihli "üstüvânî" taşlarla dolu diğer mezarlığı, Kefeliköy'ün ardındaki eski kabristan...

Sarıyer'in Ortaçeşme Mezarlığı, o da tıpkı Küplüce Mezarlığı gibi üç parça, içinden sokaklar geçiyor. En ünlü misafiri, Mekteb-i Harbiye'de 40 küsur sene boyunca "fenn-i menâzır" yani perspektif ve resim dersleri veren ressam Süleyman Seyyid Bey... Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın ünlü eseri Gulyabani'yi civarda misafir kaldığı ahşap bir evin pencerelerinden bu karanlık mezarlığı seyrederek aldığı ilhamla yazdığını da anımsatalım.

Rumeli Kavağı ve Rumeli Feneri mezarlıkları, tıpkı Anadolu yakasının Karadeniz'e bakan köy mezarlıkları gibi daha تنها, tabiatla daha iç-içe, daha bâkir. Eski taşlar seyrek de olsa hâlâ yerli yerinde. Çoklukla denizcilerin taşı var, bir de askerlerin. Eski kısımlar kullanılmadığından olsa gerek dikenli makiler, çalılar kaplamış mezarlıkları, aradan tek-tük gözüken beyaz mermer serpuşlar da olmasa buraların eskiden hep mezarlık olduğunu nereden anlayacağız?

NOT

1 Araştırmacı, Yazar.

Bizans Devrindeki Boğaziçi Hakkında Bazı Görüşler¹

Prof. Dr. Semavi Eyice

Boğaziçi'nin İlkçağ'ındaki tarihi ve buradaki yer adları şimdiye kadar derlenmiş, bunların nerelere karşılık oldukları tespitte çalışılmış ve böylece Boğaziçi'nin hiç değilse kaynaklara göre tarihçesi ortaya konulmuştur. Halbuki bu bilgileri daha müspet şekle sokması beklenen arkeolojik buluntular ise hemen hemen hiç yok denecek kadar azdır. Bu da İlkçağ'da Boğaziçi kıyılarının geniş çapta bir yerleşmeye sahne olmadığının delili sayılabilir. Ufak yerleşmelerin ise rüzgârlardan korunmuş yamaçlarda ve Boğaziçi'ne dökülen suları pek çok olan ve içlerine ufak teknelerin girebildiği akarsuların vadilerinin diplerinde bulunduğu ihtimal vermek herhalde yanlış olmaz. İlkçağ Boğaziçisi ile ilgili bilgilerde mitologyaya dayanan efsane ve hikâyelerin çokluğu, bunları müspet esaslara bağlamayı, bilhassa kıyılar tabii özelliklerini kaybettikten sonra, çok zorlanmış hatta pek çok halde imkânsızlaşmıştır.

Gemicilerin korku verici bir deniz olan Karadeniz'de çıkarken bu tabii kanalın bütün özelliklerini tecrübeleriyle öğrendikleri

muhakkaktır. İlk haritasının ise ne vakit çizildiğini şimdilik bilmiyoruz. Bu eski haritaların bugün en büyük faydası, topografyası son yıllarda çok değişen Boğaziçi kıyılarının, eski devirlerdeki gerçek biçimini velev ki nispeten de olsa göstermesi, böylece kaynaklardan derlenen bilgi kırıntılarını yerleştirme imkânını sağlamasıdır. İlkçağ ve Ortaçağ denizcilerinin tecrübeleri, ustalıkları ve hatta insiyaklarıyla ve tabiat kuvvetleri karşısında mücadele edercesine içinden geçtikleri Boğaziçi'nin akıntı ve rüzgârları o sırada yirmi iki-yirmi üç yaşlarında olan Comte de Marsigli (1658-1730) tarafından incelenerek İsveç Kraliçesi Kristina'ya (1626-1689) sunulan 108 sayfalık bir kitap halinde ilk defa olarak 1681'de yayımlanmıştır. Bundan sonra Boğaziçi'ne dair başlangıçta çok yanlış, fakat gitgide gerçeğe daha uygun ve bugün artık tarihî bir vesika sayılabilecek haritalar meydana getirilmiştir.

Boğaziçi'nin İlkçağ'daki topografyası hakkında Byzantionlu Dionysios tarafından ve bazılarının görüşüne göre çok eski denizcilik kılavuzlarının kopyası olarak rehber mahiyetinde bir risale meydana getirildiği bilinmekte ise de II. yüzyılın sonlarına doğru yazılan *Anaplus Bosporu* başlıklı bu küçük kitap kaybolmuştur. Fransız tabiat bilgini Pierre Gylli (veya Gyllius) bunun tamam bir nüshasına sahip olmuş ve Boğaziçi hakkında 1561'de basılan kitabında bunu geniş ölçüde kullanmıştı. *Anaplus Bosporu*'nun üç sayfadan ibaret eksik bir elyazma nüshası ise 1841'de Aynaroz'da bulunmuş ve önce 1874'te Wescher, sonra 1927'de R. Güngerich eliyle yayımlanmıştır. Bütün eksikliğine rağmen Dionysios'un eseri, Boğaziçi'nin İlkçağ'daki topografyasını tespitte yardımcı olmaktadır. Fakat Bizans çağı için böyle bir kaynağa sahip bulunmamakta, dağınık bilgilerin yardımına başvurmak gerekmektedir.

Bizans devrinde Boğaziçi'nin önemli bir geçit yeri olarak birtakım tarihî olaylara sahne olduğu bilinmekle beraber kıyılarındaki iskân yerlerinin tarihçeleri hakkında pek fazla bir bilgi edinmek mümkün olmamaktadır.

Bizans devrinde de İlkçağ'da olduğu gibi Boğaziçi'nin iki hususta sağladığı imkânlardan faydalanılmıştır. Bunlardan birincisi balıkçılık, ikincisi de buradan geçmek zorunda olan her çeşit gemiden ve yüklerinden alınan gümrük ve geçiş harçlarıdır. VI. yüzyılda I. Iustinianos (527-565) zamanında, Boğaziçi'nden geçen bütün gemilerden gümrük ve vergi alınıyordu. Boğaziçi'nin İstanbul'u koruyan geniş ve tabii bir su hendeği teşkil ettiğini de, Bizans'ı tehdit eden birçok akının başarısızlığa uğraması ispat eder. Herakleios (610-641) zamanında, 626'da şehrbârâz idaresindeki bir Sâsânî ordusu Khalkedon'u (Kadıköy) ele geçirerek, Boğaziçi'nin Anadolu kıyısında ordugâh kurmuş, 717'de kuvvetli bir Arap donanması yine burada üslenmiştir. 813'te Bulgarlar Boğaziçi'nin Rumeli yakasının sahiline kadar inerek buradaki meskûn yerleri tahrip etmişler, 860'a doğru Güney Rusya'dan yola çıkan Rhôs denen Vikingler kalabalık bir filo halinde Boğaziçi kıyılarını tahrip ederek geçmiş ve Bizans başşehrine korkulu günler yaşatmışlardır. Bu korsanların akınları X ve XI. yüzyıllarda da tekrarlanmıştır. 1096-1097 yıllarında İmparator I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) yardımıyla I. Haçlı Seferi ordusu birlikleri Boğaziçi'ni geçmiştir. IV. Haçlı Seferi kuvvetlerinin İstanbul önüne gelip şehri ele geçirmesi sonunda 1204'te Latin Krallığı kurulduğunda Boğaziçi İstanbul Latin kralı olan I. Baudouin'in (1204-1206) idaresine bırakılmıştır. Bizans İmparatorluğu son devrinde Boğaziçi, Bizans-Osmanlı-Cenova-Venedik arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Bu devirde Boğaziçi üzerinde Bizans'ın hiçbir hükmü olmadığını, 1328'de Cenovalılar'a ait olan Galata'yı zor durumda bırakmak için Venediklilerin haftalarca Boğaziçi'ni abluka etmeleri olayı açıkça gösterir. 1347'de Bizans İmparatorluğu Boğaziçi gümrük gelirinin % 87'sinin Cenovalılar'a geçmesine son vermek gayesiyle birtakım tedbirler almak istemişse de, bu teşebbüsünde muvaffak olamadıktan başka, 1349'da Bizans donanması Boğaziçi'nde Cenovalılar'ı yenmiştir. Bu mücadele daha da genişleyerek 13 Şubat 1352'de

Boğaziçi'nde büyük bir deniz çarpışmasına yol açmıştır. Paganino Doria idaresindeki Cenovalılar Osmanlılar'dan yardım görmüşler, buna karşılık Nicola Pisani idaresindeki Venedik donanması ise, Bizans ve Katalanlar tarafından desteklenmiştir. Çarpışma bütün bir gece sürmüş ve her iki taraf da ağır kayıplara uğradıktan sonra, Venedikliler çekildiklerinden, Bizans çok ağır şartları olan bir barış imzalamak zorunda kalmıştır. 1377'de Boğaziçi'nde Cenova ve Venedik filoları arasındaki bir çarpışma daha olmuştur. XIV. yüzyıl sonlarına doğru Boğaziçi'nin Anadolu yakası Osmanlılar'ın eline geçmiştir. Burada Yıldırım Bayezid tarafından Güzelcehisar (Anadoluhisarı) yapıldıktan başka, yukarı Boğaziçi'ndeki Yoros Kalesi de işgal edilerek bir garnizonla takviye edilmiştir. Halbuki bu esnada karşı kıyıdaکی yegâne Bizans kalesi harap ve metruk bulunuyordu. Fâtih Sultan Mehmed 1452'de Boğazkesen Hisarı'nı (Rumelihisarı) yaptırtarak Boğaziçi'ni sıkı bir kontrol altına almış ve böylece iki yaka arasındaki irtibatı da sağlamıştır. İstanbul'un muhasarası esnasında 1453'te Baltaoğlu Süleyman Bey idaresinde kuvvetli bir Osmanlı donanması Boğaziçi'nde Baltalimanı'nda üslenmiştir.

Boğaziçi'nin Bizans devrinde bazı çok şiddetli kışlarda buzlarla kaplandığı da bilinir. Bunlardan 401 ve 739 kışlarında, Boğaziçi'nin buzlandığı hakkında kaynaklar bilgi vermektedir. 753-755 yıllarında ise üst üste iki kış, Theophanes'e göre çok şiddetli olmuş ve her iki boğaz da buzlarla örtülmüştür. Patrik Nikephoros'un etraflı surette anlattığı 762 (bazı kaynaklarda 763, hatta 764) yılı kışında ise, İmparator V. Konstantin'in hükümdarlığının yirmi üçüncü yılında sonbaharda büyük soğuklarla Karadeniz kıyıları donmaya başlamış ve arkasından başlayan kar yağışı metrelerce kalınlığında bir örtü halinde bu buzun üstünü kaplamıştır. Şubata doğru çatlayan buz kitleleri Boğaziçi'ne inerek, iki yakadan birbirine yaya geçmek imkânını sağlamıştır. 1011 ve 1232 yıllarında da Boğaziçi'nde buz kitleleri görülmüştür. Karadeniz Boğazı'nın yine aynı devrede

üzerinde bir defaya mahsus olmak üzere bir köprü kurulduğu da bilinmektedir. Bizans tarihçilerinden IX. yüzyılda yaşamış ve 806-815 yılları arasında patrik olmuş Nikephoros'un (ö. 829) 602-769 yılları arasındaki olayları bildiren tarihinde yazdığına göre hayatının son günlerinde bir ruh hastalığının tesiriyle sudan ürken İmparator I. Herakleios'un (610-641) Suriye'ye bir seferden dönüşünde, denizi görmeden karşıya geçebilmesi için kayıklar üzerine bir köprü yapılmış ve bu köprünün iki yanı ağaç dallarıyla duvar halinde örülmüş böylece imparator at üstünde karşı yakaya ulaşmıştır.

Boğaziçi'nin iki yakasının Bizans devrindeki tarihçileri hakkında müspet bilgilerin hiç yok denecek kadar az olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda adları geçen yer ve tesislerin bugünkü mevkiilerini bulmak âdeta imkânsızdır. Boğaziçi'ndeki Bizans devrine ait yer adlarından ancak birkaç tanesi günümüze kadar gelmiştir: İstinye, Tarabya, Yoros dışında kalanlar ancak birtakım yakıştırmalarla Bizans devri yer adlarına bağlanmak istenmektedir. Mesela Rumeli yakasının kuzey ucundaki Garipçe koyu adının Homeros'taki Kharybdis'ten geldiği yolundaki hipotez bu hususta bir misal teşkil eder. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde İstanbul topografyası hakkında araştırmalar yapan P. Gylli'nin Rumlar'dan öğrendiği ve eski Bizans devri adlarının değişmiş, bozulmuş şekilleri gibi gözüken yer adları da bu arada kaybolmuştur. Nihayet Bizans'ın çifte taş anlamına gelen Diplokion'unun içindeki taş kelimesinden dolayı Beşiktaş adına bağlamak kanaatimizce inandırıcı olmaktan uzak kalmaktadır. Yine içinde taş kelimesi olduğu için Kabataş yer adına, Diplokion ile ilgili görmek ve buradaki çifte sütunun kaidelerine bu adın verildiğini ileri sürmek yanlıştır. Çünkü Kabataş adı ya burada su içindeki tabii bir kaya kitlesi olduğundan veya Türk devrinde cereyan etmiş bir olayla ilgilidir. Sultanahmet semtinde Baruthane olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi 1490'da şiddetli bir fırtınada bir yıldırımın düşmesi sonunda barutun ateş almasıyla havaya uçmuş, kubbesi

Fındıklı civarında kıyıya yakın bir yerde denize düşmüş ve su yüzündeki bir parçası uzun süre burada bir işaret gibi görünmüştür. Bizans devrindeki Boğaziçi'nin tarihi ile buradaki çeşitli tesisler hakkında kaynaklarda rastlanan dağınık bilgiler ve sadece anmalar pek çok olmakla beraber, bunları araziye yerleştirmek son derece zor ve birçok halde de imkânsızdır. Gylli'den bu yana yapılan bütün yerleştirmeler birtakım tahminler, yakıştırmalar ve boşlukta kalan yaklaşımlardan ileri gitmemektedir. Pargoire'in yetmiş-seksen yıl önceleri yaptığı teşhislerle yazarın inandırıcı yazış gücünün desteği ile ortaya konulmuş hipotezlerdir. Pargoire'in İstanbul'un varoşlarıyla ilgili büyük araştırmaları, kullanılan kaynakların çeşitliliği ve çokluğu bakımından erişmesi güç bir zenginliktedir. Bu rahip araştırmacının konuyu işleyişi ve meseleleri sunuşu ise başka hiçbir tarihî topoğrafya uzmanında rastlanmayacak bir metoda sahiptir. Fakat ne olursa olsun bunlar yine de hipotezlerdir. Pargoire otuz beş yaşında iken ölmeyip İstanbul'un dış semt ve mahalleleri hakkında çalışmalarını sürdürseydi Bizans devrindeki Boğaziçi de belki daha iyi tanınmış olurdu. Fakat şurası da bir gerçek ki, onun da vereceği bilgiler birtakım kilise ve manastırların yerlerini tespitten ileri gitmeyecekti. Sonuç olarak Bizans devri Boğaziçi'ndeki yapılarla -ki bunlar kilise, manastır ve nadir hallerde yazlık köşklerdir- ilgili adların hemen hepsi boşlukta kalmaktadır.

Bizans devrinde Boğaziçi'nin geniş ölçüde iskân edilmediği de açık bir gerçektir. Çoğu ancak denizden erişebilen ve belki karada bazı patikalarla gerilere bağlanan pek az sayıdaki köy ile birkaç sayfiye ve av köşkü veya villa ile sayıları hayli yüksek olan manastırlar, kiliseler bilhassa Bizans tarihinin ilk yüzyıllarında kurulmuştur. Hatta bu villa veya köşkerin Bizans devri ilerledikçe ilk görevlerinden uzaklaştırılarak dinî tesis, genellikle manastır ve dinî sosyal müessese haline getirildikleri görülmektedir. Bizans devri içerilerinde Boğaziçi'nde gerçek mânasıyla imparatorluk köşkü olarak kullanılmaya devam eden bina kalmamış gibidir. Tam olarak nerede

olduğu bilinmeyen Meludion Av Köşkü'nde 1185'te I. Andronikos Komnenos, bir Fransız prensesi olan on beş yaşındaki karısı Anna ve metresi ile gönül eğlendirirken, şehirde aleyhine bir ayaklanmanın başladığını haber aldığına göre, bu köşk Latin istilasına kadar durmuştur. P.J. Pargoire, Bizans hükümdarlarının sayfiyede yaşamayı sevmekle beraber Boğaziçi'ne pek ilgi göstermediklerini açık surette belirtmiştir. Bizans idaresinin zayıflaması ve dış tehlikelerin büyümesiyle boşalarak, oradaki manastır ve dinî tesisler de ortadan silinmiştir. 1403'te Boğaziçi'nden geçen İspanyol elçisi Clavijo, Anadolu yakasının tamamen Türkler'in elinde olduğunu ve her iki yakada da hepsi de harap bir halde pek çok kilise ile kötü durumda başka yapılar da görüldüğünü belirtmektedir. Boğaziçi'nden geçen gemilerden vergi ve gümrük almak, gerekince de geçidi kapatmak gayesiyle yukarı Boğaz bölgesinde, Bizans devrinde yaptırılan karşılıklı Kavaklar kaleleri de büyük bir tarihî rol oynamamıştır. Bütçesinin önemli bir gelir kaynağını Bizans İmparatorluğu 1348'de Cenovalılar'a kaptırmış ve geçit resmini, Bizans'ın burnunun dibinde Cenovalılar alır olmuştur. Hatta gümrük tesislerinin Rumeli yakasındaki kalenin dibinde olduğu bilinir. Philippe le Bon adına Mısır ve Anadolu'da uzun bir yolculuk yapan Bertrandon de la Broquière 1432'de Escutary dediği Üsküdar'a geldiğinde, henüz Bizans idaresinde olan İstanbul'a geçmek için buradaki Türkler'e geçiş haracı vermek zorunda olduğunu bildirir.

Boğaziçi kıyılarının Rumeli yakasının bazı kısımları istisna edilecek olursa, Bizans zamanında tam iskân edilmemiş olduğunun bir delili de rastlanan kalıntıların azlığıdır. Bizans devrinde Boğaziçi'nin sadece Rumeli yakasında Beşiktaş-Dolmabahçe dolaylarında Hagios Mamas adındaki önemli bir yerleşim yerinin bir "emporion"un bulunduğu kabul edilmekte ise de, yukarıda işaret edildiği gibi bu yerleştirme de kesinlikle aydınlığa kavuşmuş değildir. Bunun dışında her iki yakada da nispeten şehre yakın kısımlarda, birkaç saray, daha doğrusu av ve sayfiye köşkünden başka sadece manastırlar,

sosyal yardım tesisleri sıralanıyordu. Denizden erişilen bu manastırlar yamaçlarda kurulmuştu ve herhalde yeşilliklerin arasına gömülmüştü. Boğaziçi'nin Bizans çağında genel görünüşünün hemen hemen Aynaroz yarımadasını andırdığını tahmin etmek yerinde olacaktır. İlkçağ'a ait Boğaziçi yer adlarının hangilerinin Bizans devrinde de yaşadığını tespit etmek ayrıca bir araştırma konusu olabilir. Fakat bunlardan pek fazla bir şeyin kalmadığı tahmin edilir. Bizans devrinde Boğaziçi'nde yer adları, bazı arazi özelliklerinden doğmuş adlar ile manastırların adlarıdır. Bu manastırların da İlkçağ'ın çiftlik veya villalarının yerlerini aldıkları bir dereceye kadar anlaşılıyor. Böylece bazı hallerde bu sayfiye evlerinin eski sahiplerinin adları az veya çok değişerek yer adı olarak kalmıştır. Diğer taraftan üzerinde durulması gerekli çok önemli bir nokta da, kaynaklarda adlarına rastlanan manastır ve dinî tesislerden ne kadarının geç devirlere kadar kullanılmakta olarak kalabildikleridir. Bunlardan çoğunun çok erken bir devirde kurulmaları ve sonraları adlarının ortadan kaybolması, boşalarak yıkılmaya bırakıldıklarına veya başka bir ad altında bir süre daha kullanıldıkları şeklinde anlaşılmalıdır. Bu surette sayıları ilk bakışta çok gibi gözüken kiliselerin ve manastırların da belki sayılarının sanıldığından daha da az olabileceğini düşünmek yerinde olacaktır. Bizans devrindeki Boğaziçi'nin tarihî topoğrafyası meçhuller içindedir. Bu da herhalde kesin adları belli yerleşmelerin olmayışındandır. Tarihte en fazla adı geçen Mikhaelion veya Mikhaelionlar'ın durumu Bizans devri Boğaziçi'sinin ne kadar çözümlenmesi zor meselelerle dolu olduğunun bir misalidir. R. Janin, 1954'te yayımlanan, Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki Bizans kiliseleri hakkındaki uzun makalesine şu cümleler ile başlamıştır: "Boğaziçi'nin iki yakasının İlkçağ'da Byzantionlu Dionysios'un milattan sonra II. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı *Anaplustu Bosporu* sayesinde oldukça iyi tanımlamakta olmasına karşılık doğrudan doğruya Bizans çağı hakkında sadece dağınık bilgiler bulunmaktadır. Sistematik bir tasviri

olmadıktan başka, Byzantionlu Dionysios'tan sonra bazı yerlerin de adları değişmiştir. Çeşitli yazarların (vekayinameci, tarihçi, aziz yortuları ve aziz hayatları yazarları gibi) verdikleri dağınık parçalar halindeki bilgiler genellikle o derecede bulanıktır ki Bizans devrindeki yerlerin bir haritasını meydana getirmek fiilen imkânsızdır. Halbuki bu yerlerden birçoğunun bir vakitler çok şöhretli oldukları anlaşılıyor. Fakat haklarında bilinenler o kadar eksiktir ki, bunları kesin bir şekilde göstermek mümkün olmamaktadır. Bu durum, büyük bir ihtimalle böylece sürüp gidecektir. Her şeyden evvel bu konuyu daha çok aydınlatıcı yeni kaynakların meydana çıkarılması gereklidir. Ancak bu yoldaki ümidin de oldukça zayıf oluşundan kuşku duyulur." Diğer taraftan ise Boğaziçi'nin kıyılarının yüzyıllar boyunca biçimlerinin değişmiş olması da dikkate değer. Osmanlı devrinin ortalarına gelinceye kadar arazinin içine giren bir koy halinde olan Dolmabahçe, XVII. yüzyılda dolmuş ve burada kıyı düzgün bir şekil almıştır. İnciciyan'ın bildirdiğine göre Anadolu yakasında Beykoz yakınında Sultaniye adı verilen yerde de buna benzer bir durum olmuştur. Aslında burada kıyıda çok geniş ve kısmen bataklık bir koy varken, ortasında bir de adacık yükselen bu girinti Kanûnî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) emriyle doldurulmuş ve burada kıyı düzeltilmiştir. Daha bunlar gibi başka yerler de vardır. Boğaziçi'nin Türk devri içinde her iki yakada da ufak birer költ yeri halinde yaratılan ayazmalar ise Bizans devrine kadar inmemektedir. Belki bunlardan bir ikisinin eski bir tarihi olabilir. Fakat başka taraftakiler gibi bunların hemen hepsi Osmanlı Devleti'nin geç yüzyıllarında ortaya çıkmıştır. Zaten bunların içinde mimari bakımdan üzerinde durulmaya değer bir özelliği olanlar da yoktur.

Bütün bu araştırmaların ulaştığı netice şudur ki, Boğaziçi Bizans devrinde manastırların sıralandığı iki kıyıdan ibaret kalmıştır. Bu su şeridinin iki yakasında küçük köyler ve bunların aralarında sıralanan sahilsaraylar, yalılar, saraylarla göze zevk veren görünüşünü alması ancak Türk devri içinde olmuştur. Boğaziçi'ni

en uygun şekli ile kullanan, onun her türlü tabii güzellik ve kaynaklarından faydalanan Türk medeniyeti olmuştur. Ne yazık ki, onun yok edilmesi de günümüzde yine kendi elimizle cereyan etmektedir.

NOT

- 1 Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği'nin 12-15 Kasım 1973 tarihleri arasında düzenlediği İstanbul Boğaziçi ve Çevresi Sorunları Sempozyumu'nda Prof. Dr. Semavi Eyice'nin dokuzuncu olarak sunduğu bu bildiri metni, vaktiyle *Türk Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Bosphorus" maddesinin Bizans bölümünün daha da genişletilip, arkeolojik kalıntılarla birlikte oldukça etraflı ve resimli hazırlanan çalışmanın giriş ve son söz bölümlerinden bir araya getirilerek hazırlanmıştır. Çalışmanın tam metni, bibliyografya ve açıklama notları, Boğaziçi'nde Bizans

devrinden kalan izlerin plan ve fotoğrafları ile ayrı bir kitap olarak 1976'da *Bizans Devrinde Boğaziçi* başlığı ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları arasında yayımlanmıştır. Kitap 2007 yılında gözden geçirilmiş ve ilaveleri ile Yeditepe Yayınları arasında ikinci baskısını, 2017'de de üçüncü baskısını yapmıştır. Bu bildiri metni *Din ve Hayat* dergisinin "Boğaziçi Özel Sayısı" için Sema Doğan tarafından kısaltılarak yayıma hazırlanmıştır (*İstanbul Boğaziçi ve Çevresi Sorunları Sempozyumu : 12-15. XI. 1973* [derleyen: Besalet Pamay], İstanbul 1975, s. 118-127).

Osmanlı Döneminde Boğaziçi'nin Sanayi Mekânına Dönüşümü ve Sonuçları

Prof. Dr. Hamdi GENÇ¹

Boğaziçi'nin Sayfiye Yerinden Konut Mekânına Dönüşümü

Boğaziçi ilk çağlardan itibaren Asya'dan Avrupa'ya Avrupa'dan Asya'ya geçişte bir köprü vazifesi görmüştür. Sahip olduğu bu özelliği nedeniyle Boğaziçi her dönem -değişen şartlar içerisinde bugün de- stratejik önemi olan bir bölge olmuştur. Bizans öncesi dönemde Boğaziçi bir yerleşim yeri olmaktan daha ziyade önemli bir geçiş yeri idi. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul oldu. Ancak sürekli yaşanan kuşatma ve saldırılar nedeniyle Doğu Roma surları İstanbul'una sıkışıp kaldığından surlar dışında kalan Boğaziçi'ne yerleşim olmadı. Boğaziçi'nde en eski yerleşim yerleri doğu kısmında Göksu ve Küçüksu derelerinin vadilerinde, batı kısmında ise bugünkü Belgrad ormanlarının içinde kaldığı alandı.

Bizans döneminde Boğaziçi'nde manastır gibi dinî yapılar, Karadeniz tarafından yapılacak askerî saldırıları önlemeye yönelik kaleler ile korunaklı koyların güney yamaçlarında tarım ve balıkçılıkla geçinen küçük köyler vardı. Bizans İmparatorluğu'nun iktisadî ve siyasî olarak güçlü olduğu dönemlerde bunların yanına bazı köylere misafirhaneler, yazlık saraylar, hapishaneler, bakım evleri ve bazı hastalıkların tedavi edilmesine yönelik hastaneler inşa edildi.²

Bizans İmparatorluğu'nun son yıllarında Boğaziçi Osmanlı'nın da dahil olduğu çeşitli devletlerle Bizans arasında yaşanan bir dizi mücadelenin mekânı oldu. Osmanlılar bütün bölgeyi fethederek bu mücadelelerden galibiyetle çıktı. Türklerin İstanbul'u fethinden sonra Boğaziçi XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren savunma amaçlı yerleşme yanında dinlenme/sayfiye alanı olarak da kullanılmaya başlandı ve böylece bir "Boğaziçi medeniyeti" ortaya çıktı. Elbette Osmanlılar döneminde Boğaziçi'nin de dahil olduğu surlar dışında İstanbul'daki yerleşim yerlerinin gelişimini etkileyen başlıca faktör devletin savaş ve barış halinde olma veya olmama durumları ile devleti yönetenlerin karar ve karakterleriydi. Ayrıca buna ulaşım imkânlarındaki gelişmeleri de dahil etmek gerekir. İstanbul'un fethinden sonra şehrin imarı ve iskânı sadece surları ile sınırlı kalmadı. Yapılan imar ve iskândan Boğaziçi de kendi hissesine düşen payı aldı ve Boğaziçi'nin vadileri ve kıyılarında da yerleşimler oldu. Fatih döneminde Boğaziçi'nin Avrupa yakasında Salıpazarı, Fındıklı, Kabataş, Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı, Baltalimanı, Kuruçeşme, Kefeliköy ve Büyükdere gibi yerlere iskânlar gerçekleşti. Buralardaki köylerde Osmanlı tebaasından Müslüman, Rum ve diğer milletler yaşamaya başladı. XV. yüzyılın ikinci yarısında Boğaziçi'ndeki yerleşim yerleri genellikle tarım ve balıkçılık ile geçimini sağlayan köylerden oluşuyordu. Ayrıca yerleşim yerleri içinde saray mensuplarının günü birlik kullanım için yaptırdıkları az sayıda köşk ve bahçe de yer alıyordu.

Boğaziçi'ne yapılan yerleşimler XVI. yüzyılda deniz ulaşımındaki nisbî gelişmeler sayesinde

artmaya başladı. Deniz ulaşımında kullanılan kayık ve peremelerin sayısında bir artış yaşanmış ve bunlara sahip olanlar Boğaziçi köylerinde kendilerine ait iskeleler ve kayıkhaneler inşa etmişlerdir. Yaşanan bu gelişmeler sayesinde Beşiktaş, Rumelihisarı, Yeniköy, Beykoz, Üsküdar ve Anadoluhisarı önceki dönemlere göre daha yoğun yerleşimin olduğu yerler haline geldiler. Yerleşim yerinin artmasına karşın Boğaziçi'ndeki bazı yerler eskiden olduğu gibi askerî amaçla kullanılmaya devam ediyordu.³ Çünkü bunun ihmali telafisi güç saldırıların gerçekleşmesiyle sonuçlanabilirdi.

Boğaziçi, Osmanlı Devleti'nin iktisadî, siyasi, sosyal ve toplumsal yapısında meydana gelen değişimlere paralellik arz eden değişim süreçlerini yaşıyor, dönüşümün izlerini bünyesinde taşıyor, bu değişim gâh hayat tarzında, gâh mimarîde gâh nakliye vasıtalarında kendini gösteriyordu. XVII. yüzyılda Boğaziçi'nde saray ve devlet ricali daha görünür hale geldi. Aslında bu görünürlük iki şekilde tezahür ediyordu. İlki kendileri için yaptırdıkları yalılar ve köşkler yoluyla olurken, ikincisi daha çok dinî ve sosyal amaçlı yapılarla oluyordu.⁴ Bu yüzyılın sonlarında Osmanlı saray halkı/devlet ricali arasında yeni bir eğilim ortaya çıkmıştır: Sur dışı bölgelerinde, ikinci derecedeki saltanat konutlarının yapılması. Bu konutların yapıldığı bölgelerin başında Haliç kıyıları, Boğaziçi, Üsküdar ve Salacak geliyordu. Padişahın şehir merkezinden uzağa doğru hareketini taklit eden saray halkının üyeleri -özellikle Padişahın kızları ve kız kardeşleri- ile bürokrasinin başında yer alanlar Boğaz kıyıları boyunca ikincil ikametgâh kompleksleri kurdular.⁵ Boğaziçi'nin bir başka konduğu ise Anadolu'dan yapılan göçlerle İstanbul'a gelenlerdi. Şehrin yeni sakinlerinin ilk hedefleri suriçine yerleşmektir. Ancak suriçi İstanbul'unun dolması nedeniyle dar gelirli göçmenler Eyüp ve Boğaziçi'nde yer alan köylere yerleşmeye başlamışlardır. Bu gibi sebeplerle Boğaziçi dahilinde yer alan köylere saray erkânı, devlet ricali yanında sıradan ahali de yerleşmeye başlamış ve buralar toplumun her kesiminden insanın yaşadığı bir yer haline dönüşmüştür.⁶ Bu gibi olumlu gelişmelere karşı XVII.

yüzyılda Boğaziçi'nde daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi güçlü bir savunma organizasyonu olmadığından saldırılar oldu. Özellikle 1624 yılında Rus Kazaklar tarafından yapılan saldırı toplum hafızasında önemli yer etmiştir. Saldırı sonucunda Boğaziçi'ndeki köylerin bir kısmı zarar gördü. Yaşanan saldırının tekrarlanmaması için Osmanlı Devleti eski kaleleri onarmış ve Boğaziçi'nde Kilyos, Anadolu Feneri, Rumeli Feneri, Rumeli Kavağı ve Garipçe gibi yeni köyler kurulmuştur.⁷

XVIII. yüzyıla doğru Boğaziçi köylerine yerleşimin genel çizgilerini belirleyen unsur ise Osmanlı Devleti'nin yaşadığı değişimdir. Bu yüzyılda da İstanbul'a yapılan göçlerden Boğaziçi kendi hissesine düşen payı almaya devam etti. Boğaziçi'nin göç dışında gelen bir başka misafiri de bazı yabancı büyükelçiliklerdi. Bunlar genelde yazlıklarını Büyükdere ve Yeniköy gibi yerlerde inşa ettiler.⁸ Başlangıçta Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı elçiler, suriçi İstanbul'un merkezinde yer alan Elçi Hanı'nda ikamet ediyorlardı. Bir süre sonra buradan Galata'ya taşındılar. Ancak çok zaman geçmeden XVI. yüzyıl ortalarında Fransız elçiliği Pera'ya doğru tekrar taşındı ve onu da diğer elçilikler takip ettiler. XVIII. yüzyılda yabancı elçilikler ve maiyetleri de Boğaz'ın kuzey kıyılarına -Büyükdere, Tarabya ve Belgrat Ormanları'na doğru taşındılar.⁹ Boğaziçi, ifade edilen faktörler nedeniyle bir önceki yüzyıla göre daha fazla yerleşime açılmıştı ancak nüfus yoğunluğu kent merkezi ile karşılaştırıldığında daha düşük seviyelerde seyrediyordu. Nüfus ve imar bakımından görülen nisbî artış Boğaziçi köylerindeki yerleşimin birbirinden uzakta ve kopuk biçimde gerçekleşmesi sebebiyle nüfus yoğunluğuna yansımıyordu.

XIX. yüzyılda İstanbul'un geçirdiği değişim ve dönüşümden Boğaziçi de bütün boyutlarıyla etkilendi. Bu değişim sadece İstanbul'un mekânsal tasarımından ibaret değildi, sosyal, kültürel, toplumsal ve zihinsel büyük bir dönüşüme tekabül ediyordu. Bu yüzyılda Boğaziçi'ne yerleşenlerin dinî ve ekonomik kompozisyonunda ciddi değişiklikler olmaya

başladı. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi önceki yüzyılda Boğaziçi köylerine yerleşenlerin önemli bir kısmını farklı nedenlerle İstanbul'a göç edenler oluşturuyordu. Şehrin yeni sakinlerinin sahip oldukları iktisadi imkânlar suriçine yerleşmelerine imkân vermediğinden gönüllü/zorunlu olarak Boğaziçi'ne yerleşiyorlardı. Bu dönemde ise Boğaziçi saray erkânı, devlet ricali ve yabancı elçiliklerin yazlıkları yanında İstanbul'un zenginlerinin de oturmak için tercih ettikleri bir mekân haline geldi. Boğaziçi kimileri için yazlık ve kışlık yaşanılan bir yer olurken kimileri için ise sadece mevsimlik sayfiye yeri konumunu sürdürüyordu.¹⁰ XIX. yüzyılda gayrimüslim Osmanlı vatandaşları için Boğaziçi dahilindeki bir köye yerleşmek sadece buranın sahip olduğu güzelliklerden yararlanmak anlamına gelmiyordu. Onlar için burayı anlamlı kılan başka bir neden de gözetimden ve kontrolden uzak kalmalarına imkan sunmasıydı. Özellikle varlıklı gayrimüslimler için Boğaziçi'nin herhangi bir yeri onların hareketlerine yönelik devlet/cemaat engellemelerinden kaçma fırsatı veriyordu. Bu da onların İstanbul Boğazı kıyıları boyunca yerleşmelerine yol açtı.¹¹ Boğaziçi köyleri ise XIX. yüzyıl boyunca hem büyümüşler hem izole yerleşmeler olmaktan çıkıp kentle bütünleşmişlerdi. Yalı boyu yerleşmeleri büyük ölçüde yıl boyunca sürekli yaşanan yerler haline geldi.¹² Bu da daha çok İstanbul kent merkezi ile Boğaziçi köyleri arasında deniz ulaşım ağının gelişimi ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buraların kara ulaşım ağına dahil edilmesiyle ilgilidir. 1851'de kurulan Şirket-i Hayriyye deniz ulaşım ağının gelişmesine büyük bir ivme kazandırmıştır. Şirketin kuruluş gayesi Boğaziçi'nde oturanların şehre geliş gidişlerini daha da kolaylaştırmak olarak açıklanmıştır.¹³ Bu şirket işlettiği vapurlarla seyrüseferi ve Boğaziçi'ne rağbeti arttırmıştır.¹⁴ Boğaziçi'nin XIX. yüzyılın başında tanıştığı yeni bir olgu da sanayileşmeydi. Sanayileşme Boğaziçi köylerinin mekânsal kullanımını genişletmiş, burayı fabrika/sanayi tesislerinin inşa alanı haline getirmiştir.

Boğaziçi'nde Sanayileşme ve Çevre Sorunları

Osmanlı Devleti çağdaşı olan Avrupalı devletlere göre sanayileşme aşamasını daha geç yaşadı. Bunun doğal bir sonucu olarak da XIX. yüzyılın başından itibaren sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin ürettiği mallar kısa süre içerisinde Osmanlı pazarlarında görünür hale gelmeye başladı.¹⁵ Avrupa mallarının Osmanlı piyasasını kaplaması devletin tepkisine neden oldu. Tepki de ithal edilen malları üretecek sanayi tesislerinin kurulması şeklinde oldu. İthal edilen malların yerine yerli üretimi yapacak fabrikalar ya devlet ya da özel kesim tarafından tesis edildi. Bu dönem ve sonraki yıllarda Osmanlı'da kurulan sanayi tesislerinin/fabrikaların büyük bir kısmı başkent İstanbul ve çevresinde yer aldı.¹⁶ İstanbul'da inşa edilen fabrikalar da genelde şehrin üç bölgesinde yoğunlaştı. Buralar Haliç ve çevresi, Boğaziçi'nde özellikle Beykoz ve Paşabahçe kıyıları ile Marmara kıyılarında da Yedikule-Küçükçekmece arasındaki bölgeydi. Bu bölgelerde sanayi tesislerinin yoğunlaşmasının gerisindeki sebep büyük oranda kara ve deniz ulaşımı açısından sundukları imkânlardı.¹⁷ İstanbul'da sanayileşme XIX. yüzyıl öncesi ve sonrası uzun dönem hep bu aks üzerinde devam etti. İfade edilen aks üzerinde fabrika/sanayi tesislerinin inşa süreci 1804'te Boğaziçi'ndeki Hünkâr İskelesi'nde kâğıt fabrikası, yünlü kumaş dokuma fabrikası, Eyüp'te iplik fabrikası ve Feshane, Beykoz'da tabakhane ve ayakkabı fabrikası, Tophane yakınında kereste ve bakır levha fabrikasıyla başladığı söylenebilir.¹⁸ Boğaziçi köylerinde kurulan sanayi tesisleri ilk başlarda yoğun olmadıklarından onların ortaya çıkaracağı sorunlar gündeme gelmemiştir. Ancak süreç içerisinde sayılarının artması Osmanlıların sanayileşmenin nimetleri yanında külfetleri ile de yüz yüze gelmesine neden oldu. Bu külfetlerin başında sanayileşme uğruna Boğaziçi'nin tabii güzelliklerinin göz ardı edilip edilmeyeceği ve yerleşim yerleri ile sanayi tesislerinin yan yana olmasının getirdiği sorunlar geldi. Sanayi tesisleri kurulduğu ilk yıllarda çevre sorunlarına kaynaklık edecek bir unsur olarak görülüyorlardı. Hatta bir nevi modernleşmenin imgesi olarak kabul

ediliyorlardı.¹⁹ Ancak Boğaziçi'nde sanayi tesislerinin yoğunlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan sorunlar zamanla buralarda oturanların gündemine girdi ve resmi yazışmalarda yer etmeye başladı.

1853 tarihine ait bir arşiv belgesinde Boğaziçi ve sair yerlerdeki kireç fırınlarında yakılan kömürün çevre ve hava kirliliğine neden olduğu, bundan dolayı kömür yerine eskiden olduğu gibi çalı yakılması talep ediliyordu. Kömür yakılmasından dolayı özellikle kireç fırını yakınında bulunan hastane, askeriye ve hanelerde yaşayanların bundan rahatsızlığı dile getiriliyordu.²⁰ 1859 tarihli bir başka belgede ise Galata'da yapılması istenen fabrikaya izin verilmesi halinde hem orada yangın çıkma ihtimalinin artacağı hem de kirliliğe yol açacağından endişe ediliyordu. Bölge ahalisi endişelerini içeren dilekçeyi ilgi yerlere vermişler ve bu soruna bir an önce çözüm getirilmesini istemişlerdi.²¹ Devletin resmî yazışmalarına konu olan 1860 tarihli başka bir belgede de Osmanlı tebaasından tüccar Davidoğlu Karabet'in İçerigöksu'da inşa edeceği değirmene hava kirliliğine neden olmaması şartıyla ruhsat verilmesi isteniyordu. Bunun sağlanması için Karabet'in değirmeninde kullanacağı makinelerin duman çıkarmayan makineler olmasını sağlamaya yönelik denetim yapılması talep ediliyordu.²²

Devlet başta Boğaziçi olmak üzere şehrin değişik bölgelerinde faaliyet gösteren fabrikaların neden olduğu hava kirliliği ve çevre sorunlarını önlemek için çeşitli yasal düzenlemeler yürürlüğe koymuştur. Boğaziçi ve İstanbul'un diğer yerlerinde yaşayan insanlar çevre sorunları çıktığında veya gündeme geldiğinde bunlara atıf yaparak meselenin bir an önce çözülmesini istiyorlardı. Devlet yetkilileri XIX. yüzyılın ortalarında İstanbul'da Boğaziçi'nin de dahil olduğu Marmara kıyılarında fabrikaları çevreyi kirletecek bir unsur olarak gördüklerinden bunların yapımını yasaklamaya yönelik düzenlemeler yapmışlardı.²³ 1861 tarihli bir belgede kirliliğin ve yaşanan çevre sorunlarının önlenmesi için vapurların ve deniz kenarındaki fabrikaların Meclis-i

Meabir tarafından tanzim olunan layihanın 17 maddesine riayet etmeleri talep ediliyordu.²⁴ Boğaziçi ve İstanbul'un diğer kıyı bölgelerinde fabrika inşasını yasaklayan düzenlemeler XX. yüzyılın başında iptal edildi. Neredeyse elli yıl devam eden yasağın kalkmasıyla beraber Boğaziçi ve İstanbul'un Marmara kıyılarında çok sayıda fabrika yapıldı. Yapılan fabrikaların Boğaziçi'nde özellikle yerleşim yerleri ile iç içe olması kirlilik ve çevre sorunları yanında başka problemleri de gündeme getirdi. Bu bölgelerde ikamet edenler fabrikaların ortaya çıkardığı sorunları ve buralara yeni fabrika yapımı için ruhsat verilmemesi doğrultusundaki taleplerini gündeme getirmeye başladılar. Bunlardan biri de 1921'de Balta Limanı'na yapılmak istenen sabun fabrikasıyla ilgiliydi. Mirgün ve Boyacıköy halkı verdikleri dilekçelerinde: Şûrâ-yı Devlet kararına göre Boğaziçi'nin havasının muhafaza edilmesini sağlamak için buralara fabrika yapımına müsaade edilmemesi gerektiği halde buna izin verildiğini ancak Boğaziçi'nin havasının koruması için fabrikanın açılmasına müsaade edilmemesini talep etmişlerdi. Verdikleri dilekçe Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve sonunda çeşitli nezaret temsilcilerinin olduğu bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir.²⁵ Boğaziçi ve çevresinde fabrika yapımına karşı çıkan ve buna yönelik gerek resmî makamlar gerekse de halk nezdinde kamuoyu oluşturmaya çalışanların bazı gerekçeleri vardı. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: Boğaziçi'nin İstanbul'un sayfiye yeri olduğundan temiz havasının muhafazasının gerektiği, inşa edilecek fabrikalarda çalışan işçilerin büyük bir kısmının bekar olması nedeniyle fabrika çevresinde yaşayan ailelere rahatsızlık verecekleri ve fabrikaların yapıldığı alanlarda yeterince konut arzı olmadığında fabrikalarda çalışmak için gelenlerin kiralardan yükselmesine neden olacaklarıydı.²⁶ Bu gibi gerekçeler öne sürülse de uzun dönem bunlar göz ardı edilmiş ve Boğaziçi köyleri fabrikalarla konutların iç içe olduğu bir yapıyı devam ettirmiştir.

Görüldüğü üzere ilkçağlardan itibaren başta güvenlik ve istihkam mekânı olan Boğaziçi zamanla imara açılmış bu mamuriyet, sayfiye

sefaları yapan Boğaziçi mehtaplarını seyreden varlıklı kimselerden balıkçılık, bahçecilik, kayıkçılık gibi gündelik işlerini temine çalışan göçmenler ile fabrika işçilerine kadar uzanan müslim ve gayrimüslim birçok Osmanlı'yı içine almış; boğaza Şirket-i Hayriye vapur bacaları ile eş zamanlı sayılabilecek bir dönemde fabrika bacalarının eklenmesine kadar sürmüştür. ⁰¹¹

NOTLAR

1	İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi	Yayınevi, Ankara, 2006, s. 372.
2	Mehmet Çabuk, "Boğaziçi", <i>Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi</i> , Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, c. 2, s. 271.	13 Ali Akyıldız, "Şirket-i Hayriyye", <i>DİA</i> , c. 39, s. 201.
3	Mehmet Çabuk, a.g.m., s. 272.	14 M. Tayyip Gökbilgin, a.g.m., s. 260.
4	"Boğaziçi", <i>MEB İslâm Ansiklopedisi</i> , c. 2, s. 672.	15 Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", <i>Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu</i> , editör: Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 467.
5	Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkent", <i>Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul</i> , editör: Edhem Eldem vd., Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 176.	16 Doğan Kuban, <i>İstanbul Bir Kent Tarihi</i> , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 350.
6	Mehmet Çabuk, a.g.m., s. 272.	17 Mustafa Cezar, <i>Osmanlı Başkenti İstanbul</i> , Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 517-520.
7	M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", <i>DİA</i> , c. 6, s. 260-261.	18 Edward C. Clark, a.g.m., s. 467-468.
8	Mehmet Çabuk, a.g.m., s. 272.	19 Doğan Kuban, <i>a.g.e.</i> , s. 350.
9	Edhem Eldem, a.g.m., s. 176.	20 BOA. A.MKT.NZD., 65-29.
10	Mehmet Çabuk, a.g.m., s. 272.	21 BOA.A.MKT.NZD., 285-37.
11	Edhem Eldem, a.g.m., s. 175.	22 BOA. A.MKT.NZD., 298-45.
12	İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", <i>Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu</i> , editör: Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık, Phoenix	23 Hamdi Genç, "İstanbul Boğaziçi Sahillerinde Sanayileşmeye Gösterilen Tepkiler", <i>Toplumsal Tarih</i> , S. 169, Ocak 2008, s. 57
		24 BOA.A.MKT.MHM., 206-13
		25 BOA.MV., 221/254
		26 Hamdi Genç, a.g.m., s. 58.

Fotoğraf: Fulya İbanoğlu

Dünyada içinde türbe olan tek fener: Rumelifeneri

İstanbul'un en eski feneri, karanlık gecelerde Karadeniz'in hırçın dalgalarını aydınlatan Rumelifeneri'dir. Rumelifeneri yaklaşık 1600 senelik bir yerleşim yeridir. Buradaki fenerin ise tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Bununla birlikte 1555'te burayı ziyaret eden Avusturya Sefiri Busbeque hatıralarında buradan bahsetmektedir. Şimdilik hakkında kayıtlarda bulunan en eski tarih de budur. 1839'da Tersane-i Amire eliyle işletilen fener, 1855'teki Kırım Savaşı sırasında İngiliz-Fransız-Osmanlı müttefik donanmasının güvenli seyri için 1856'da şimdiki haliyle hizmete girmiştir.

Fenere kemer şeklinde bir kapıdan girilerek zemin kata ulaşılır. Zemin katın bir bölümü Sarı Saltuk türbesi olarak düzenlenmiştir. Fakat buradaki yatacın, Hoca Ahmet Yesevi'nin dervişliği olan Türkmen babası Sarı Saltuk'la irtibatına dair kaynaklarda bir malumat yoktur. Fenerin hemen girişinde ayrıca Saltuk Dede isimli bir de çeşme vardır. Türbedeki mezar taşında şunlar yazmaktadır:

"Hüve'l-baki kutbu'l-arifin gavsu'l-vasilîn Hazreti Hacı Bayram Veli kuddise sıruhu evlad-ı kiramlarından Sarı Saltuk Hazretlerinin merkadi şerifine sene 1204".

Kaynak: Ali Soysal, *Kara Deniz Beyaz Işık*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2004, s. 52.

Şirket-i Hayriye'nin Gayrimüslim Çımacıları¹

Dr. Murat Koraltürk²

İstanbul'da Şehir İçi Ulaşımı ve Şirket-i Hayriye

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda yaşanan modernleşme süreci ve İstanbul'da şehir içi ulaşım talebinin artışı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Şehrin büyümesi, yaşam biçimindeki ve tüketim alışkanlıklarındaki değişim ulaşım talebini artırdı. Bir yandan artan ulaşım talebi, diğer yandan teknolojik gelişmeler, yani buharlı gemiciliğin gelişimi İstanbul'da vapurların kullanımını gündeme getirdi.³

Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısında XIX. yüzyılda tüketim toplumuna doğru yönelişin bir yansıması olarak sayfiye alışkanlığının gelişmesi ve yaygınlaşması, özellikle İstanbul ile hemen yanı başında bulunan Boğaziçi arasındaki ulaşım gereksiniminin de artmasına yol açtı. Seyir güvenliği bulunmayan, toplu taşıma aracı niteliğine de sahip olmayan kayıklar giderek artan şehir içi ulaşım talebini karşılayamaz hale geldiler. Bu talebi karşılamak üzere önce yabancılar buharlı gemi işletmeye başladılar. 1837'de biri İngiliz, diğeri Rus bandıralı bu gemiler ile yapılan taşımacılık kısa bir süre sonra yasaklandı. Ancak artan gereksinimi gidermek üzere devlet harekete geçti. 1838'de Tersâne-i Âmir'e ait olan *Mesir-i Bahri* ve

Eser-i Hayr adlı buharlı gemiler yolcu taşımaya başladılar. Bu gemilerden biri İstanbul'da, diğeri ise Marmara Denizi'nde İstanbul ile Bandırma, İzmit ve Tekirdağ arasında yolcu taşıdı.⁴

Bu ilk girişimi diğerleri izledi ve Boğaziçi'nde yolcu taşımak üzere 1850'de Şirket-i Hayriye kuruldu.⁵ Şehrin Anadolu yakasında Kadıköy ve Pendik, Rumeli yakasında ise Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar kıyı şeridi yerleşmeleri ve Adalar'a yolcu taşımacılığı işini bir devlet girişimi olarak 1847'de kurulan Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi üstlendi.⁶ Haliç'te buharlı gemilerle yolcu taşımak üzere ilk imtiyaz ise 1856'da verildi.⁷

1850'de henüz "paşa" unvanı almamış olan Cevdet ve Fuat Efendilerin girişimleri ile kurulan Şirket-i Hayriye, 1945'te hükümet tarafından satın alınıncaya kadar İstanbul ve Boğaziçi arasında buharlı gemiler ile yolcu taşımacılığı yaptı. Şirket-i Hayriye, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulmuş ilk anonim şirkettir. Kuruluşunda iki temel amaç güdülür. Bu amaçlardan biri İstanbul ve Boğaziçi iskeleleri arasında daha önce kayıklar ile gerçekleştirilen ulaşımı kayıklara göre daha konforlu ve güvenli olan buharlı gemilerle sağlamaktır. Diğeri ise bu ilk amacı gerçekleştirmek için kurulacak anonim şirketin, Osmanlı ekonomisinde şirketleşme sürecini başlatacak bir örnek oluşturması beklentisidir. Ancak bu beklentinin tam olarak gerçekleştiği söylenemez. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda şirketleşme hareketi beklenen ilgiyi II. Meşrutiyet dönemine kadar görmez. Şirket-i Hayriye ise kuruluşunda amaçlandığı gibi Boğaziçi'nin gelişiminde önemli rol oynar. Boğaziçi ve İstanbul arasında düzenli ulaşım imkânı sağlar. Bu imkân, bundan önce daha ziyade sayfiye olarak nitelendirilen Boğaziçi'nde daimî ikametini ve imarın yaygınlaşmasına neden olur.⁸

I. Dünya Savaşı sırasında filosundaki birçok gemiyi asker ve mühimmat taşınması amacıyla ordunun hizmetine veren Şirket-i Hayriye, bu gemilerin önemli bir bölümünün yitirilmesinden

38 baka
numaralı
Şükran.

dolayı kayba uğradı. Mütareke dönemi ve ardından Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda İstanbul'un başta nüfusta yaşanan gerilemeye bağlı olarak Şirket-i Hayriye'nin taşıdığı yolcu sayısında da gerileme kaydedildi. Başlayan bu sıkıntılı dönem, Şirket-i Hayriye'nin 1945'te hükümetçe TBMM'de büyük tartışmalara yol açan bir satış sözleşmesi ile satın alınarak Devlet Denizyolları İşletmesi bünyesine katılmasıyla sona erdi.⁹

Yolcu taşımak amacıyla kurulan bir buharlı gemi işletmesi olan Şirket-i Hayriye, hemen bütün ihtiyaçlarını kendi çatısı altında gidereceği bir organizasyon olarak örgütlenir. Şirket idare merkezinde gemilerin hareket tarifelerini hazırlayan birimden muhasebe birimine kadar çeşitli birimler ve buralarda çalışan memurlar bulunur. Şirket, gemilerinin bakım ve onarımını kendine ait olan Hasköy Tersanesi'nde yapar. Burada da bir tersane çatısı altında çalışan tesviyeciden, tornacıya, marangoza ve tenteciye

Arnavutköy
İskelesi'nde
Çımacı Yanko.

kadar çeşitli meslek mensupları ve zanaatkarlar çalışır. Şirketin kuruluş gerekçesini yerine getirmek üzere işlettiği gemilerde kaptan, makinist, lostromo, kömürçü, ateşçi, kamarot ve tayfalara kadar çeşitli iş ve mesleklerden kişiler çalışır. İskelelerde ise iskele memurundan, kamarot, çımacı ve biletçiye kadar çeşitli işleri gören kişiler görev alır. Çalışanlarının büyük bir bölümü Osmanlı tebaası müslümanlardan oluşan Şirket-i Hayriye'nin yabancı ve Osmanlı tebaası gayrimüslimleri

de istihdam ettiği anlaşılmaktadır. Bugüne kadar Şirket-i Hayriye'nin çalıştırdığı yabancı ve gayrimüslimler söz konusu olduğunda önce kaptan ve makinistler akla gelirdi. Ancak daha az miktarda olmakla birlikte kaptan ve makinistlerin yanı sıra hemen her iş ve meslekten yabancı ve gayrimüslimlerin de Şirket-i Hayriye'de çalıştığı görülmektedir. Bunlar arasında Osmanlı tebaası gayrimüslim kökenli çımacılar¹⁰ da vardır.

Türkiye Denizcilik İşletmeleri (TDİ) Genel Arşivi'nde bulunan sicil defterlerinde kayıtlı 129 gayrimüslim ve yabancı Şirket-i Hayriye çalışanı içinde 27 çımacı yer alır. Aşağıda bu 27 kişiden 10'unun kısa hâl tercümeleri bulunur. Hâl tercümelerinde baba adı, dinî kimlik, doğum yeri, medenî durum, ikamet adresi, çalışmaya başlanılan yıl, ilk ücret miktarı, alınan ücret zamları, ceza ve mükafatlar gibi bilgiler yer alır.

Arnavutköy İskelesi'nde Çımacı Yanko:¹¹

1879'da İstanbul'da doğdu. Babasının adı Pavli'dir. Uyrugu ve dinî kimliği ilgili defterde belirtilmemekle birlikte isminden Rum olduğu sanılmaktadır. Arnavutköy'de Yenimahalle Sokağı 7 numaralı evde ikamet ediyordu. 1 Eylül 1917'de yani 38 yaşındayken 200 kuruş maaşla Şirket-i Hayriye'nin Arnavutköy İskelesi'nde çımacı olarak çalışmaya başladı. Evli olan Yanko'nun Anastasya adında bir eşi üç de çocuğu vardı. 6 Ocak 1920'de iskele salonunun kapısını açık bırakıp yolcuların biletsiz geçmesine neden olduğu için bir yevmiyesinin kesilmesine karar verildi.

Bebek İskelesi'nde Çımacı Tanaş:¹²

1872'de İstanbul'da doğdu. Rum'dur ve babasının adı Dimitri'dir. 1896'da yani 24 yaşındayken Şirket-i Hayriye'nin Bebek İskelesi'nde çımacı olarak çalışmaya başladı. 22 Aralık 1909'da iskelede görevinin başında bulunmadığından iki yevmiyesi kesildi. 8 Ağustos 1911'de iki kadın yolcuya uygunsuz davranışlarda bulunduğu için süresiz açığa alındı. Şirket-i Hayriye meclis-i idaresinin 16 Ağustos 1911 tarih ve 27 numaralı kararıyla şirketle bütün ilişkisi kesildi. 25 Ağustos

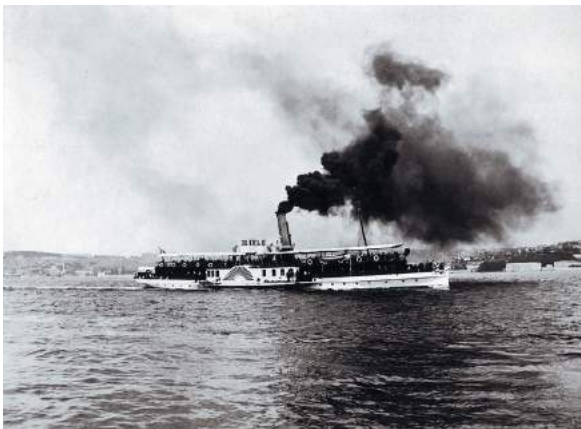
1911 tarihinden itibaren ise yerine Kâmil Ağa tayin edildi.

Büyükdere İskelesi'nde Çımacı Panayot:¹³

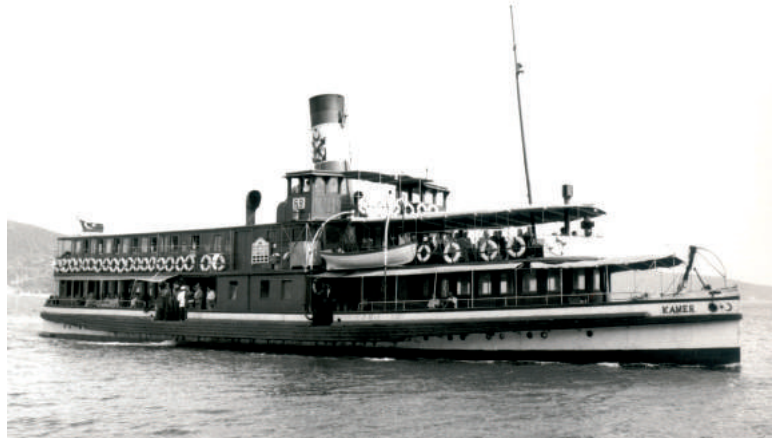
1848'da İstanbul'da doğdu. Rum'dur ve babasının adı Enron'dur. 1866 yılında yani 18 yaşında merhum müdür Ali Efendi'nin referansıya 150 kuruş maaşla Şirket-i Hayriye'nin Büyükdere İskelesi'nde çımacı olarak çalışmaya başladı. 14 Eylül 1908'de yapılan 50 kuruş zamla maaşı 200 kuruş oldu. İçkici ve işe yaramaz olduğunun müfettiş tarafından bildirilmesi üzerine açığa alındı ve yerine 28 Ağustos 1910'da uzun süredir Hisarburnu İskelesi'nde çımacı yamaklığı yapan Şükrü gönderildi.

Emirgan İskelesi'nde Çımacı Ardaş:¹⁴ 1875 doğumludur. Babasının adı Boğos'dur. Uyuğu ve dinî kimliği ilgili defterde belirtilmemekle birlikte isminden Ermeni olduğu sanılmaktadır. Eşi 1895 doğumlu Srpuhi'tir. Rumelihisarı'nda Ali Pertek Mahallesi'nde ikamet ediyordu. 1 Aralık 1925'te yani 50 yaşındayken 200 kuruş maaşla Şirket-i Hayriye'nin Emirgan İskelesi'nde çımacı olarak çalışmaya başladı. 7 Ağustos 1934'te iskelede kırılan camın bedeli olarak 68 kuruş ve 7 Kasım 1935'de ise yolcu salonunda elektrik fanusunun kırılması nedeniyle 105 kuruş maaşından kesildi.

Kandilli İskelesi'nde Çımacı Renika:¹⁵ 1878'de İstanbul'da doğdu. Babasının adı Anastı'dır. Uyuğu ve dinî kimliği ilgili defterde belirtilmemekle birlikte isminden Rum

50 baca numaralı Seyyale.

59 baca numaralı Kamer.

olduğu sanılmaktadır. Kandilli'de Dolaparkası Sokağı'nda 5 numaralı evde ikamet ediyordu. 1897'de yani 19 yaşındayken 150 kuruş maaşla Şirket-i Hayriye'nin Kandilli İskelesi'nde çımacı olarak çalışmaya başladı. Faaliyetlerinden dolayı 1926'da beş lira ikramiye ile ödüllendirildi. 23 Ağustos 1928 gecesi ve 7 Eylül 1928 gecesi görevi başında bulunmadığından birer yevmiyesi kesildi. 16-17 Mayıs 1936 gecesi ise görev başında bulunmadığından gece yevmiyesi ödenmediği gibi yarım yevmiyesi de kesintiye uğradı. 7 Mayıs 1939'da vefat etti.

Kuruçeşme İskelesi'nde Çımacı Dimitri:¹⁶ 1880'de İstanbul'da doğdu. Rum'dur ve babasının adı Yanko'dur. Çımacı yamağıyken Ağustos 1905'te yani 25 yaşında Başkatip Ali Bey'in referansıya 100 kuruş maaşla Şirket-i Hayriye'nin Kuruçeşme İskelesi'nde çımacı olarak çalışmaya başladı. 20 kuruş zamla 14 Haziran 1908'den itibaren maaşı 130 kuruşa, 20 kuruş zamla 14 Eylül 1908'den itibaren ise 150 kuruşa çıktı. Geceleri kadınların iskeleye çıkmalarına ve orada işret etmelerine müsaade ettiği için 1 Temmuz 1910'da on gün süreyle açığa alındı. 6 Kasım 1911'de iskelede bağlı bulunan 34 numaralı vapurun sandalını alıp 58 numaralı vapurun ezmesine neden olduğundan sandal bedelinin üçte biri olan 200 kuruş maaşından kesildi.

Ortaköy İskelesi'nde Çımacı Rafael:¹⁷ 1896'da İstanbul'da doğdu. Babasının adı

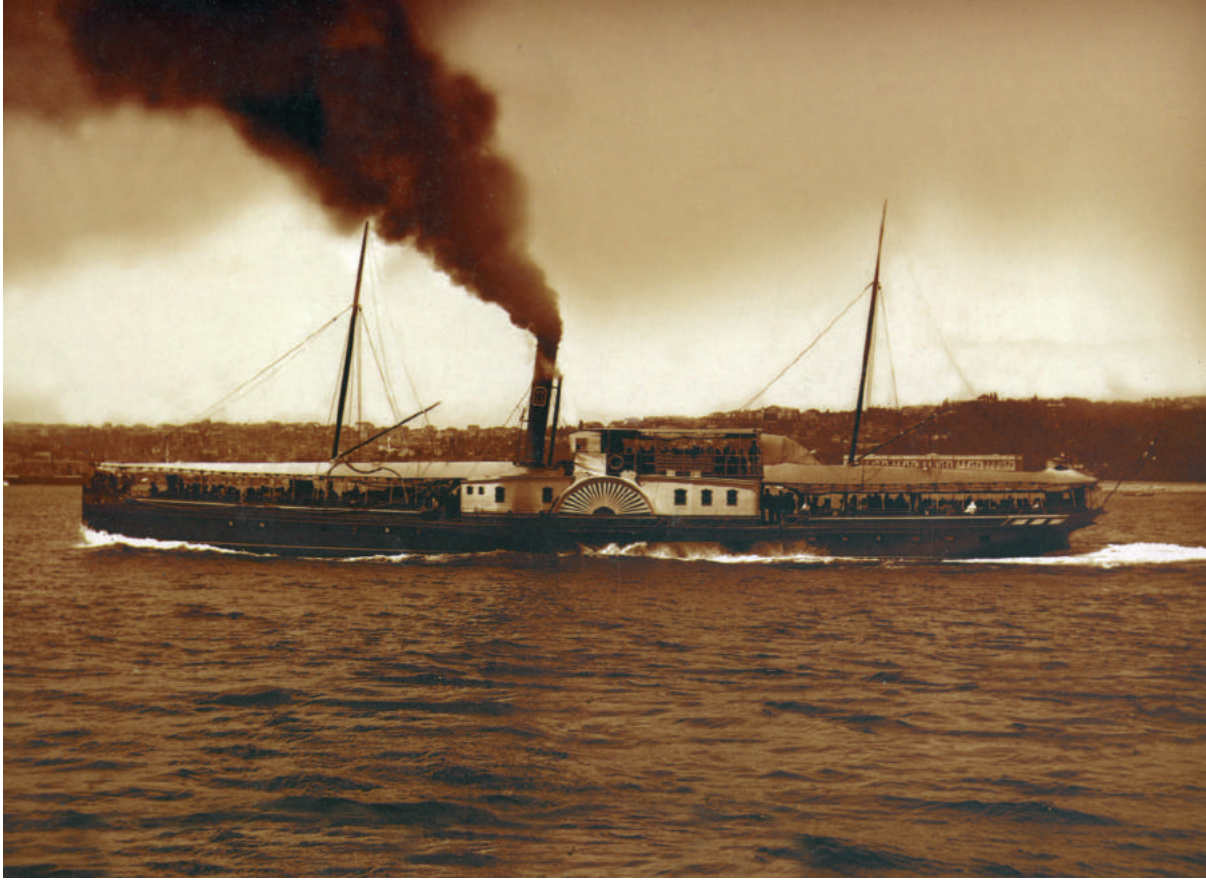
39 baca
numaralı
Neveser.

Vaniköy
İskelesi'nde
Çımacı Nesim.

Yasef'dir. Uyruğu ve dinî kimliği ilgili defterde belirtilmemekle birlikte isminden Yahudi olduğu sanılmaktadır. Ortaköy'de Portakal Yokuşu'nda 4 numarada ikamet ediyordu. 9 Ağustos 1926'da yani 30 yaşındayken 1.500 kuruş maaşla Şirket-i Hayriye'nin Ortaköy İskelesi'nde çımacı olarak çalışmaya başladı. 1 Haziran 1928 tarihinden itibaren 200 kuruş zamla maaşı 1.700 kuruş oldu. 18 Ekim 1932'de Ortaköy İskelesi'nde kırılan bir camdan dolayı maaşından 136 kuruş kesinti yapıldı. 4 Nisan 1936'da Ortaköy İskelesi'nin teftişinde yolcuların bekleme yerlerini temizlememiş olduğundan bir yevmiyesi kesildi. 27 Nisan 1940'ta Ortaköy İskelesi'nin alay sancaklarının çalınmasına sebebiyet verdiğinden eskime bedeli düşülerek 860 kuruşun maaşından taksitle kesilmesine karar verildi. 7 Mayıs 1941'de ihtiyat olarak askere alındığından üç ay tam, üç ay yarım maaş aldı.

Tarabya İskelesi'nde Çımacı Pavel:¹⁸

İstanbul doğumludur. Rum'dur ve babasının adı Yani'dir. Çımacı yamağı olarak 1902'de Tarabya İskelesi'nde çalışmaya başladı. İşine devamsızlık eylediğinden 21 Temmuz 1909 tarihinden itibaren açığa alındı. İçki düşkünü ve işini yapamaz durumda olduğu için 22 Ağustos 1910'da işine son verildi. Yerine 23 Ağustos 1910'da 150 kuruş maaşla Hasan çalışmaya başladı.

Vaniköy İskelesi'nde Çımacı Nesim:¹⁹

1903'te İstanbul'da doğdu. Babasının adı Avram'dır. Uyruğu ve dini kimliği ilgili defterde belirtilmemekle birlikte isminden Yahudi olduğu sanılmaktadır. Ortaköy'de Mecidiye Mahallesi Kayıkçı Sokağı 12 numaralı evde ikamet ediyordu. 10 Nisan 1927'de yani 24 yaşındayken 150 kuruş maaşla Şirket-i Hayriye'nin Vaniköy İskelesi'nde ihtiyat çımacısı olarak çalışmaya başladı. Çalışmaya başladıktan yaklaşık altı ay sonra 14 Kasım 1927'de izinsiz olarak

yerine birini bırakıp İstinye İskelesi'ndeki işine gelmediğinden iki buçuk yevmiyesi kesildi. Kısa bir süre sonra 27 Kasım 1927'de ise 51 numaralı vapur süvarisi Hacı Hüseyin Kaptan'a İstinye iskelesine yanaşırken halatın çabuk alınması uyarısına ters cevap verdiğinden 11 Aralık 1927'den itibaren şirketle ilişkisi kesildi.

Yeniköy İskelesi'nde Çımacı Koço:²⁰ 1877'de İstanbul'da doğdu. Babasının adı Dimitri'dir. Uyruğu ve dinî kimliği ilgili defterde belirtilmemekle birlikte isminden Rum olduğu sanılmaktadır. Yeniköy'de ikamet ediyordu. 1919'de yani 42 yaşındayken 1000 kuruş maaşla Şirket-i Hayriye'nin Yeniköy İskelesi'nde çımacı olarak çalışmaya başladı. Evli olan Koço'nun Poliksani adında bir eşi ve bir de çocuğu vardı. 6 Ekim 1927'de Yeniköy İskelesi'nde kapılar kapanmadan önce 52 numaralı vapur hareket eylediği sırada yolculardan bir kadının telaş ile açık kapılardan girip vapura atlarken yaralanmasına neden olduğu için bir yevmiyesi

kesildi. 19 Eylül 1933'te ilk postada görev yeri olan Yeniköy İskelesi'nde bulunmadığından dolayı yarım yevmiyesi kesildi. 31 Mayıs 1934 günü akşam 23.45 postasında vazifesi başında bulunmadığı için yarım yevmiyesi kesildi. 9 Ekim 1934 gecesi Yeniköy İskelesi'nde işaret feneri yanmadığından ve vazifesi başında bulunmadığından gece yevmiyesi verilmemekle beraber başkaca bir yevmiyesi de kesildi. 2 Mayıs 1936 gecesi 73 numaralı vapur iskeleye yanaşırken görevinin başında olmadığı anlaşıldığından gece yevmiyesi kesildi. 5 Ocak 1939'da 48 numaralı vapur Yeniköy İskelesi'ne yaklaştığı sırada yük taşımak amacıyla iskeleden ayrılması ve sorumlu olmayan bir kişinin onun yerine halatı vapura atarken kış salon camlarından birini kırmasından dolayı cam bedeli olarak 165 kuruş maaşından kesildi. 19 Aralık 1940'ta Yeniköy İskelesi'nin demirbaş eşyasından olan bayrağın çalınmasından sorumlu tutularak bayrak bedeli olan 137,5 kuruşun iki taksitle maaşından kesilmesine karar verildi. 29 Nisan 1943'te Yeniköy İskelesi'nde kırılan iki camın bedeli olarak maaşından 135 kuruş kesinti yapıldı. 8 Nisan 1944'te vefatından sonra eşinin yardım talebi üzerine Şirket-i Hayriye'den kırk yıldan uzun bir süre şirkette çalıştığı için eşi ve iki çocuğuna maaş bağlandı. ¹⁰

NOTLAR

- 1 Bu makale, çımacılar dahil olmak üzere Şirket-i Hayriye'nin yabancı ve gayrimüslim çalışanları hakkında yayınlanmış olan şu çalışmadan kısaltılarak hazırlanmıştır. Bkz. Murat Koraltürk, "Şirket-i Hayriye'nin Gayrimüslim ve Yabancı Çalışanlarının Sicil Kayıtları Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Süreklilik ve Değişim: Zafer Toprak Armağanı*, ed. Mehmet Ö. Alkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2022, s. 145-226.
- 2 Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi
- 3 Murat Koraltürk, *Buharlı Vapurlardan Deniz Otobüslerine İstanbul'da Deniz Ulaşımı*, Varlık Yay., İstanbul, 2010, s. 18.
- 4 Koraltürk, 2010, aynı yer.
- 5 Boğaziçi, *Şirket-i Hayriye, Tarihçe, Salnâme*, İstanbul, 1330/1914; M. Orhan Kızıldemir, *Şirket-i Hayriye İdaresi*, Türkiye Denizciler Sendikası Yay., İstanbul (basım yılı belirtilmemiştir.); Eser Tutel, *Şirket-i Hayriye*, İletişim Yay., İstanbul, 1994; Murat Koraltürk,

- 6 *Şirket-i Hayriye (1851-1945)*, İDO Yay., İstanbul, 2007. Ali Akyıldız, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, Timaş Yay., İstanbul, 2019.
- 7 Eser Tutel, *Türkiye Seyr-i Sefâin İdaresi Tarihçesi*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1926; "İdare-i Aziziye", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, s. 136; Zafer Toprak, "Akay", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 152; Zafer Toprak, "Fevid-i Osmaniye İdaresi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 3, s. 307; Eser Tutel, "Seyr-i Sefain İdaresi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, s. 541-542; Eser Tutel, *Seyr-i Sefain, Öncesi ve Sonrası*, 3. bsk., İletişim Yay., İstanbul, 2006; Arzu Terzi, "Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası", *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde ve Denizcilik Semineri 17-18 Mayıs 2004 Bildiriler*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2005, s. 147-154.
- 8 Eser Tutel, "Halic-i Dersaadet Şirket-i Hayriyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 500-501; Eser Tutel, *Gemiler... Süvariler... İskeleler...*, 2. bsk., İletişim Yay., İstanbul, 2006, s. 199-228; Murat Koraltürk, *Haliç'te Ulaşım ve Haliç Vapurları Şirketi (1909-1941)*, İstanbul, 2005; Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer Haliç Vapurları Şirketi ve Faaliyetleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2007.
- 9 Koraltürk, *a.g.e.*, 2007, s. 92-100.
- 10 Koraltürk, *a.g.e.*, 2007, s. 29-31.
- 10 Çımacı: İskeleye ya da rıhtıma yanaşan, avara eden gemilerin halatlarını alıp volta ya da mola eden gemici. bkz. *Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Terimleri Sözlüğü*, Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Yay., Ankara, 2012, s. 297. <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/kutuphane/a9ed7795d6e394d-5ea04166a902a.pdf> Erişim Tarihi: 09.05.2022.
- 11 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Tekaüt Dışı Tayfa-Mavnacı Defteri No. 2*, s. 94.
- 12 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Makinist-Ateşçi-Kömürçü-Çımacı-Tayfa Defteri No. 14*, s. 234.
- 13 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Makinist-Ateşçi-Kömürçü-Çımacı-Tayfa Defteri No. 14*, s. 238.
- 14 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Tekaüt Dışı Tayfa-Mavnacı Defteri No. 2*, s. 21.
- 15 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Makinist-Ateşçi-Kömürçü-Çımacı-Tayfa Defteri No. 14*, s. 248.
- 16 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Makinist-Ateşçi-Kömürçü-Çımacı-Tayfa Defteri No. 14*, s. 232.
- 17 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Tekaüt Dışı Tayfa-Mavnacı Defteri No. 2*, s. 120.
- 18 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Makinist-Ateşçi-Kömürçü-Çımacı-Tayfa Defteri No. 14*, s. 261.
- 19 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Tekaüt Dışı Tayfa-Mavnacı Defteri No. 2*, s. 125.
- 20 TDİ Genel Arşivi, *Şirket-i Hayriye'nin Tekaüt Dışı Tayfa-Mavnacı Defteri No. 2*, s. 85.

XIX. Yüzyıl Başlarında Boğaziçi'nde Kimler Nerelerde Yaşardı? Bostancıbaşı Defterleri Üzerine Kısa Bir İnceleme

Hülya Arslan¹

Selim-i Sâlis Boğaziçi'nde ve Haliç'te dolaşırken bazı yerleri sorarmış. Bostancıbaşı daima arkasında oturduğundan o cevap vermek zorunda kalmış. O da bunları esâmi halinde yazdırmış ve müzehhep bir defter yapmış ve bu civarlara yaklaşıldıkça o sahifeyi açar, soruldukça cevap verirmiş.²

Giriş

Şehir tarihi çalışmalarında o şehrin coğrafî yapısı, topoğrafyası, mimarîsi, sosyo-ekonomik

ve kültürel değişim-dönüşümü, nüfusu ve demografik yapısı, üretim-tüketim tarzları, ulaşım yöntemleri ve dönemin siyasî, askerî konjonktürlerine dair verilere, belgelere bakılır. Çalışılan spesifik konuya göre bu verilerden biri veya birkaçı nokta-i istinat olarak seçilebilir. Bostancıbaşılar tarafından tutulan bostancıbaşı defterleri ise dönemin Osmanlı İstanbul'u bilhassa Boğaziçi ve Haliç sahillerine dair nerdeyse bahsettiğimiz tüm alanlarda veriler elde edebileceğimiz çok önemli yazılı belgelerdir. Boğaziçi ve Haliç kıyılarının her yönüyle adeta röntgenini çeken bu defterler, bir tarafla çok hacimli bir tarafla çok yalın ve sade belgelerdir.

Boğaziçi'nin Muhafızları: Bostancıbaşılar

Boğaziçi ve Haliç sahillerinin kayıtlarını tutan bostancıbaşıların Osmanlı Devlet teşkilatı içindeki yerini, vazifelerini bilmek bostancıbaşı defterlerini daha iyi değerlendirmemizi sağlayacaktır. Kadim Osmanlı müesseseleri içinde çok önemli bir yeri olan bostancı ocağı, İstanbul'un fethinden sonra Yeni Saray'ın inşasını müteakiben 1478 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulmuştur.³ *Fatih Kanunnamesi*'nde "Bahçeye bir bostancıbaşının konulduğundan" bahsedilir.⁴ Saray bahçesinin bakım ve düzenini sağlamak amacıyla kurulmuş olmasına rağmen bostancı ocağının daha sonra görev yetki ve alanları genişlemiştir. İstanbul'daki 20'den fazla bostancı bölüğünün başındaki tek yetkili amir olan bostancıbaşı ise padişahın en yakınlarından ve sarayın en güçlü görevlilerindendir. Öyle ki; Yalı Köşkü'nde ikamet eden bostancıbaşı, sarayda padişahın sonra sakal bırakma yetkisine sahip tek kişidir.⁵

İstanbul'un asayişini yeniçeriliğin ilgasına kadar dört idarî bölgeye ayrılmış ve dört farklı askerî birime emanet edilmiştir. Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi'nin iki kıyısı, Kadıköy, Adalar, Yeşilköy tarafları da bostancıbaşının sorumluluğu altındadır.⁶ Sarayburnu çevresinin güvenliği ve liman reisliğinden sorumlu olan bostancıbaşı, Marmara'dan Boğaz'a ve limanlara girişleri denetlerken, Boğaz sularının ve köylerinin güvenliğini de sağlamaktadır.⁷

Ayrıca İstanbul etrafındaki orman ve mirî yeşil alanların, kara ve hava avcılığının da denetimini yapmak, Boğaziçi'ndeki yangınları söndürmek, mirî malını tahsil etmek de bostancıbaşının görevleri arasındadır. Padişahların Biniş-i Hümayun denilen seyahatlerinde at veya sandalla bir yere gitmeleri için gerekli olan tüm malzemelerin kayık, iskele, yol, köprü gibi şeylerin tamir, tadilatını yapan, yaptıran ve bu seyahatler esnasında güvenliği sağlayan da yine bostancılar ve bostancıbaşılardır.⁸ Birçok askerî ve beledi hizmetleri olan bostancıbaşının en önemli görevlerinden biri de Boğaziçi'ndeki hane, yalı, iskele, kayıkthane, dükkân veya kahvehane gibi yapıların inşa ve faaliyet izinlerini vermektir. Hatta Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde "Deryâya bir kazık kakılsa bostancıbaşı izni olmayınca kakılmaz ve her kazık başına bostancıbaşına bir altun verirler, kanundur." demektedir.⁹ Bostancıbaşının diğer bir vazifesi de padişahların saltanat kayıklarıyla tenezzühe çıktıklarında kayığın dümenini tutmaktır.¹⁰ Çünkü Fatih Kanunnamesi'ne göre de "kayuğa girildikte bostancı kürek çekip ol dümen tutmak"tır.¹¹ Hükümdar kayığa binerken yardım ve hürmet maksadıyla elini uzatabilen tek kişi de bostancıbaşısıdır.¹²

Bostancıbaşı Defterleri ve Boğaziçi'ne Dair Söyledikleri

Bostancıbaşı defterlerinin, İstanbul'un özellikle de Boğaziçi ve Haliç sahillerinin her türlü asayiş, beledi hizmet, imar faaliyetleri ve denetimlerinden sorumlu olan, padişahın güvenine her zaman liyakat gösteren bostancıbaşılar tarafından bu hizmetleri ve denetimleri daha iyi yapabilmek için tutulmaya başlandığı düşünülmektedir. Bu defterlerin yazılma sebebi yaygın diğer bir kanaate göre de padişahın saltanat kayığı ile Boğaziçi ve Haliç'te gezintiye çıktığı sırada merak edip binaları ve kimlere ait olduğunu sorması üzerine dümendeki bostancıbaşı tarafından derhal cevap vermek üzere hazırlanan kayıtlar olduğudur.¹³ Fakat bostancıbaşının yetki ve görev alanlarının genişliği ve defterlerde kayıtlı

bilgilerin hacmi ve önemi göz önüne alınırsa bu defterlerin sadece padişahın özel merakını gidermekten daha başka maksatları olduğu açıkça görülmektedir.

Bostancıbaşı sicilleri de denilen bu defterlerde genellikle Topkapı Sarayı sahilindeki Yalı Köşkü'nden başlayarak Haliç'in kuzey ve güney, Boğaziçi'nin de Anadolu ve Avrupa yakalarındaki sahile sıfır konumda bulunan saray, yalı, hane, dükkân, kahvehane, kayıkthane, arsa gibi özel yapı ve mülkler, mülk sahiplerinin isimleri, unvanları ve aidiyetleriyle birlikte yazılmıştır. Defterlerde söz konusu alanda iskele, çeşme, cami, bahçe, askerî mekânlar gibi daha birçok vakıf ve kamusal yapılar da sistematik, sıralı ve ardışık olarak tek tek kaydedilmiştir.

Söz konusu defterler şekil şartları itibariyle okunaklı, nesih veya ta'lik usulle kaleme alınmıştır. Defterler hattatlar tarafından yazılmış olmasına rağmen hiçbir defterde hattat imzası veya ketebe kaydı, tarih yoktur. Fasil başları özel tezhipli, sayfalardaki kayıtlar ise dama tahtası şeklinde genelde 3x4'e bölünmüş kutucuklara yazılmıştır. Her bir kutucuğa yerin veya binanın sahibi yahut kiracısının adı, unvanı, memuriyeti, işi, aidiyeti ve yapının türü yazılmıştır. Sahiller defterlerinde üç veya dört bölgeye ayrılmıştır. Örneğin üç fasıla ayrılmış 1822-1823 yıllarına tarihlenen bostancıbaşı defterinde ilk bölüm Topkapı Sarayı sahilindeki Yalı Kasrı'ndan başlar, Haliç'in Eyüp yakasında Bahariye Kasrı'na kadar devam eder. İkinci bölümde ise Haliç'in karşı yakasında Karaağaç Kasr-ı Hümayunu'ndan başlar, Karaköy'den devamla Boğaziçi'ne girer ve Rumeli Hisarı ötesinde son bulur. Son bölümde ise Anadolu Kavağı'nda başlayan Boğaziçi kayıtları Harem İskeleyi ve Haydarpaşa Ocağı'nda nihayete erer. Bu sınırlar ve bölünmeler defterler arasında farklılık gösterse de genelde bu minval üzere yazılmışlardır.

İstanbul sahillerinin mimarî yapıları, kıyıların tasarruf şekilleri ve demografik bilgilerine ulaşmak için çok önemli kaynaklar olan bostancıbaşı defterleri şimdilik tespit edilebildiği

kadarıyla kütüphane ve özel koleksiyonlarda olmak üzere müstakil on bir nüshadır. Bilinen bostancıbaşı defterleri arasında en erken tarihlisi 1791 yılına, muhtemel son defter de 1822-1823 yıllarına aittir. Sultan III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde tutulan bu defterlerin tespit edilen tarihlerine bakıldığında genellikle yıllık periyotlarla yenilediği görülmektedir. Sadece son iki defter olduğu düşünülen defterler yazıldıkları tarihten sonra da kendi içlerinde yapılan güncellemeler ve değişimlerle yazıldıkları yıllardan daha fazla dönemin kayıtlarını göstermektedir.

Bostancıbaşı defterlerindeki kayıtları tasnif ve tahlil ettiğimizde İstanbul'un bütün sahil şeridinin mimarî, ticarî, ekonomik, sosyal ve siyasî tarihini, değişim ve dönüşümlerini, şehrin mekânsal çerçevesini takip edebiliriz. Örneğin 1822-1823 yıllarına ait defter üzerinden yapılan bir çalışmanın sonuçlarını özetleyecek olursak, Boğaziçi ve Haliç kıyı şeridinde toplam 956 tane yalı vardır ve bunların yarısından çoğu müslüman Osmanlılara aittir. Müslüman yalılarının en yoğun olduğu bölge Boğaz'ın Anadolu yakasıdır. Boğazın Rumeli yakasında ise Beşiktaş, Fındıklı, Ortaköy ve Rumelihisarı'nda müslüman yalıları yoğunlaşmıştır. Zimmî Osmanlı yalılarının daha çok olduğu semtler Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Tarabya, Sarıyer'dir. Bu yakada Yenimahalle, Kefeliköy'de ise daha çok elçi, konsolos ve tercüman gibi diğer gayrimüslimlerin yalıları bulunmaktadır. Yahudi yalıları da sıklıkla Cibali, Balat Hasköy, Karaköy, Tophane, Arnavutköy ve Kuzguncuk'tadır. Aynı istatistiksel değerlendirmeler haneler, arsalar, menziller, kayıkhaneler için de yapılabilir.

Defterdeki kayıtlarda mülk sahiplerinin kimlikleri, aidiyetleri, unvanları, meslekleri ve cinsiyetleri üzerine yoğunlaştığımızda da çok farklı okumalar yapmak mümkün olmaktadır. Mesela sahil şeridinde mülk sahibi olan müslümanların büyük çoğunluğu saray erkânı, devlet memuru veya ilmiye mensubu

iken gayrimüslim tebaanın ise en çok hekimlik, sarraflık, tüccarlık, kerestecilik, bezirgânlık, kürkçülük, kuyumculuk gibi Osmanlı ekonomisini elinde tutan mesleklerle iştigal ettiğini görüyoruz. Tercümanlık, hekimlik ve şerbetçilik de uğraştıkları işlerdendir. Farklı dinlere mensup mülk sahipleri Boğaz ve Haliç'te belli bölgelerde yoğunlaşmış olsalar bile genellikle homojen bir yerleşim mevcuttur. Sahil şeridinde mülk sahiplerinden neredeyse sadece yüzde onu kadın iken bu kadınların içerisinde müslüman ve zimmî diye belirtilen hıristiyan kadınlar olsa da hiç yahudi kadın bulunmamaktadır. Haliç ve Boğaziçi kıyılarında kayıtlı dükkânlara baktığımızda tüm sahil

متوقا دلایل باشی کریمه سینک خانہ سی پیشکاهی پیشیل کده متنی جامع شرفی	متوقا حوچکان دیوانها یونان محمد بلک مخدومی نشست باب قولکرتیک خانہ سی	خاله قوجیلر کتخدا سی برهید صادق اقا قولکرتیک خانہ سی پیشکاهی قول قایغ اقا قولکرتیک داثره سی	خاله اسلامبول آغاسی الحاج صادق اقا قولکرتیک خانہ سی پیشکاهی قول قایغ اقا قولکرتیک داثره سی
متوقا روس قلم کبسه داشه اقیمه کبسه کرتیک خانہ سی پیشکاهی بوستانه طویلده قشله سی	خاله روس قلی کبسه داشه شاکر اقیمه قولکرتیک خانہ سی	سنانه رئیس صبا خاصه بره اقمده خانہ سی پیشکاهی صدر عالی مندیلی قوغور ورئیسله کتخدا سی	حاجکان زحماله اقیمه خانہ سی پیشکاهی میدانی و مراء لذینده جمعه
سنانه صدر انا قونول میریحی اقتمه داعیله خانہ سی پیشکاهی مطبخه صامه انباری وقوتنجی باشی جامع شرفی	کیرجی باشی قولکرتیک مخصوص کیرج خانه اولمه پیشکاهی وزیر اشکله سی	باب کیرج عمور وشعبر و صمان انباری پیشکاهی سلیم باشنا جامع شرفی	بوخلده سیتد محمود وستد ممشور وستد امین قولکرتیک اوج عقتمه قایغ خانہ سی

باغلی الحاج باش قولکرتیک یالشی مشاجری قباللی خطب اوغلی علی قولکرتیک	صفاقی زاده احمد افندی یالشی مشاجری میرخورا اول برهم اغا قولکرتیک	رجال دولت علیه دن حالت افندی قولکرتیک یالشی وخرنجی باشی اشکله سی	اراجی باشی خلیله سینک یالشی
متوقا سرحو قنار شهر یاری زاده محمود بلک قولکرتیک یالشی مشاجری مدرس احمد اقمده قولکرتیک	انا باو یالشی حسین باشنا خلیله سینک یالشی	یکان ابراهیم اغا قولکرتیک کبسه یالشی	زعماد زعمده اغا قولکرتیک یالشی
متوقا والده سلطان کتخدا یوسف زاده صادق قولکرتیک یالشی	عبد ملا زاده احمد اقمده قولکرتیک ثانی اخذ داعیله	الحاج محمد باشنا خلیله سی یالشی مشاجری امام ثانی اخذ داعیله	قرینه قلیغ علی باشنا اشکله سی

şeridi boyunca çok fazla üretim ve ticaret alanlarına yer verilmemiştir. 108 tane olan kahvehaneler hariç tutulduğunda sadece 72 tane dükkân bulunmaktadır. Boğaziçi ve Haliç semtlerini tanıyıp, sınırlarını ve tarihini tespit edebilmek için en önemli mihenk taşlarından olan camilerin sayısı 60'tır. Buna karşı sadece bir kilise bir de sinagog arsası vardır. Ayrıca şehrin ulaşım, ticarî ve lojistik ihtiyaçlarını karşılamak için de beş tane büyük birkaç tane de küçük liman, 121 tane de iskele bulunmaktadır. Askerî yapılar ocaklara, kışlalara da yenileri eklenmiştir. Yönetim merkezinin giderek Topkapı Sarayı'ndan sahile kaymasıyla padişah kızlarına ve çeşitli devlet ricalinden kişilere hatta bizzat padişahlara ait saray, kasır ve bunların etrafında oluşan yeni sosyalleşme ortamları olan bahçeler, defterin yazıldığı dönemde artış göstermiştir.¹⁴ Bunlar elbette bostancıbaşı defterlerinden sadece istatistiksel olarak

elde edebileceğimiz, çeşitli mukayeseler ve değerlendirilmeler yapılacak türden bilgilerdir.

Bostancıbaşı defterleri, bahsi geçen türden bilgilerin yanında Boğaziçi'ndeki pek çok özel ve kamusal yapının ve mülk sahiplerinin mevcudiyeti, değişimi-dönüşümü veya sürekliliğini takip edebileceğimiz daha birçok nitel ve nicel bilgiler vermektedirler. Hatta bostancıbaşı defterlerinde, siyasî ve askerî gelişmelere göre zaman zaman bazı mekânların kullanım amacının değiştiğini, mülklerin el değişimiyle de siyasî olarak kimlerin iktidarının parladığını veya yıldızının söndüğünün izlerini bile bulabiliriz.

Örneğin Boğaziçi sahillerinde mülkü bulunan gayrimüslim reaya, on yıllar boyunca, nesilden nesile mallarına malik olmaya devam etmişlerdir. Fakat 1818 yılları ve sonrası İmparatorluk'ta Rum İsyanı'nın ayak izleri ve isyanın bütün yansımaları bostancıbaşı

defterlerinde de karşımıza çıkmaktadır. 1818-1821 yıllarına ait defterde birçok zimmî reyanın ismi başında “selb olunan, menfi, maktul, firarî” sıfatları bulunmaktadır. Bir sonraki defterde ise Rum tercüman, voyvoda, tüccar, patrik ve daha birçok kişinin mülküne isyana dahil olduğu gerekçesiyle devlet tarafından el konulduğu yazılmıştır. Mülklerine “canib-i mirîde” kaydı düşülen bu kişiler ya katledilmişler ya da sürgün edilmişlerdir. Bazılarının yalılarına ise Boğaz’ın giriş çıkışını kontrol altında tutmak, deniz ve civarının güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı askerî birlikleri yerleştirilmiştir. Evlerinden silahlar çıkan, isyana medhalleri sonradan sabit olan bazı zimmî kişilerin yalılarının yerlerine de 1830’lu yıllarda karakol, cami gibi yeni bambaşka binaların yapıldığı veya devlet ricalinden bazı kişilere îtâ kılındığı da bostancıbaşı defterlerinden görülebilir. Bunlara örnek olarak “hanesinde dört top zuhur eden Hekim Desil”¹⁵’in Arnavutköy’deki yalısının yerine Sultan II. Mahmut’un 1832-1838 yılları arasında oğlu Şehzade Tefvik adına Tefvikiye Camii ve Kebir Karakolhane’yi yaptırdığı da bostancıbaşı defterinde tarihi tarihine yazılmıştır.

Birçok yahudi reyanın mülkleri bostancıbaşı defterlerinde 1800’lerin başında hane olarak kayıtlıyken 1820’li yıllarda aynı yahudi isimlerin meskenlerinin yalıya dönüştüğü görülmektedir. Yine aynı yıllar arasında yahudi nüfusun ikamet ettikleri yerleri, mahiyetini ve sayılarını mukayese ettiğimizde ilk defterlerde sayıca çok daha fazla olan, ayrı odalar ama ortak mutfak ve banyonun kullanıldığı, alt gelir grubuna ait yahudilerin toplu olarak yaşadıkları ve sahiplerinin nerdeyse tamamının müslüman olduğu yahudi hanelerinin son defterlerde hayli azaldığı dikkat çekmektedir. Buradan Boğaziçi ve Haliç kıyılarında mukîm yahudi nüfusun ekonomik kalkınması ve buna bağlı olarak yahudi tebaanın Boğaziçi’nin başka semtlerinde daha büyük evlere yöneldiği tespit edilebilir.

Bostancıbaşı defterlerine göre Boğaziçi sahil şeridindeki toplam mülklerin yarısından fazlası müslüman reayaya aittir. Yine defterlerde kayıtlı Boğaziçi kıyılarında yaşayan müslüman tebaanın isimlerine, unvanlarına, mesleklerine, mülk sahibi oldukları senelere bakınca neredeyse arşivlerde ve kroniklerde yer alan vakaları, Osmanlı devlet yapısı ve siyasî olaylarını takip etmek mümkün görünmektedir. Mesela ilmiye mensubu çoğu müderris, şeyhülislam, vakanüvis gibi Boğaziçi sakinleri hemen hemen gayrimüslimler kadar bu kıyılarda kalıcı ve daimî olmuşlardır. Yalıları, haneleri kendilerinden sonra eşlerine, evlatlarına intikal etmiştir. İlk defterde gördüğümüz sabık bir şeyhülislamın yalısı son defterde de yazılıdır. Osmanlı ilmiyesinde önemli bir yeri olan, birçok şeyhülislam ve müderris yetiştiren Dürrizade ailesinin Bebek’teki yalısı bunlardan biridir. Yine 1803’te “müderresin-i kiramdan Tarakçızade Atâ Efendi’nin” Ortaköy’deki yalısı¹⁶ 1823 tarihli bostancıbaşı defterinde “Mevâliden hâlâ vakanüvis Tarakçızade (Şanizade) Ataullah Efendi kullarının yalısı” olarak varlığını korumaktadır. Ancak 1826’da Bektaşî olabileceği şüphesiyle Tire’ye sürgünü sırasında Sultan II. Mahmut’un af fermanını getiren kavasın telaşla “Şanizade’nin itlafına ferman getirdim.” demesi üzerine Şanizade’nin yığılıp kalması ve 1826’da vefat etmesinden¹⁷ sonra olsa gerek Atâullah Efendi’nin ve zevcesinin yalısı, Mabeyn-i Hümayun kâtibi Osman Kâmil Bey ve Mabeyn-i Hümayun Kâtibi Tefvik Bey’e intikal etmiştir. Öte yandan devlet ricalinden paşalar, sadrazamlar, valiler gibi kişiler için Boğaziçi sakini olabilmek ve kalabilmek pek kolay olmamıştır. Özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti içinde yaşanan siyasî bunalımların sonucu olarak çok sık bürokrat değişimi yaşanmıştır. Görevden alınmalar, sürgünler, idamlar sonucu Osmanlı mülkiyet kuralları gereği bu kişilerin malları müsader edilmiştir. Bu değişimler, Osmanlı elitinin rezidansı haline gelen Boğaziçi ve Haliç’in

demografisine de yansımıştır. Elbette tüm bunlar Boğaziçi'nin asayışı ve imarından sorumlu olan bostancıbaşılar tarafından düzenli olarak defterlere kaydedilmiştir. Buna örnek olarak Sultan III. Selim ve II. Mahmut döneminde siyasete yön veren önemli kişiler arasında yer alan, birçok kişinin siyaseten ayağını kaydıran, devletin kâhyası olarak anılan Hâlet Efendi'nin Beşiktaş'taki yalısıdır. İlk kez 1815 tarihli bostancıbaşı defterinde¹⁸ gördüğümüz bu yalı Hâlet Efendi'nin 1822 yılında idamının ardından müsadere edilmiş, 1822-1823 tarihli deftere göre 1834 yılında II. Mahmut'un kız kardeşi Hibetullah Sultan sahil sarayı olmuştur.¹⁹ Birçok bürokratin siyaset ve hayat sahnesinden çekilmesiyle, Boğaziçi sakinlerinin de çehresi sık sık değişmiştir ve bostancıbaşılar bütün bunların kaydını tutmuşlardır.

Bu türden müsaderelelerin ardından Boğaziçi'ndeki birçok yalı padişah kızları veya kız kardeşlerine tahsis edilmiştir. Bostancıbaşı defterlerine göre sultan yalıları çeşitli yıllarda farklılık gösterse de şunlardır: Şah Sultan yalısı, Fatıma Sultan yalısı, Beyhan Sultan Hazretlerinin sahil sarayı, Esmâ Sultan Hazretlerinin sahil sarayı, Hadice Sultan Hazretlerinin sahil sarayı, Hatice Sultan Neşatâbâd sahil sarayı, Hatice Sultan Tırnakçı sahil sarayı, Hibetullah Sultan Hazretlerinin sahil sarayı, Beşiktaş sahil sarayı, Çırağan Sarayı-1 Hümayun, Beyhan Sultan sahil sarayı.

Boğaziçi sahillerinde neredeyse hiç değişmeyen yapı türünün kimi gösterişli kimi mütevazı cami-i şerifler olduğunu da bostancıbaşı defterlerinden öğrenebiliyoruz. Onlar varlıklarıyla Boğaziçi'nin mekânsal bekkiliğini yapmaya, kıyıları semt semt takip etmemizi sağlayan mihenk noktaları ve maddî manevî kutupları olmaya devam ediyorlar.

Ezcümle, yaşadıkları zamanda İstanbul ve kıyılarının asayişini sağlayan, koruyan tek yetkili inzibat amiri olan bostancıbaşılar yazdıkları defterlerle de dönemin Osmanlı Boğaziçi'ni bizler için muhafaza etmişler, görünür bilinen hale getirmişlerdir. **DT**

NOTLAR

- 1 İstanbul Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yüksek Lisans
- 2 Süheyl Ünver (Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve kendisinin 1930 da istinsah ettiği defterin 1.b'deki notu)
- 3 Murat Yıldız, *Bahçivanlıktan Saray Muhafızlığına Bostancı Ocağı*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2011, s. 18.
- 4 Fatih Sultan Mehmet, *Kanunname-i Âli Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul, 2003, s.16.
- 5 Necdet Sakaoğlu, "Bostancı Ocağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 2*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 305-307.
- 6 Yekta Özgüven, "19. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Değişen Kent Yönetimi Mekanizmaları", *Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezlerinden Üretilmiş Yayınlar*, Sigma 3, 2011, s. 286.
- 7 Abdülkadir Özcan, "Bostancıbaşıların Beledi Hizmetleri ve Bostancıbaşı Defterlerinin İstanbul'un Toponomisi Bakımından Değeri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, 29 Mayıs-1 Haziran 1988 *Bildirileri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1998, s. 31-38.
- 8 Yıldız, *a.g.e.*, s. 97-189.
- 9 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 1, s. 53.
- 10 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 475.
- 11 Fatih Sultan Mehmet, *Kanunname-i Âli Osman*, s.16.
- 12 P.G. İnciciyan, "XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Devleti. İkinci Ocak: Bostancıbaşılar", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 11, Aralık 1965, s. 89.
- 13 Samiha Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih*, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s. 55.
- 14 Hülya Arslan, Son Bostancıbaşı Defterine Göre Boğaziçi ve Haliç Sahilleri", Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Tarih Bölümü, 2019.
- 15 BOA., HAT, 1316/ 51291.
- 16 Murat Bardakçı, *Üçüncü Selim Dönemine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 60.
- 17 Ziya Yılmaz, "Şanizade Mehmed Atâullah Efendi", *DİA*, 2010, c. XXXVIII, s. 334.
- 18 R. Ekrem Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, 1958, s. 68.
- 19 Süheyla Yenidünya Gürgen, *Devletin Kahyası, Sultanın Efendisi: Mehmed Said Hâlet Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 349-355.

Boğaziçi'ne Dair¹

Haluk Y. Şahsuvaroğlu

Bizans devrinde Boğaziçi'nde bazı küçük balıkçı köyleriyle birkaç manastır ve ayazma bulunuyordu. İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra Boğaziçi meskûn olmuş, yeni ve kalabalık köyler kurulmuş ve edebiyatıyla, musikisiyle, muâşeretıyla, seyrüseferleriyle bir Boğaziçi medeniyeti başlamıştı (...) Bu kıyıların güzelliğini duyan ve Boğaz'ı yer yer yalılar, kasırlarla süsleyen Türkler olmuştur (...) Boğaziçi'nin ilk Türk yapıları hisarlardır. Mimarimiz bu güzel kıyılarda kale burçları halinde görünmüş, sonra yavaş yavaş karakollarımız, camilerimiz, mescitlerimiz ve yalılarımızla bir Türk Boğaziçi meydana gelmiştir (...) İlk asırlarda şehre yakın köylerde imar faaliyetleri sonraları uzak kıyılara kadar uzanmış ve bu suretle 18'inci, 19'uncu yüzyıllar içinde Boğaziçi en zevkli ve en mamur devirlerine girmiştir (...) Halk 16. ve 17. asırlarda Boğaz'ın şehre yakın köylerine daha ziyade rağbet ediyor, uzaklara tatil günlerinde eğlenebilmek ve dinlenmek üzere gidiliyordu (...) Boğaz'da vapurların işlemesine kadar kıyıları ve şehirle köyler arasındaki irtibatı peremelerle sonraları pazar kayıkları ve piyadelerle yapılmaktaydı. Çamlıca, Yuşa Tepesi gibi mesirelere de evvelleri öküz arabaları daha sonraları hentolarla gidilirdi. Boğaziçi'nde şehirden itibaren kıyılara gösterilen rağbet tepelere gösterilmemiş ve Boğaziçi daha ziyade "lebiderya" yalılarile kendisine mahsus bir mimari ve yaşama tarzını uzun zaman muhafaza etmiştir.

(...) Hükümdarlar da Boğaz tepelerinde kendilerine ait korularda avlanmaya çıkıyorlar ve buralarda bazı küçük istirahat köşkleri inşa ettiriyorlardı. Padişahların kıyılarda ve bahçeler içinde biniş kasırları da bulunuyordu (...) 18. asırda Türk mimarisi su ile yapının birbirile olan bütün imtizacını keşfetmiş, denizi kah içeri alan, binayı kah denize taşıran bir hendeseyle yalılara en ince ve en güzel uslubunu vermişti. Lebiderya yalılarında denizin mavisine açılan kapılar ve pencereler bu benzersiz su güzelliğini evin içine aksettiriyor, dalgalara dökülen güneş ışıkları, büyük salonların altın yıldızlı tavanlarında, kubbelerinde oynaşyordu. Bu yalıların arka kapı ve pencereleri de aynı cömertlikle koruların yeşil alemine bakıyordu. Evin, suya taşmış alçak pencereci odalarını baştan başa çevirmiş sedirlere en ince nakışlarla işlenmiş Türk kumaşları örtülüyor, duvarlar ve tavanlar lale ve karanfil resimlerle edebi bir bahar bahçesini andırıyordu (...) Yalılar ekseriya yayvan bir üslûbda olur ve ekseriya deniz üstünde inşa edilirdi. Saçaklar geniş olur ve pencerelerde, üstünde çiçekler, nakışlarla süslenmiş kapaklar bulunurdu. 18. asrın başlarında rokoko üslûb, binalarımızın dekoru üzerine tesir etmeye başlamıştı. Yalılarda bazı süslemelere rastlanırdı. Asrın sonlarına doğru duvarlarda sıva üzerine birtakım manzaralar, çiçek ve meyve resimleri nakşolunuyor, tavanlar iç açıcı renklerle tezyin ediliyordu (...)

Rumlarla, Ermenilerin sakin oldukları Ortaköy'e 1640'ta Avrupa'dan İstanbul'a hicret eden Yahudiler oturtulmuş ve bu suretle bazı saraylar, yalılar ve Türk mahalleleri dışındaki çoğunluğu Yahudiler teşkil etmişti (...) 18. asır sonlarında Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme sahillerinde ekseriyetle sultanların ve vezirlerin yalıları vardı. Arnavutköyü'nde gayrimüslimler oturur, Bebek'te Babıali, Rumelihisarı'nda ilmiye ricallerinin yalıları bulunurdu. Emirgan ve İstinye yüksek sınıftan Türklerin buldukları semtlerdi. Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere daha ziyade "frenk sahilhanelerinin" inşa edildiği köylerdi. Büyükdere ve Tarabya'da güzel binalar 1730 senesinden sonra yapılmaya başlamıştı.

**Beykoz'la
Anadolukava-
ğı arasında
Sütlüce
yamaçlarında
müslüman
hanımlar
tenezzühte.**

Sene 1890...
(Kaynak: *Kons-
tantiniyye'den
İstanbul'a : XIX.
Yüzyıl Ortaların-
dan XX. Yüzyıla
Boğaziçi'nin Ru-
meli Yakası Fo-
toğrafları.*, haz.
M. Sinan Genim,
c. III, Suna ve
İnan Kırac Vakfı
İstanbul Araştır-
maları Enstitüsü,
İstanbul 2006)

Tarabya ile Yeniköy arasında ticaretle uğraşan zengin Rumlar oturuyorlardı. Kireçburnu, Büyükdere arasında da sefaret tercümanlarının ve bazı Rum bazerganlarının yalıları vardı. Sarıyer orta halli Türklerin oturduğu bir semtti. Sarıyer'den sonra gelen Yenimahalle'de de orta halli Rum aileleri ikamet ediyorlardı (...) Anadolu kıyısında Beylerbeyi semtinde Hıristiyanlar oturtulmaz, burada din adamları, ilmiye ricali ikamet ederlerdi. Hıristiyan yalıları ekseriyetle gri renge boyanır, aşı boya, beyaz, yeşil Türk yalılarına ait olurdu (...) Devlet ricali yalıları kırmızı, yeşil ve beyaz renkte olurlar, gayrimüslimler binalarında kurşuni boya kullanırlardı (...)

Boğaziçi'nde sularıyla meşhur mesireler, köyler ve buraların hayır sahipleri tarafından yaptırılmış çeşmeler vardır. Büyükdere Kocataş Suyu, Beykoz Karakulak Menba Suyu ile meşhurdu. Sarıyer denilince de sular hatıra gelirdi: Fındık Suyu, Fıstık Suyu, Otuz Bir Suyu, Kızılçık Suyu, Çırçır, Hünkar suyu (...)

Boğaziçi'nin ilk sakinleri balıkçılardır. Eski Boğaziçi halkının mühim bir kısmı balıkçılıkla geçinirdi. Zenginlerin de balık avına çıkmak, yalıların havuzlarında her mevsimin balıklarını bulundurmaları merakları vardı (...) Boğaziçi'nde oturan rical ve zenginlerin bilhassa 19. asırda

mutfaklarında, balık makbul yemekler arasına geçmiş bulunuyordu (...) En meşhur balık avcılığı lüferdir. Paşabahçe, Çubuklu, Küçüksu, Kireçburnu, Büyükdere ve Bebek'te avlanırdı. Fakat asıl meşhur av yeri Kanlıca Körfezi'dir. Ağustosun on beşinde başlayan lüfer avı ekim ayına kadar devam ederdi. Boğaziçi'nin fazla çıkan ve her sınıf halkın yiyebildiği balıklardan biri de uskumrulardır. Uskumrular kasımın otuzuna doğru Karadeniz'den Akdeniz'e gitmeye başlarlar. Boğaz'ın daha ziyade Mirgun, Salıpazarı ve Bebek koyunda tutulur (...)

Ferdlerin hayatları gibi, milletlerin tarihinde de gamlı ve neşeli devirler oluyor. Uzun harbler, birbirini kovalayan dahili karışıklıklara rastlayan zamanlarda Boğaziçi şevkini kaybetmiş, mesirelere rağbet azalmıştı. 17. asırda Evliya Çelebi'nin anlattığı kalabalık Boğaziçi kıyıları ve meşhur sahilsaraylar sonraları viran olmaya başlamıştı.

Pasarofça Sulhu'ndan sonra, III. Ahmet devri Boğaziçi'nde yeni bir zevkin, yeni bir mimarinin başlangıç tarihi oldu, servet sahibi vezirler Boğaz'ın muhtelif semtlerinde beyaz, yeşil, kırmızı renkte sahilsaraylar inşa ettirdiler. Bu devirde Boğaziçi edebiyat ve musikimizde de çok sanatkarane bir şekilde girmiş oldu (...) Zevk ve sefahatin hududu yoktu. Helva

Sırtlarda ahşap evler, fıstık çamları ve Boğaz'a yayılmış muhteşem bir yalı... Kayıkhanesi, kiremitli çatısı, çıkmaları, ahşap cephesiyle bir Boğaziçi klasığı. (Kaynak: Bel. Mtf. 003827)

sohbetleri, lale alemleri, kayık safaları arasında Patrona İhtilali'nin nereden çıktığı, nasıl geldiği bile farkedilemedi (...) Lale devrinin en şöhretli semti olan Kağıthane bu ihtilalle darmadağın edilmiş, kasırlar yıktırılmış, bahçeler dağıtılmıştı. I. Mahmud bu uğursuz semt yerine Boğaziçi'ni tercih eder oldu (...) I. Mahmut devriyle halk yavaş yavaş eski günleri unutmuş, Patrona İhtilali'nin huzursuzluğu dağılıp gitmişti. Boğaziçi kıyılarında tekrar o eski renkli hayat başladı (...) 18. asrın benzersiz devri III. Selim'le beraber başladı. Boğaziçi bir kat daha imar edildi. Avrupa tesiri daha kuvvetli olarak kendini hissettirmeye başladı ve yeniden servet edinenler, hudutsuz bir israfa, zevk ve debdebeye düşenler görüldü (...)

Bütün bu güzel günlerin üstünden Kabakçı Mustafa İhtilali kızılca bir kıyamet halinde gelip geçti (...) 19. asır başından itibaren eski Boğaziçi değişmeye başlamıştı. II. Mahmud devrinin ampir üslubu Boğaz'a yeni bir yalı zevki getirdi. Daha sonraları alafraanga tanzimatçılar Fransız ve İtalyan mimarlarına Boğaz'da çok büyük muhteşem yalılar kurdurdular (...) 19. asrın ikinci yarısında Avrupalılık mimarisile, resmi, musikisi, ev eşyası ve adetlerini hatta lüzumsuz

tarafarile Boğaziçi yalılarına geniş ölçüde girmiş bulunuyordu (...)

II. Abdülhamit devriyle beraber Boğaziçi eski ahengini kaybetmiş oldu. Denizden tehlikeler geleceğine inanan Padişah sahilsarayları, kayıkları ve gemileri sevmiyordu (...) Tazyikler, tenezzüh yasakları sebebiyle Boğaziçi eski hayatını kaybetmiş, Birinci Cihan Harbi sonunda ve Cumhuriyeti takibeden yıllarda eski yalılar, yeni hayat şartlarıyla idame edilmediğinden birer birer ortadan kalkmaya başlamıştı (...)

Beş yüz senedir Boğaziçi'nde kurulup yıkılmış yanmış yalıların isimleri saymakla bitip, tükenir gibi değildir. Fakat ne yazık ki bugün eski yalılarımızdan kalan örnekler de ancak geçen asra ait yapılardır. Bir ikisi 18. asır sonundan kalmadır. 🏠

NOT

- 1 Metin, Haluk Y. Şehsuvaroğlu'nun *Boğaziçi'ne Dair* (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1986) isimli kitabından

aslına sadık kalarak özetlenmiş, bu sebeple imlasına müdahale edilmemiş, sayfa geçişleri (...) işaretiyle belirtilmiştir.

Cevdet Paşa'nın Sahilhanesinde Bir İftar¹

Hazırlayan: Fulya İbanoğlu

“Bu akşam nöbetçi olan Bogos Kulları [tarafından] Londra’da neşrolunan *St. James* gazetesinin 10 Temmuz tarihli nüshasından tercüme olunmuştur. *Temple Par* risale-i şehride bir Osmanlı haremindedir iftar edilmesine dair “Tasma” imzasıyla görülen mektuptur:

Nisan ayında İstanbul’da bulunduğumuz zaman sâbık adliye nazırı Cevdet Paşa’nın haremi tarafında iftara davet olunduk. Cevdet Paşa sahilhanede² ikamet etmekte idi. Osmanlı adliye nazırının sahilhanesi Bebek’tedir. Latif bir bahar akşamı alafranga saat altıya doğru oraya muvasalat ettik. Arabamız kapıda durdukta iki uşak gelip bizi istikbal ettiler. Büyücek bir havluya girup hasır ile örtülü olan nerdübanlardan çıktık. Her taraf çıplak ve temizdir. İngiltere’de bir hastahaneye girmekte olduğumuzu hatırlıyoruz. Nerdübanlardan çıktıkta mefruşatı kezalık az olan büyük bir odaya girmişizdir. Duvarlara doğru kanapeler konulup yerler dahi hep hasır idi. Her kanapenin önünde küçük Osmanlı kalıçeleri konmuştur. Odada mevcut olan eşya adı bir bürüden ibarettir. Bir çok zarif eşya ile mefruş olan odalara alışmış bulunan Avrupalı gözlerine bu oda pek çıplak görünüyor idi ise

de pencerelerden görünen manzara fevkalade dilrubadır. Bülbüller ötüyorlar idi. Bu sırada gurûb-ı şems olmakla her mütedeyyin müslümanın hanesine avdetle iftar etmesini ihtar eylemekte idi. Cevdet Paşa beni harem dairesine götürdü. Ben bu gizli mahallin kapusuna takarrub ettikçe yüreğim çarpıyor idi. Ancak Avrupalı kıyafetinde bir Rum mürebbiye bizi alıp içeriye götürdü. Hareme duhulümüzde me hilafında şeyler gördüğümü itiraf etmeliyim. Rayiha-i tayyibe ile mücevherat ve gergef ile işlenen nakışlar göreceğimi tahayyül ve şark sergisinde görüldüğü vechile odalıkların ipek yastıklara dayanıp cariyelerin yelpaze urmalarını göreceğimi zan ediyordum. Cevdet Paşa’nın haremi böyle değil idi. Sonradan anladığıma göre mevcut olan kadınlar paşanın hemşireleriyle mütellakatından ibaret idi.

Zamanımızın Osmanlıları resmen bir zevceden ziyadesine malik değildiler. Diğer taraftan mütellakatlarından olan kadınları kayırırlar. İbtida bu kadınları Cevdet Paşa’nın zevceleri zan ederek içlerinde bir güzel bulunmadığına taaccüb ediyor idim. Gördüm ki o da selamlıktaki odanın heman aynı gibi idi. Yani onun gibi büyücek ve çıplak bir oda idi. Yerlere hep hasır serilip ipekli kanapeler var idi. Pek yüksek olmayan tavan da çiçekle nakş olunup duvarlara adi kâğıt urulmuş idi. Cevdet Paşa’nın oldukça Fransızca tekellüm eden bir kerimesi en evvel bizi istikbal etti. Muma ileyha yirmi üç yaşında olup yaverân-ı hazret-i padişahiden birinin zevcesidir.³ Oldukça dahi (?) güzeldir. Kendisinin sayesinde haremde bulunan hanımların kimler olduklarını öğrendim. Since ve büyücek olup tebessüm eden ve Arap usulü üzre bol esvap giymiş olan kadın Cevdet Paşa’nın zevcesidir. Türkçeden başka lisan bilmediğinden gözlerimiz yekdiğerine tesadüf ettikte tebessüm ile iktifa ediyoruz. Ondan sonra şişmanca genç bir kadına dikkat ettim. Birkaç sene evvelki Fransız modasından esvap giymiş idi. Sair Osmanlı nisvanı gibi asla korse giymediği belliydi. Paşa’nın kerimesi tarafından beyan olunduğuna göre muma ileyha Çerkestan’dan alınmış bir cariye olduğu halde

Paşa'nın mahdumu tarafından tezvic olunup hürriyetin Osmanlıca mânâsıyla âzâd edilmiştir. Paşa'nın kerimesi adeta tahkir-âmiz surette muma ileyhanın tercüme-i halini söylemiş yahud kendisinin yalnız iki kızı bulunduğu halde muma ileyhanın dokuz on yaşında bir mahdumu odada oynamakta olduğundan kıskançlık ile idare-i lisan etmiştir.

Paşa'nın taallukatı olan diğer dokuz on kadının tercüme-i hallerini dinlemeye vakit olmadı. Top atıldığından derhal civardaki odaya gittik. Bu odada dahi pek çok eşya bulunmayıp bir tepsinin etrafından oturduk. Kadehler ile su ve şurub ve küçük tabaklarda reçel ve havyar ve sardıla var idi. Ben Paşa'nın kerimesinin yanında oturuyordum. Beyaz ve siyah cariyeler hizmet ediyorlardı. Çorbadan sonra külbastı geldi. Benim adetime hürmeten ayrı bir tabak konmuş ise de ben Osmanlıların adetine tatbik-i hareket etmek efkârı ile gitmiş idim. Harem kadınlarının önlerine de başka başka tabaklar konmuş ise de bu sırf bir resimden ibaret olup cümlesi çatallarını ortadaki tabağa götürerek yemek yiyorlardı. Bazen de parmakları çataldan pek çok evvel icat olunmuş olduğunu andıran eski kaide üzere yemek yeniyor idi. Benaberin benim adetime hürmet edilmesinden müteessif olmadım. Külbastıdan sonra yumurta ve soğan ile başka bir yemek geldi. Yine o manzara görüldü. Ba'dehu börek ve enginar getirildi. Çatal ve parmak ile bunlar da heman tenavül edildi. Bu kere etli börek geldi. Tavuk göğsü geldikte başka tabakta yemek yediğime yine teessüf edemedim. Nihayet kuzu ve pilav geldi. Oruç ile acıkmanın da bir sonu var. Portakal

tezvi olunduktan sonra yine hanımlar diğer odaya gittiler. Cariyeler dahi başka bir odada iftar ediyorlardı. Ben dahi Paşa'nın kerimesinin taht-ı himayesinde kahve ve sigara içmekte idim.” ^{OH}

Mütercimi
Bogos Kulları
6 Temmuz 1307

Bebek'teki Hekimbaşı Yalısı.

(Kaynak: Sedad Hakkı Eldem, *Boğaziçi Yalıları: Rumeli Yakası*, Vehbi Koç Vakfı, c. I, İstanbul 1994, s. 146-147)

NOTLAR

- 1 Hicri 03.12.1308 tarihli, Y.PRK. TKM.00021.00032.001 BOA'da mevcut bir vesikanın transkripsiyonu olan bu yazının esasında bir başlığı ve notları yoktur. Notlar tarafımıza aittir.
- 2 Cevdet Paşa XIX. asrın meşhur Hekimbaşlarının Bebek'teki yalıları manzumesinin bir kısmında oturmuştur. Bkz. Haluk Şahsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, s. 228. Yalı II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Sultan'a bir yalı yaptırmak üzere satın alınıp yıktırılmış fakat yerine bir yalı yapılamamıştır. Esasen bu yalı Abdülhak Hamid Tarhan'ın da doğduğu, dedesi Hekimbaşı Abdülhak Molla'ya aittir.
- 3 Tabip, âlim, şair bir kimse olan Abdülhak Molla bu meziyetleri sebebiyle, henüz hekimbaşı olmadan II. Mahmud'un yakın çevresine girmiş, padişahın hemen bütün gezilerine katıldığı gibi, onu birkaç defa da yalısında ağırlamıştır. Sultan Abdülmecid de bu yalıda iki kez misafir olmuştur. Sanat tarihine Hekimbaşlar Yalısı adıyla geçen bu yalıda 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesi üzerine kurulan Hudut Komisyonu toplanmıştır. İlk sahibi Hekimbaşı Behçet Efendi burada bir botanik bahçesi kurmuş, Mahmud Baba Dergâhı'na kadar uzanan bahçede yetiştirilen meyve ve çiçekler o dönemde meşhur olmuştur. bkz. "Abdühak Molla", Ayşegül Demirhan Erdemir, *DİA*, I, 210.

Boğaziçi'nin Anıt Ağaçları¹

Volkan YALAZAY

Anıt Ağaçlar Üzerine Birkaç Söz

Anıt ağaçlar, çoğunlukla, kendi türlerine nispeten alışılmış yaş, boy ve/veya gövde çaplarının üzerine çıkan ağaçlardır. Bu fiziksel özellikler haricinde topluma mâl olan olay, tören veya anı gibi kültürel durumlarla birlikte anılmış, adı geçmiş ağaçlar da o günün veya olayın canlı bir hatırası olarak anıt ağaç kabul edilir ki esasen bu ağaçlar da tarihî kimlikleriyle beraber yukarıda bahsedilen fiziksel eşikleri aşmış olanlardır genellikle. Anıt ağaçlara bu açılardan yaklaştığımızda onları yalnızca doğal değil, doğal ve kültürel varlıklar olarak görür, böyle kabul ederiz. Dolayısıyla, bir anıt ağacı yalnızca ölçüleri ve şekli ile sabitlemeye çalışmak uygun olmaz; onları “anıt ağaç” diyerek diğer ağaçlardan ayırmış olmamızın altında şüphesiz insan duygu ve düşüncelerine çok yönlü etkileri, ayrıca kültürel zenginliğe olan katkıları vardır. İnsanlar böyle ağaçlardan her daim feyz almışlardır. Dinsel metinlerde çoğu zaman bir metafor olarak karşımıza çıkarlar. Çok uzun ömürler yaşayarak insan ömrünün gerçekte ne kadar kısa, her şeyin geçici oluşuna dair düşünceler, saygı ve hayranlık hisleri uyandırırılar. Öte yandan onların uzun ömürleri ve etkileyici heybetleri doğanın kudretinin de sözcüsü gibidir. Doğayı kendimizden ayrı gören ve onu tahrip etmeyi hak gören düşüncelerin değişmesine vesile olmaları da mümkündür. Bilimsel veriler için de değerli bir kaynaktırlar. Geçmişe dönük iklim analizlerinde sıklıkla

başvurulan yaşlı ağaçlar içlerinin sağlamlığı ve yaşlarının uzunluğu oranında çoğunlukla birkaç yüzyıllık, kimi zaman da birkaç bin yıllık veri sağlarlar.

İstanbul'da veya Boğaziçi'nde, Osmanlı'nın son devirlerinden itibaren eskisi gibi ilgi görmeyen bu yaşlı, heybetli ve çeşitli hikâyelere sahip olan anıt ağaçlar özellikle de 50'li yıllardan sonra şehrin sanayileşmesi, büyümesi ve aşırı nüfus artışıyla pek çok kayıp vermiştir. Son yıllarda bu ağaçlara olan ilgi artmış, tescil çalışmaları yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla pek çok anıt ağaç doğal ve doğal olmayan, insan etkili sebeplerle yok olmuşsa da gelecek dönemlere sağ salim erişebilecek ağaçlar halen vardır.

Boğaziçi ve Anıt Ağaçlar Nerede Buluşur?

Boğaziçi, kuşkusuz anıt ağaçların hemen her kriterini karşılayacak çok sayıda ağacı barındırması bakımından öne çıkar. İstanbul'daki anıt ağaçların yoğunlaştığı semtlerin pek çoğu Boğaziçi'ndedir. Bu ağaçlar Boğaziçi'nin her iki yakasında, Marmara'dan Karadeniz'e kadar peyzaja, günlük hayata ve tarihe eşlik eder.

Günümüzde halen görebileceğimiz anıt ağaçları türlerine ve bu türlerin doğal olarak yaşadıkları yerlere göre ayırmayı seçmek karşımıza iki grup çıkarır: Doğal ve egzotik ağaçlar. Bu iki grup aynı zamanda Boğaziçi'nin yeşil tarihini açmamıza da yardımcı olur; doğa, insan ve tarih üçgeni Boğaziçi'nin tüm dinamikleriyle birlikte, mevcut varlığının da geometrisidir.

Boğaziçi'nin Gerçek Doğası

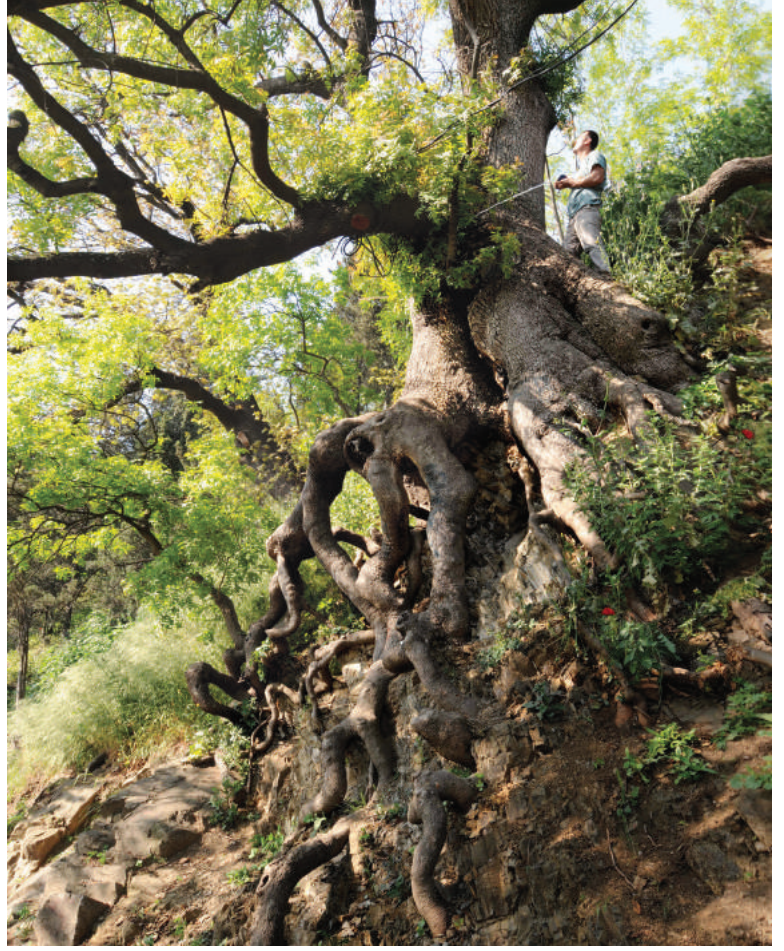
Boğaziçi'ni İstanbul'dan, İstanbul'u da Anadolu ve Rumeli'den ayrı düşünemeyiz. Tüm bu yerler üç iklim tipinin kesiştiği, dolayısıyla ortak paydanın büyük bir çeşitlilik ve doğal bir zenginlik olduğu yerlerdir. Aynı zamanda, sayılan tüm bu yerler üç kıta arasında o çok bilindik “köprü” benzetmesini hakkıyla sahiplenirler. Köprü olma hali, mevcut zenginliğin bir diğer sebebidir çünkü kıtalar arası bitki, hayvan ve hatta insan göçlerinin gerçekleştiği güzergâhlar

farklı yörelerin canlılığını ve kültürünü de getirmiştir bu yörelere.

Boğaziçi özelinde baktığımızda özellikle Akdeniz iklimi ve -bizim Karadeniz iklimi de dediğimiz- Avrupa-Sibirya ikliminin yörede hâkim olduğunu görürüz. Boğaziçi'nin kabaca güney yarısı Akdeniz, kuzey yarısı da Karadeniz etkisi altındadır. Bununla beraber, özellikle de geçiş sahalarında aynı tepenin kuzey bakışı Karadeniz, güney bakışı Akdeniz flora elementleriyle kaplanmıştır. Vadi içleri, sırtlar, dere boyları, kumullar, taşlık kayalık yerler, sazlıklar gibi buldukları yer neresi olursa olsun su, toprak ve rüzgâr eksikliği ya da tam tersi olarak fazlalığından etkilenerek şekillenen habitatlar da vardır ama bunlar dahi iklim çerçevesinden dışarıya çıkamazlar. Boğaziçi civarında Akdeniz ve Avrupa-Sibirya flora bölgelerinin dışında İran-Turan flora elementleri de görülür ancak bunlar daha çok kendilerine uygun nişleri doldurmaktan öteye pek gitmezler; yalnızca Trakya'ya doğru yer yer daha fazla alan

Beykoz'da Kaymakdonduran mesiresindeki anıt kestane ağacı; eski ormanların yaşlı ağaçlarından bir hatıra. (Fotoğraf: V. Yalazay, Eski İstanbullu Ağaçlar, s.274)

kapladıkları olur. Bu denli çeşitliliğe sahip bir yörede anıt ağaçların tür çeşitliliği de bir hayli fazladır.

Boğaziçi'nin kuzey yarısı yeterli yağışlar dolayısıyla daha boylu ve cüsseli ağaç türlerini barındırırken güney yarıda çoğunlukla makiler gibi pek boylu olmayan çalı formasyonları vardır ama biraz kızılçamlar ve özellikle de sakız ağaçları² anıt ağaç potansiyellerini Akdeniz iklim bölgesine de taşır. Sakızlar Boğaziçi'nin güney yarısında uzun ömürleri ve iri gövdeleriyle pek çok semte veya sokağa da isim olmuşlardır.

Boğaziçi'nin kuzey veya güneyi fark etmez, dere boylarında veya taban suyu yüksek, alüvyonlar bakımından da zengin sahalarda ise çınar, dişbudak, saplı meşe gibi yaşlanmaya ve heybetli boyutlara ulaşmaya meyilli türler doğaları gereği yerleşmiştir. İstanbul'un doğal yollarla alana

Salacak'ta yalıyar yamaçlarına güçlü kökleriyle tutunmuş bir sakız ağacı (Fotoğraf: V. Yalazay, Eski İstanbullu Ağaçlar, s.327)

**Paşabahçe’de,
Yeşilçam
filmlerinde
pek çok kez
görüntülenmiş
fıstık
çamlarından
biri
günümüzde
kurumuştur.**
(Fotoğraf: V.
Yalazay, Eski
İstanbulu
Ağaçlar, s. 418)

gelmiş ve yaşlanmış anıt ağaçlarının büyük bir çoğunluğu böyle yerlerdedir. Genellikle körfez ve koylarda Boğaziçi akıntılarında pek etkilenmeden, derelerin getirdiği alüvyonlarla oluşan bu küçük ancak verimli sahalar Osmanlı devirlerinde mesire yerleri olmuşlar ve özellikle de “sâyedâr ağaçlar” yani gölge ağaçları -ilk işleri bostanların korunması ve kırsal asayiş olan-Bostancı Ocağı neferlerince korunmuşlardır. Bağını bahçesini veya otlagını koruyan köylü veya göçmen bir kavmin şehir uyarlamaları olarak görebiliriz bu organizasyonu. Tam anlamıyla köy kültüründen ayrılmayan bir şehirde, şehirlilerin açık havada dinlenme ve eğlenme ihtiyaçları önemli olmuştur. Yazları sıcak bir coğrafyada bu ihtiyaçlar giderildiği sırada iyi gölge veren ağaçlar aranan bir öge olarak değerlendirilmiş, koruma altına alınmış ve geçen zaman içerisinde daha da heybetli ağaçlara dönüşebilmişlerdir.

Boğaziçi’nin üst kesimlerinde varlık gösteren güç ormanlar, özellikle de Belgrad Ormanı yine aynı

devirlerde su sistemleri ve avlaklar dolayısıyla korunmuş, pek çok yaşlı ağacı barındırmıştır. Seyyahlar Belgrad Ormanı’ndaki yaşlı ağaçlardan her fırsatta bahsetmişlerdir. Sonraki zamanlarda modern ormancılık metotları takip edildiğinden ormanlarda yaşlı ağaçlar tek tük numuneler haricinde kalmamış ve ekonomik ömrünü tamamlayan ağaçlar kesilmiştir. Dolayısıyla biz Boğaziçi’nin doğal türlerinden olan anıt ağaçlara ormanlardan çok eski mesire yerlerinde veya korularda rastlıyoruz. İstisnalar ise daha çok özel orman arazilerinde karşımıza çıkıyor; Beykoz’da, zamanında Abraham Paşa mülkü olan Kaymakdonduran mesiresindeki kestane ağacı örneğinde olduğu gibi. Orman kıyısındaki veya içerisindeki özel orman arazileri ile korular doğal dokunun ne denli görkemli hale gelebileceğinin örneklerini yaşatır ancak, yaklaşık olarak son yirmi yıl içerisinde Boğaziçi’nde kamuya açık pek çok kuru bir şehir parkına dönüştürülmüş, kuru özelliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu hengâmede farkına

varılmayan bazı anıt ağaçlar aşırı budamalar neticesinde kurumuş ve ölmüşler, bu işlemlere maruz kalan diğerleri ise taçlarından kaynaklı heybetlerini yitirmişlerdir. Yine aynı zamanlar içerisinde bu genel ve zararlı yönelimden farklı olarak Boğaziçi'nde -ve tüm İstanbul'da- anıt ağaçların büyük bir kısmı bakım görmüş, restorasyonları başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Çınarları Kim Dikti?

Çınar ağaçları Boğaziçi'nde servi ve fıstık çamı kadar nüfuslu bir ağaçtır. Fıstıkları daha çok tepelerdeki silüetler olarak, servileri mezarlıklarda, çınarları ise eski mesire yerlerinde, cami avlularında, meydanlarda, çeşme, namazgâh veya ayazma başlarında ve yol kenarlarında görürüz. Diğer ağaçlara göre toplumsal ve gündelik hayatın daha içindedir çınarlar ve illa ki su isterler, en azından rutubetli toprak ararlar. Sonradan, 1800'lü yıllardan itibaren dışarıdan getirilen ve dikilen iki türün (*Platanus x acerfolia*, *P. occidentalis*) aksine

Günümüzde kemik hastalıkları hastanesi olarak kullanılan Baltalimanı Sahil Sarayı bahçesinde sarayla yaşıt olan manolya ağacı İstanbul'un en yaşlı manolyasıdır. (Fotoğraf: V. Yalazay, Eski İstanbullu Ağaçlar, s.386)

Doğu çınarları (*Platanus orientalis*) Boğaziçi'nin doğal bir türüdür ve hem Bizans'ta, hem de Osmanlı'da heybetli çınarlardan mevcut olanlar korunmuş, yenileri de uygun yerlere dikilmiştir. Osmanlı devirlerinde çınarların dikimleriyle -özellikle de çeşme başlarına dikilenlerle- ilgili epey belge ve doküman vardır ancak tarihi bilinmeyen çınarlar yine de daha fazladır.

Boğaziçi, hem geçmişte, hem de günümüzde çok sayıda ünlü çınar ağacını barındırmış ve barındırmaktadır. Günümüze yetişemeyen, 1900'lü yılların başlarında yangın, yıldırım ve insan eliyle parça parça yok olmuş bir çınar ise Boğaziçi'nin kuşkusuz gelmiş geçmiş en ünlü ağacıdır. Büyükdere yakınındaki Çayırbaşı mevkiinde yaşamış olup Türklerin Yedi

Beylerbeyi, Hasip Paşa Yalısı bahçesindeki ginkgo ağacı güz renklerine bürünmüş halde. (Fotoğraf: V. Yalazay, Eski İstanbullu Ağaçlar, s.390)

Sarıyer, Çayırbaşı içlerindeki Bilezikçi Çiftliği'nde "Ağıl Çınar" isimli çınar ağacı günümüzde İstanbul'un bilinen en yaşlı ve geniş gövdeli ağacıdır. (Fotoğraf: V. Yalazay, Eski İstanbullu Ağaçlar, s.124)

Kardeşler veya Büyükdere Çınarı isimleriyle andıkları bu ağaç Avrupalılar tarafından ünlü bir Haçlı ordusu kumandanının bu ağacın altında karargâh kurduğu rivayeti ile Godefroy Çınarı olarak bilinir. Aynı kökten çıkmış pek çok gövdeyle ağaçtan çok bir kuru hissi veren bir ağaçtır o. 1800'lü yıllarda, yani bu ağacın en görkemli zamanlarında İstanbul'a gelen seyyahların büyük çoğunluğu onu ziyaret etmiş ve az veya çok hakkında bir şeyler yazmışlardır.

Boğaziçi'nin ve aslında tüm İstanbul'un günümüzde yaşayan en yaşlı ve -son yıllardaki bu özelliğine vurgu yapan yayınlarla birlikte-

ünlü ağacı da bir çınardır. Çayırbaşı içlerinde tarihi Bilezikçi Çiftliği arazisinde³, 800 yıldır⁴ küçük bir derenin kenarındadır; zamanında kovuğunun ağıl olarak kullanılmasından dolayı Ağıl Çınar ismi verilmiştir. İçi bir oda gibi boş olsa da halen genç sürgünler vermeye devam eder. Aynı civarda Boğaziçi'nin ve aslında yine tüm İstanbul'un en ilginç görünüşlü ağacı yaşar; o da bir çınardır. Çok sayıdaki gövdelerin çağrışımı ile "Ahtapot Çınar" ismi verilmiş bu ağacın gövdelerinden biri geçtiğimiz yıllarda yıkılmış olsa da kalan gövdeleri ilginç şeklini muhafaza etmeye yeterlidir.

Bunlar dışında Emirgân Çınaraltı veya Çengelköy Çınaraltı gibi yine "Çınaraltı" ismiyle anılan çok sayıda mekân vardır Boğaziçi'nde. Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı halen çınarlarıyla anılır. Tarihî Beykoz Çayırı da öyle. Bu ağaçların eksilmesi veya yokluğu o mekânı da eksiltir. Anıt ağaçlar her ne kadar mimarî yapılar değılseler de bazen yüzlerce yıl aynı mekânda olmaları kuşaklar boyu süregelen bir kalıcılık hissini besler ve yokluklarını telafi etmek mümkün olmaz.

Egzotik Merakların Ardından

Doğal türler ve yayılışları haricinde bu şehrin peyzajında etkili olan yabancı veya daha başka bir ifade ile egzotik türler farklı zamanlarda farklı yerlerden getirilmişlerdir. Kimileri uyum sağlamış, kendiliğinden çoğalmış, hatta istilacı olmuş, kimileri de ancak birileri dikeser soyunu sürdürebilmiş ve hayatta kalabilmek için dahi ayrı bir emek ve ilgi istemiştir.

Bu ağaçlar şehrin içinde, yakın civarında veya sayfiyelerde doğal türlerin önüne dahi geçmiştir zaman zaman ve dikilip çoğalırlarken şehrin görünüşünü de etkilemişler ve halen de etkilemektedirler.

Günümüzde çok sayıda anıtsal örnekleri olan fıstık çamı ve serviler Boğaziçi peyzajının vazgeçilmezleridir. Bu ağaçlar daha Bizans ve Roma dönemlerinde -İstanbul'un doğasında olmadığı halde- revaçta iken Osmanlı devirlerinde daha da fazla dikildiklerini

Büyükdere Çınarı, uzun yıllar yaşamış ve özellikle de seyyahların ilgisini üzerine çekmiş çok gövdeli bir ağaçtır. 1900'lerin başlarında farklı zamanlarda gerçekleşen yangın, yıldırım düşmesi ve inşaat nedeniyle yavaş yavaş yok olmuştur.
Kaynak: V. Yalazay Arşivi, Jose Jouannin, Jules Van, Turquine, 1840

söylemek yanlış olmaz. Günümüze ulaşamayan ve yaşadıkları zamanlarda oldukça gösterişli boyutlara erişen servi ve fıstık çamları olduğu gibi günümüzde de böylelerinin örnekleri vardır. Öte yandan, Anadolu'da doğal yaşam alanları bulunan fıstık çamı ve servilerin Boğaziçi'nde de doğallaştığını görürüz. Özellikle de serviler, tohumdan, kendi kendilerine ürer ve uygun koşullarda soylarını yalnızca dikimle değil, tohumla da sürdürürler.

Bu ağaçların yanı sıra Osmanlı zamanlarında daha başka türler de şehrin görünüşünde boy göstermeye başlamışlar. Yine anıtsal örneklerine rastladığımız atkestaneleri Osmanlı'nın İstanbul'daki ilk yıllarından itibaren dikilmiş ağaçlardır. O ilk zamanlarda saray bahçelerinde kimi zaman görülen yabancı türler birkaç asır boyunca ilgi çeken ve merak edilen istisnalar olarak kalmışken heybetli çınar, ıhlamur ve dişbudak gibi yerli türler ise yazları sıcak olan İstanbul'un gölge ağaçları olarak sıklıkla kullanılmaya devam edilmiştir.

1800'lü yıllara gelindiğinde ise Avrupa'ya çevrilen başlar o ülkelerin egzotik bitki merakını

bu şehre de getirmiştir. Bu devir aynı zamanda Boğaziçi'nin sayfiye devridir. Daha önceleri sakin ve çoğunlukla تنها sayılan Boğaziçi birbiri ardına inşa edilen saray, yalı, köşk ve bu yapıların bahçeleri ya da geniş korularıyla her anlamda renklenmeye başlamıştır. Bu bahçeler ve kimi zaman da korular başka coğrafyaların ağaçları ve çiçekleriyle de tanışmıştır. Türklerin çiçek hayranlığından olsa gerek manolya ve akasya kuşkusuz başı çeken ağaçlar olurken pavlonya da daha o yıllarda yine çiçeklerine hürmeten dikilenlere bir örnektir. Bu ağaçlardan anıtsal örneklerine rastlananları hemen yukarıda anmış olduğumuz atkestanesiyle birlikte manolyalar olmuştur. Atkestanelerini şehrin pek çok yerinde görmemiz mümkündür ancak manolyaların hemen hepsi Boğaziçi'ndedir ve İstanbul'un ilk manolyalarından olup günümüzde halen yaşayan manolya ağacı da Baltalimanı Sahil Sarayı bahçesindedir.

Gösterişli çiçeklere sahip olmayan egzotik ağaçlar da yine aynı dönemlerde dikilmişlerdir. Kimi yaprak renklenmesiyle, kimi gölgesiyle sevilmiş veya sırf dışarıdan geldikleri için de

olabilir, dikilmiş ve yetiştirilmişlerdir. Ginkgo, bu ağaçlardan anıtsal özellik kazanmış olanlara bir örnek olarak verilebilir. İstanbul'un ilk ginkgosu da yine Baltalimanı Sahil Sarayı'nda -ana gövdesini kaybetmiş olsa da- halen yaşar. Diğer bir anıtsal ginkgo ise Beylerbeyi'nde Hasip Paşa Yalısı bahçesinde dir.

Yine 1800'lü yıllarda dikilmiş olup günümüzde anıtsal boyutlara erişmiş sahil sekoyası, dev sekoya veya daha başka kozalaklılar ise -çam ve sedir hariç tutulursa- seyrek halde görülürler. Dev sekoyaların Yıldız Sarayı'nda, Tarabya Cumhurbaşkanlığı Köşkü bahçesinde ve birkaç yerde daha rastlanan örnekleri bu ağaçların ana vatanları olan Kuzey Amerika'daki örneklerle kıyaslandığında hiçbir özellik arz etmezler ancak İstanbul'un en yaşlı dev sekoya ağaçları olarak değerlidirler. Bu ağaçlar bahsi geçen zamanlarda egzotik ağaçlar olarak Boğaziçi'nin özel köşelerine dikilmeden milyonlarca yıl öncesinde ise yukarı Boğaziçi ve İstanbul'un kuzey ormanlarında görülen bir türdür. İklim değişimleriyle bölgeden, daha doğrusu tüm Avrupa ve Asya'dan çekilmeleri, sonra yeniden, ancak bu kez insan eliyle gelmeleri hikâyeyi tamamlar.

Sedirler de ilginç bir hikâyeye sahiptir. Osmanlı topraklarındaki Toros Dağları'nın baş tacı olmalarına rağmen ilk olarak Avrupa'dan gelmiş İstanbul'a ve özellikle de Boğaziçi'nde saray, yalı, köşk bahçelerine, korularına dikilmişler. Anadolu coğrafyasında doğal olmayan daha başka sedir türleri de yine aynı zamanlarda bahçe ve korularda kullanılmıştır.⁵ Hava kirliliğine hassas olan sedirlerin anıtsal örneklerinin pek çoğu son yıllarda arka arkaya ölmüştür. Şehrin artan nüfusu ve motorlu taşıt sayısı sedir gibi kirliliğe hassas türler için geri sayımı başlattı uzun yıllardır. Boğaziçi'ndeki sedirlerin hava akımları sayesinde daha şanslı olduklarını söylemek de mümkün.

Sedirlerle birlikte çam ağaçlarının da değişik türlerini yetiştirmek Osmanlı'nın son devirlerinde Boğaziçi gibi Marmara kıyılarında

da moda olmuş ve ilerleyen yıllarda da öyle. Ancak çam türlerinin anıtsal örnekleri yukarıda anılan fıstık çamlarından başka çam türlerinde pek görülmemiştir.

Günümüzün Boğaziçi peyzajı ve anıt ağaç varlığındaki çeşitlilik genel hatlarıyla böyle bir süreç içinde oluşmuştur. Cumhuriyet sonrasında daha pek çok tür katılmıştır şehrin motifine. Artık parklarda, özel veya kamusal alanlarda sayısız türden ağaca rastlamak mümkün. Bu süreç, egzotik ağaçlara meraklı insanların taleplerini karşılamaya çalışan pek çok özel fidanlık ile desteklenmeye, İstanbul ve Boğaziçi de uygun veya uygun olmayanlarla birlikte bitkisel anlamda çeşitlenmeye devam eder. Bu çeşitliliğin önümüzdeki yüzyıla çok daha farklı türlerde anıt ağaçlar şeklinde yansması kuvvetle muhtemeldir.

NOTLAR

- 1 Bu metin, yazarı Volkan Yalazay tarafından, *Eski İstanbullu Ağaçlar -İstanbul'un Anıtsal Ağaçları-*, Kırsal Çevre ve Ormancılık Sorunları Araştırma Derneği Yayınları, Ankara, 2019 isimli kitaptan derlenmiştir.
- 2 Boğaziçi'nin güney yarısında anıtsal özellikler gösteren sakız ağaçları Atlas Sakızı (*Pistacia atlantica*)'dır. İstanbul doğasındaki diğer iki tür (*P. lentiscus*, *P. terebinthus*) heybetli boyutlara erişemez.
- 3 Bilezikçi Çiftliği arazisine çiftlik sahibi Abraham Paşa iken II. Abdülhamid devrinde saray tarafından el konmuştur; günümüzde Cerrah Paşa Üniversitesi Orman Fakültesi bünyesinde Eğitim-Araştırma
- 4 Ormanı vasfındadır ve içerisindeki tarihi çiftlik binaları ve anıtsal ağaçlarıyla son derece önemli, değerli bir arazidir.
- 5 Yaşlı ağaçlarda yaş saptamaları tahminidir. Bu ağacın yaşıyla ilgili 1200-1500 arası tahminler yapılmaktadır ancak yıllar içerisinde tarafımdan yapılan çok yönlü incelemeler neticesinde yaşının 800 civarında olduğunu öngörmekteyim.
- 6 Bahsi geçen yerli tür Lübnan sediri olarak da bilinen Toros sediridir (*Cedrus libani*); bu türden başka özellikle Atlas sedirleri (*C. atlantica*) ve sonra da Himalaya sedirleri (*C. deodora*) sevilerek kullanılan diğer sedir türlerinden olmuştur.

Kitâbu'l- Ayn'da 'A-m-r (ع-م-ر) Kökü Hûd Sûresi 61. Ayet Bağlamında استعمر (İste'mera) Kelimesinin Etimolojisi

İclal ARSLAN

Anlam değişimi, anlambilimin temel konularındandır. Bir sözcüğün anlam haritasının belirlenmesi, onun belirli bir zaman aralığında gelişiminin ele alınmasıyla mümkün olur. Böylelikle onu kullanan toplumun hangi düşünce aşamalarından geçtiği de belirlenebilir. Dolayısıyla birçok bilim alanı için bu tür anlambilim çalışmalarının önemi büyüktür. İslâm terminolojisinde sözlük anlamlarının yanı sıra İslâm literatürüyle bağlantılı anlamlar kazanan sözcükler bulunmaktadır. Bu yazıda,

'a-m-r (ع-م-ر) kökünün etimolojisi Arap dilinin ilk sözlüğü kabul edilen Halil b. Ahmed'e (ö. 170/786) ait *Kitabu'l-Ayn* bağlamında irdelenerek terminolojik bir anlam kazanıp kazanmadığı sorgulanmaktadır. Bağlamsal analiz yöntemine göre kelime, içerisinde bulunduğu sözdiziminin bir parçası olup bu dizimin içinde bulunmakla anlam kazanmıştır. İşte bağlamın çeşitlenmesiyle de anlam çeşitliliği ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple "imar etmek" anlamı üzerinden bu sorgulamanın bağlamı Hûd sûresi 61. ayet metni olacaktır. Yüce Allah, Hûd sûresi 61. ayette şöyle buyurmaktadır:

وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَأَسْتَغْفِرُوا لَهُمْ سَابِقَاتِهِمْ لِمَا كَانُوا عَمِلُوا
ثُمَّ تَوَبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيمٌ مُّجِيبٌ ﴿٦١﴾

"Semûd kavmine de kardeşleri Sâlih'i gönderdik. Dedi ki: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. O sizi yerden var etti ve size orayı mamûr hale getirme görevi verdi. O halde O'ndan mağfiret isteyin; sonra O'na tövbe edin. Şüphesiz Rabbim yakındır, duaları kabul eder."

Bu yazıda etimolojik inceleme amacıyla *Kitâbu'l-Ayn*'dan bu kökün yalın haliyle fiil olarak hangi anlamlara geldiği tespit edilmiştir. Aynı şekilde özellikle "imar etmek"le ilgili anlamı barındıran isim türevleri de açıklamaya dahil edilmiştir.

Çalışmanın birinci aşamasında 'a-m-r (ع-م-ر) kökünden gelen türevlerin hangi mânâlarda kullanıldığı araştırılmıştır.

İkinci aşamada Hûd sûresi 61. ayetinde geçen استعمر (isti'mâr) kelimesinin ilk dönem tefsirlerinden açıklamasına yer verilmiştir.

Son aşamada *Kitâbu'l-Ayn*'daki anlamlar, Firûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *Kâmûsu'l-Muhît* adlı sözlüğünün genişletilmiş Türkçe Tercümesi olan *Okyanûsu'l-Basît* ile mukayese edilmiştir. Bilindiği gibi bu tercüme Mütercim Âsım Efendi'ye (ö. 1819) aittir. Burada zamanları açısından birbirinden uzak olan sözlüklerde anlamların irdelenmesi amaçlanmıştır.

1. Kitâbu'l-Ayn'da 'A-m-r (ع-م-ر) Kökü:

Taramada kök anlamıyla ilgili şu anlamlara ulaşılmıştır:

Halil b. Ahmed, bu kökten ilk olarak العَمْرُ (el-'Amru) kelimesi üzerinde durmuş, onun bir tür uzun hurma ağacı olduğunu belirttikten sonra tekrar العَمْرُ (el-'Amru) başlığını koymuş ve diş etinin görünen kısmı olduğunu söylemiştir. 'Amr (عَمْرُو) isminin bu ikinci mânâdan türediğine işaret etmiştir. Müellifin, aynı kelimenin farklı anlama geldiğini kelimenin lafzını tekrar ederek açıklaması dikkat çekicidir.

Sonrasında العَمْرُ (el-'Umru)'nun hayat ömrü anlamına geldiğini söyleyerek Arapların 'لَعَمْرُكَ' ifadesiyle, ömre yemin edildiğinden bahsetmiştir. عَمْرُكَ اللهُ أَنْ تَفْعَلَ كَذَا (Allah'tan sana uzun ömür isterim, böyle yapıyorsun) ifadesi, ya birisi için Allah adına yemin ettiğinde ya da onun için uzun ömür istediğinde söylenmektedir. إِنَّكَ عَمْرِي, "Sen tatlı bir hurmasın" diye söylemek zarif, hoş bir ifadedir.

عَمْرُكَ اللهُ أَنْ تَفْعَلَ كَذَا denildiğinde insanların yeryüzünü mamûr ettiği anlaşılır. Burada yeryüzü için معمورة ve عامرة kelimeleri kullanılır. العُمْرَان da bu kullanımlar arasındadır.

استعمر الله الناس ليغمروها, ifadesiyle Hûd sûresi 61. ayetteki duruma açıklama getiriliyor gibidir. Müellif, Allah'ın insanlara yeryüzünü imar görevi verdiğini ancak Allah'ın dünyayı zaten tam olarak âbâd ettiğini ve böylece dünyayı mamûr kıldığını sonra da onu yıkıp harap hale getireceğini belirtmiştir.

العِمارة'nın "büyük kabile" ve العُمور'un Abdü'l-Kays'da bir bölge adı olduğunu söylemiştir. Bu açıklamadan sonra aşağıdaki beyti¹ şahid olarak getirmiştir:

«فلولا كان أسعد عبد قيس أعاديتها لعادتي العمور»

"Eğer Abd-i Kays onun düşmanları mutlu etmemiş olsaydı, 'Umûr'da o beni ziyaret ederdi."

Halil b. Ahmed daha sonra العَمْرَةُ'nun da küpede bulunan uzun kırmızı boncuk olduğunu belirtmiştir. En son açıkladığı ifade de müflisliğin künyesi olan أبو عَمْرَةَ'dir. Aşağıda bu bilgilerin tamamı tablo halinde gösterilmiştir.

2. İlk. Dönem Tefsirlerde Hûd Sûresi 61. Ayet

Hûd sûresi, Kur'ân-ı Kerim'in 11. sûresidir. 123 ayetten oluşmaktadır ve nüzul sırasına göre 52. sûredir. 12, 17 ve 114. ayetleri hariç Mekke'de indirilmiştir. Sûrede peygamber kıssaları, Allah tarafından indirilen ayetlerin O'na kulluk edilmesi ve O'ndan tövbe ve mağfiret dilenmesi maksadıyla indirildiğinden bahsedilir.² Bilindiği gibi Hz. Salih, Semûd kavmine Allah'ın dinini tebliğ etmek üzere gönderilmiş, onları Allah'a kulluk etmeye ve putlara taptıkları için tövbe etmeye davet etmiştir.

Ayetin bağlamında "O sizi yerden var etti ve size orayı mamûr hale getirme görevi verdi." ifadesiyle Allah'ın Semûd kavmine nimetlerinden bahsedilmektedir. Tâbiinin önde gelen müfessirlerinden İmam Mücahid (ö. 103/721) "وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا" ifadesinin "أَعْمَرَكُمْ فِيهَا" anlamına geldiğini belirtmektedir.³ Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) tefsirinde ise "وَاعْمَرَكُمْ فِيهَا" "Size orada ömür verdi." açıklaması bulunmaktadır.⁴ Taberî (ö. 310/923) bahse konu ifadenin "وجعلكم وعمرًا فيها" "Sizi yeryüzünde yaşayanlar/mukim olanlar kıldı." anlamına geldiğini söyler. Yani "Hayatınız boyunca sizi orada meskûn kıldı." anlamına gelmektedir. Çünkü "أَعْمَرَ فُلَانٌ فُلَانًا" "Filan, filana evini ömrü boyunca kalmak üzere verdi." denildiğinde, o evin, yaşadığı süre boyunca (عَمْرِي) ona ait olduğu anlaşılır.⁵ İşte ayet-i kerimde de Allah'ın insanogluna ömrü süresince yaşamak üzere yeryüzünü bağışladığı sonucu çıkmaktadır. Taberî kendi açıklamasının arkasından Mücâhid'den iki farklı tarikle "أَعْمَرَكُمْ فِيهَا"nın açıklamasının "وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا" ya da "أَعْمَرَكُمْ" olduğunu belirtmiştir. İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) tefsirinde ise bu ifadenin açıklaması farklı olarak "استخلفكم فيها" "Sizi oraya halife/idareci tayin etti." şeklindedir.⁶ Mâtürîdî'de (ö. 333/944) ise ayetteki bu ifadenin açıklaması için farklı görüşler tek tek sıralanmıştır: Bazıları "أَسْكَنْكُمْ فِيهَا" "Sizi yeryüzüne yerleştirdi, oturttu." şeklinde, bazılarının ise "استخلفكم فيها" şeklinde ve bunların dışındakilerin de "جعلكم عُمَارَ الْأَرْضِ" "Sizi yeryüzünün sakinleri/oturanları kıldı." anlamında olduğunu savunmuşlardır. Yani

yeryüzünü dönüp gelecekleri ve yaşayacakları yer kıldı. Dolayısıyla Allah yeryüzünün imarını kullarına verdi ve onlar da imar ve bina etmekle yeryüzünden çeşitli şekillerde istifade ettiler. Mâturîdî, zikredilen bu görüşlerin aynı anlama geldiğini söylemektedir. Bir kesimin de “*وَاسْتَعْمَرَ كُمْ فِيهَا*” ifadesini “*جعل عمركم طويلا*” “Ömrünüzü uzun eyledi.” şeklinde anladığını dile getirmiştir.⁷

3. *Kitâbu'l-Ayn'daki Anlamların Okyanûsu'l-Basî'te Mukayesesi:*

Genel olarak sözlüklerde ‘a-m-r (ع-م-ر) kökünün oldukça hacimli bir yer tuttuğu gözlenmiştir. Geniş anlam yelpazesine sahip olması, müştak kelimelerinin çeşitliliği ve aynı kelimenin farklı anlamlara gelebilmesinin bu konuda rolü büyüktür. Bu farklı kullanım ve anlamlardan bazıları, Mütercim Âsım Efendi'nin *Okyanûsu'l-Muhî't* adlı eserinde şöyle sıralanmaktadır⁸:

1. *العُمُرُ* kelimesi, üç farklı harekeyle (*العُمُرُ* / *العُمُرُ* / *العُمُرُ*) “Dirilik, hayat ve zindelik” mânâsına gelmektedir. Çoğulu *أَعْمَارٌ*’dır. Mesela “*أَطَالَ اللهُ عُمُرَكَ*” denildiğinde “Allah senin ömrünü uzun eylesin.” şeklinde dua kastedilmektedir. Bu kelimenin aslı *عِمَارَةٌ* (imâret)’den gelmektedir ki bunun zıddı “*harâb*”tır. Bu anlamı *عِمْرَانٌ* (imrân)’dan kazanmıştır. İmrân, bedeninin hayat ile imareti müddetinin ismidir. Diğer mânâlar da buradan türemiştir. *العُمُرُ* (el-umru) kelimesi aynı zamanda mescit (kilise, manastır vb.) anlamına da gelmektedir. Mesela “*رَأَيْتُهُ فِي الْعُمُرِ*” Onu mescitte gördüm, demektir. Bu anlam *Kitâbu'l-Ayn*’da bulunmamaktadır.
2. *العُمُرِيُّ* uzun zamandır bulunan nesne, demektir; eskiliği kastedilmektedir. Bir görüşe göre de *عُمُرِيُّ الشَّجَرِ* nehirlerin yanında/üstünde yetişen “Sidr Ağacı” demektir. Bu anlam da *Kitâbu'l-Ayn*’da bulunmamaktadır.
3. *العُمُرُ* (el-amru): Mesela *لَعُمُرِكَ* (le’amruke) “Benim için en değerli olan hayatın üzerine yemin ederim.” demektir. *لَعُمُرِي* (le’amrî) ifadesindeki anlam için azınlık bir görüşe

göre “din ve millet” olduğu söylenmiştir. Ancak çoğunluk alimin kanaati, bu yemin ifadesindeki anlamın “hayat ve bekâ” olduğu yönündedir. Aynı şekilde *مَا فَعَلْتُ كَذَا* denilmesinde “Allahu Teâlâ’dan senin için ömür isterim, böyle yapmadım.” anlamı mevcuttur. Aslı, *عَمَّرْتُكَ اللهُ تَعْمِيرًا* şeklinde “Yüce Allah’tan senin için ömür ve bekâ niyaz ederim.” demektir. Aynı şekilde *عَمَّرَكَ اللهُ* şeklinde de söylenmektedir. Bunun aslı da *أَنْ تَفْعَلَ كَذَا* ifadesidir. Muhataba yeminle “Allahu Teâlâ sana uzun ömür nasip eylesin, o ömür hakkı için sen böyle yapmadın mı yahut böyle yap.” anlamındadır. Bu ifadenin aslının *لَعَمَّرُ اللهُ*, yani *بِقَاءِ اللهِ* olma durumu da söz konusudur. Bu durumda “*مَا أَفْسِمُ بِهِ*” “yemin ettiğim şey” takdirindedir. Bazılarına da göre bunun aslı *أَذْكُرُكَ اللهُ تَذْكِيرًا* şeklindedir ve *عَمَّرَكَ اللهُ* demektir. Hak Teâlâ’nın bekâ ve devamını ikrara kasemdir. Burada şöyle bir beyit zikredilmektedir:

أَيُّهَا الْمُنْكِحُ الثَّرِيًّا سَهَيْلًا عَمَّرَكَ اللهُ كَيْفَ يَلْتَقِيَانِ

“Ey Süreyya’yı, Süheyl yıldızına nikahlamak durumunda olan kişi, Allah Teâlâ sana ömür versin, onlar nasıl kavuşabilirler ki (kavuşamazlar).”

Burada *عَمَّرَكَ اللهُ* ile kastedilen anlam *سَأَلْتُ اللهُ* “Allah’tan senin için ömür istiyorum.” şeklindedir. *عَمَّرُ*’ın ilk mânâsı “diş eti” ya da iki dişin arasında uzunca sarkan ya da diş köklerinde bulunan ettir. İkinci anlam olarak “salkım küpe” ifade edilmektedir. Üçüncü anlamı, “uzun hurma ağaçları”dır. Bu anlamlar, Halil b. Ahmed tarafından da genellikle ilk sırada verilmiştir.⁹ *العُمُرِيُّ* (el-‘Amriyyu) ise bir başka hurma çeşididir. Bu anlam da *el-Ayn*’da bulunmaktadır.

4. *العُمُرُ* (el-‘Amru) / *العُمُرُ* (el-‘Amru) / *العُمُرُ* (el-‘Umru) / *العِمَارَةُ* (el-‘Amâretu) kelimeleri, “çok zaman yaşayıp kalmak” mânâsındadır. Yani uzun ömürlü, “muammer olmak” demektir. Bu isimler *عَمَرَ* ve *عَمَّرَ* fiillerinden 1., 2. ve 4. bablarda gelen fiillerin mastarlarıdır ve “uzun ömürlü kılmak” anlamına gelmektedir. Aynı

zamanda birinin kendisi ya da verdiği kişinin ömrüne kayıtlı bir şeyi vermek mânâsı da mevcuttur.

5. عَمَارَةٌ ('Amâret) ve عُمُورَةٌ ('Umûret) kişinin evine ve malına bağlı olması anlamına gelmektedir.
6. عَمَارَةٌ/العُمُورَةُ, başa giyilen takke vb. şapka demektir. Başa şapka giymek de الإِعْتِمَارُ kelimesiyle ifade edilir. Bu kelimenin “ziyaret etmek” mânâsı da mevcuttur. عَمَارَةٌ kabileden küçük olan topluluk için de kullanılır. Bu kelimeyle kabileden kollara ayrılmış olan “küçük kabile” kastedilmektedir. Ancak Halil b. Ahmed, aksine bunun için “büyük kabile” anlamını belirtmiştir. Bir görüşe göre de “hayy-ı azim” diye adlandırılan kabileden küçük, batından büyük olan ve kendi başlarına konup göçer olan çokluk cemaat anlaşılmaktadır. “Boy” diye tabir edilen topluluktur. Ayrıca topluluk liderinin çadırına asılan süslü ruk'a (yazılı kâğıt/deri) demektir.
7. العُمُرُ hür kadınların başlarını örttüğü mendil ya da tülbente denilmektedir. Bir görüşe göre de kadınların başını örtmek için de kullandığı “gömlek yeni” anlamındadır. Arap gömleklerinin yenileri büyük ve geniş olduğu için bu şekilde başı örtmek için de kullanılabilirdi.
8. عِمَارَةٌ ('Îmâret) kendisiyle bir mekanın mamûr olacağı şeye denilmektedir. Ayrıca “selam vermek” mânâsındadır. Aslında “ömrün uzun olsun” anlamında kullanıldıktan sonra selam vermek şeklinde kullanılmıştır. عَمَارٌ da aynı anlama gelmektedir.
9. عَمْرٌ/عَمَارَةٌ Allah'a ibadet etmek mânâsındadır. Yani imâr-ı din eylemek demektir.
10. الإِعْمَارُ/العُمُرُ bir şeyi birine “ömrü boyunca” kaydıyla vermek mânâsına gelmektedir. Yani kullanan kişi vefat ettiğinde verilen şey sahibine geri iade edilmiş olacaktır. Mesela “Ömrüm oldukça ya da ömrün oldukça bu ev senindir, öldükten sonra benimdir.” diye mülk vermektir. الإِعْمَارُ ise, sırasıyla şu anlamlara gelebilmektedir: Bir yeri âbâd etmek, birine

bir yeri âbâd ve mamûr ettirmek, bir yeri mamur bulmak, birini zengin kılmak, hacda umre yapan kişiye yardım etmek ve iç güveyiliğe girmek. العَمَارُ, selam vermek mânâsına geldiği gibi şair, sanatçı ve ileri gelenlerin toplandığı meclisleri süslemek için kullanılan “kokulu çiçek” de demektir. التَّعْمِيرُ sırasıyla şu anlamlara gelmektedir: Uzun ömürlü kılmak, hayatta kalmak için belirli bir miktar tayin etmek, bir yeri mamur etmek ve bez ya da kumaşın ipini/dokumasını güzel yapmak. Bu anlamların hiçbiri *el-Ayn*'da bulunmamaktadır.

11. الإِسْتِعْمَارُ bir yeri birine mamûr ettirmek (إِسْتَعْمَرَ فَلَانًا فِيهِ) demektir. Hûd sûresinin 61. ayetinde zikredilen الإِسْتِعْمَارُ'dan kastedilenin “Allah yeri imar etmeniz ve kavminizi o yerden meydana getirmeniz için size izin verdi. Sizi yeryüzünü mamûr edenler eyledi.” şeklinde olduğu ifade edilmiştir.
12. العُمُرَةُ baş için kullanılan giyecektir. Ayrıca inci veya tespihte ayırma işi amacıyla kullanılan boncuk çeşididir. Burada “küpe” anlamıyla da bağ kurulabilir. Halil b. Ahmed de küpede bulunan boncuk anlamını detaylı olarak belirtmiştir.
13. العُمُرَةُ ziyaret mânâsına gelmektedir. Hacda gerçekleştiren “umre” fiili buradan gelmektedir. عُمُرَةٌ de, içgüveyilik anlamında kullanılmaktadır. ¹⁰

NOTLAR

1	Beyti söyleyen, tespit edilememiştir.	5	Taberî, <i>Câmi'u'l-beyân</i> , XII, 453.
2	Muhammed Eroğlu, “Hûd Sûresi”, <i>TDV İslâm Ansiklopedisi</i> , XVIII, 281.	6	İbn Ebû Hatim, <i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm</i> , VI, 2048.
3	Mücahid, <i>Tefsîru'l-İmâm Mücahid. b. Cebr</i> , s. 389.	7	Mâtürîdî, <i>Te'vilâtu'l-Kur'ân</i> , VII, 195.
4	Mukâtil b. Süleymân, <i>Tefsîru Mukâtil b. Süleymân</i> , II, 288.	8	Mütercim Âsım Efendi, <i>Okyanûsu'l-basît</i> , ج ١, III, 2200-2207.
		9	Halil b. Ahmed, <i>Kitâbu'l-'Ayn</i> , III, 228.

Klasik Türk Edebiyatında Boğaziçi

Doç. Dr. Ümran Ay¹

-A. Haluk Dursun Hoca'nın aziz hatırasına-

Fatih döneminden itibaren Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar Osmanlı coğrafyasına başkentlik yapmış olan bu kadim şehir herhalde dünyada üzerine en çok metin üretilen şehirlerden biri, belki de birincisidir. Bir başkent olmanın ona bahsettiği zenginlikle ve taşıdığı maddi-manevî kültür mirasıyla dünden bugüne, bugünden yarına yaşayan-köprü şehir İstanbul -her yaprağında doyumsuz kokular taşıyan katmer katmer bir gül gibi tasavvur ettiğim belde- yaşadığı her anı, her mevsimi, kucak açtığı bütün mimarisi, bağ ve bahçeleri, her iklimden ve milliyetten ahali, saray hayatından kenar semtlerine kadar büyük küçük zengin fakir mukîmleri ile edebiyata zengin bir malzeme sunmuştur. Evliya Çelebi'nin on ciltlik *Seyahatnâme*'sinin birinci cildini İstanbul'a ayırması, daha XVII. yüzyılda dahi İstanbul üzerine ne çok yazılıp söylenecek söz olduğunun bir nişanesidir.

Dünyada içinden büyük nehirlerin aktığı suyla hayat bulan şehirler vardır. Paris'te Sen Nehri, Londra'da Thames, İsfahan'da Zayenderud, Belgrad'da nazlı Tuna gibi. İstanbul'un Boğaziçi'si elbette bir nehir değildir. Ancak bu koca şehri ortadan ikiye bölüp Karadeniz'den Marmara'ya doğru kıvrılarak akıp giden sular

bize engin bir nehrin kıyısındaymişiz hissini vermez mi? Ve o demde Boğaziçi diye de kendine bir güzelce isim verilen bu eşsiz vadi, seyrine doyulmaz bir temaşa yerine dönüşmez mi?

Divan şiirinin manzum ve mensur metinlerine sahil köyleri, kasırları, yalıları, suları ve çeşmeleri, bağ ve bahçe gezintileri, mehtap âlemleri, surre alayları, donanmanın sefere uğurlanması ve karşılanması, Haliç'te şarap gemilerinin yakılması gibi birçok özelliğiyle konu edilen Boğaziçi'nde Müslüman-Türk ahalinin ilk yerleşimi Yıldırım Bayezid devrine kadar gider. Sultanın "Bir Güzelce Hisar yapıla" emriyle inşa olunan (1395) bugünkü Anadolu Hisarı etrafında ev, mescid, mektep, yalı ve dükkanlar kurulur ve bölge kısa zamanda bir sahil köyü haline gelir. Yavuz'un Mısır'ı fethinden sonra (1517) Boğaziçi'nin her iki tarafında irili ufaklı köyler kurulmaya başlar. Kanunî döneminde İskender Paşa'nın hayratıyla şenlenen Kanlıca, adını IV. Murad'ın Revan Kalesi kumandanı Emirgüne'den alan Emirgan, Defterdar İbrahim Paşa Camii inşasından sonra rağbet gören Ortaköy, İstanbul'un fethinden sonra donanmanın sefere çıktığı Beşiktaş, XVII. yüzyılda suları ve mesire yerleriyle ünlenen Beykoz gibi semtler bu cümledendir. Özellikle XVII-XIX. yüzyıllarda hanedan üyelerinin ve üst kademe devlet görevlilerinin bağ ve bahçeler içinde imar ettirdikleri ve Osmanlı şehir mimarisine de örneklik etmiş cami-çeşme-hamam üçlemesi hayır eserleri Boğaziçi silüetinin ilk manzaralarını teşkil etmişlerdir. Bu yapıları sahil sarayları ve kasırlar takip etmiştir. Üsküdar'da Şerefâbâd Kasrı, Kanlıca'da Mihrâbâd Kasrı, Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı, Çubuklu'da Feyzâbâd Kasrı, Bebek'te Hümâyünâbâd Kasrı, Beşiktaş'ta Asafâbâd Kasrı bunlardan sadece birkaçıdır.

Klasik Türk şiirinde Fatih'ten Yahya Kemal'e kadar yolu İstanbul'dan geçmiş bütün şairler bu âsûde şehre kayıtsız kalmamışlar, bazen müstakil eserlerle bazen kaside, gazel ve tarih kıtalarında şehre dair gözlemlerini, duygu ve düşüncelerini,

övgü ve sevgilerini dile getirmişlerdir. Fatih dönemi şairlerinden Tacizade Cafer Çelebi, İstanbul'da yaşanmış bir aşk macerasını anlattığı *Hevesnâme* mesnevisinde Boğaziçi'nin Galata, Kağıthane, Yedikule, Eyüp gibi semtlerini tarihî ve tabii güzellikleriyle işler. XVII. yüzyılda İstanbul'da yetişip büyümüş şairlerden Nevizâde Atâyî, *Âlemnüma* adlı mesnevisinde hisarları, Göksu, Yuşa tepesi, Akbaba köyü gibi mahalleri renkli bir anlatımla eserine taşır. XVIII. yüzyılda şair Mustafa Fennî ve İzzet Efendilerin *Sahilnamelerinde* Galata'dan Rumeli Kavağı'na, Anadolu Kavağı'ndan Fenerbahçesi'ne kadar her iki yakadaki iskeleleri tek tek sıralanır. İzzet Efendi,

*Âb-ı dîdem tükedüp hep benim ol çeşm-i gazâl
Bir Kuruçeşme'ye döndü gözümüz kalmadı âb*

beytinde ceylan gözlü bir güzel için ağlamaktan göz yaşlarının kuruyup tükendiğini, gözlerinin Kuruçeşme'ye döndüğünü söylerken hem kurumuş bir çeşmeyi hem de Kuruçeşme semtini kasteder. Şairlerce Frengistan diye de anılan ve daha çok gayrimüslim ahalinin yaşadığı Galata semti yangın kulesi, meyhaneleri, hıristiyan güzelleri, ayak seyri ve mevlevîhanesi ile her dönem klasik şiirde kendine yer bulan semtlerdendir. Avnî mahlasıyla şiirler yazan Fatih, İstanbul'u ve Galata'yı iki ayrı diyar gibi düşündüğü beytinde sevgiliyi de Galata şahı olarak tahayyül eder ve bir şahın başka bir şaha kul olmayacağını, boyun eğmeyeceğini dile getirir:

*Avniyâ kılma gümân kim sana râm ola nigâr
Sen Sitânbul şâhısın ol da Kalâtâ şâhidur.*

Helâki de suriçi İstanbul'unu Galata'dan ayıran benzer bir söyleyişle buraları dünya gözüyle gören birisinin artık Mısır, Semerkand ve Buhara şehirlerinin adını dahi anmayacağını belirtir:

*Helâki bir dahi görsem Sitânbul u Kalâtâyı
Ebed anmaz idüm Mısır u Semerkand u Buhârâyı*

Surre alaylarına ev sahipliği yaptığı için Mekke topağı gibi mübarek sayılan ve tarih boyunca böyle hürmet gören Üsküdar sahilleri de

bu şehrin kadim tanıklarından biridir. Hac kabilelerinin karayoluyla kervanlarla gittiği dönemde Topkapı Sarayı'ndan yola çıkan surre-i Humâyûn kayıklarına Üsküdar sahiline gelir, Üsküdar sahrasında bulunan Ayrılık Çeşmesi mevkiinde hacılar toplanır ve kabile geride kalanlarla vedalaşır. Aynı şekilde ordunun doğuya seferlerinde ve donanmanın uğurlanmasında da bugünkü Üsküdar ve Kadıköy arası ordunun toplanma menzili idi. Kanunî dönemi şairlerinden Nidâî, Cerbe kalesinin fethini anlattığı mesnevisinde yüz yirmi kadırgalık donanmanın Eyüp'ten Beşiktaş'a kadar sıralandığını, deniz üzerinde iğne atacak yer kalmadığını, İstanbul halkının donanmayı temaşa etmek ve uğurlamak üzere sahillere akın ettiğini yazar:

*Gemiler Hazreti Eyyûbden tâ / Beşiktaş'ı geçince
encüm-âsâ*

*Dizilmiş şöyle kim deryâ görünmez / Bir iğne
bıracacak yir bulunmaz*

*Deniz yüzünde sandallar yol itdi / Masâlihli
kişiler geldi gitdi*

*Ne denlü var Sitânbul içre âdem / Leb-i deryâyâ
cem oldı hem ol dem*

*Kadırgalar dakınup perr ü bâlı / Dilerler kim
uçâ ankâ misâli*

*Kalâtâdan dizildi Üsküdâr'a / Çekilmek dilesen
yir yok kenâra*

Lale devrinde Boğaziçi, özellikle mutedil bahar günleri ve yaz mevsiminde hanedanın ve halkın gündüz bahçe gezintileri, akşam sandal sefaları ve mehtap seyirleriyle kiminin mehtaba kiminin -mehtap bahane güzeller şahane- diyerek güzelleri seyre çıktığı bir eğlence güzergâhıdır. Avrupa yakasında Kağıthane, Sâdâbâd, Bebek ve Rumelihisarı, İstinye Körfezi; Anadolu yakasında Beykoz'dan Fenerbahçesi'ne kadar bütün sahil şeridi bazen karada bazen deniz üstünde sandallarda kurulan sazlı sözlü eğlence meclisleriyle şenlenir. Tabii ki en gözde mekanlar birçok şair tarafından mehtap seyirleriyle anılan Göksu-Kandilli-Bebek-Rumelihisarı hattıdır. Şairler; mehtap etmek, mehtaba çıkmak, mehtap âlemi gibi ibarelerle

Bugün Aşiyân Mezarlığı diye bilinen Rumelihisar'ı Kayalar Mezarlığı'ndan bir görünüm (İstanbul Atatürk Kitaplığı, Krt. 010841.)

okuyucuyu Boğaziçi'nin dolunaylı gecelerine götürürler. Esrar Dede, ay yüzlü sevgilinin göz kamaştıran güzelliğiyle Kandilli'den Göksu'ya doğru mehtaba çıktığını şöyle anlatır:

*Gice Kandilli'de gök kandil olup ol meh-rû
Mâh-tâb eyleyerek eyledi 'azm-i Göksu*

Enderunlu Vâsıf, o güzeli Göksu'daki "âlem-i âb"dan alır ve yine kayığa bindirip Kalender bahçesine götürür ve orada sabaha kadar eğlenmeyi teklif eder:

*Âlem-i âb eyle Göksu'dan olup zevrak-süvâr
Kıl Kalender Bâğçesin tâ subha dek cây-i karâr*

Fatin, bu güzele Küçüküsu'ya gitmeyi oradan da Fıstıklı'ya, Çamlıca tepelerine çıkmayı teklif eder:

*Vaktidür şimdi Küçüküsu'ya gidersen gidelüm
Gâh Fıstıklı'ya geh Çamlıca'ya 'azm idelüm*

Devrin en meşhur şairi Nedim'in sevgiliyi hep *tenhaca* davet ettiği mekanlar Haliç'te Sâdâbâd ve *şingür mungür Boğaziçi* sahilleridir. Salınıp yürüyen bir serviye benzettiği şuh sevgilisine önce "Tenhaca varup Göksu'ya bir işret var

içinde" mısraıyla baş başa Göksu'ya gitmeyi teklif eder, bir başka şiirinde Göksu'nun havasını nâhoş, Çubuklu'yu pek kalabalık bulur ve Sâdâbâd'a gitmek ister. Şimdi iskelede onlar için hazırlanmış üç çifte kürekliye binip kah şarkı kah gazeller okuyarak gezinme vaktidir:

*Bir safâ bahşedelim gel şu dil-i nâşâda
Gidelim serv-i revanum yürü Sâdâbâd'a
İşte üç çifte kayık iskelede âmâde
Gidelim serv-i revanum yürü Sâdâbâd'a*

Şeyhülislam Esad Efendi Çubuklu'yu gülleri, Göksu'yu sümbülleri, Kandilli'yi laleleri, Sarıyer'i nergisleriyle hatırlar:

*Çubuklu gülbüne cây oldu sünbüle Göksu
Virildi lâleye Kandilli nergise Sarıyâr*

XVIII. yüzyılın sonunda vefat eden Şeyh Gâlib de (ö.1799) III. Selim için yazdığı mehtabiyye kasidelerinde sultanın mehtap gezintilerini renkli tablolarla anlatır. Beyhan Sultan'ın yaptırdığı Çırağan sahil sarayı, Hatice Sultan'ın yaptırdığı Neşatâbâd sahil sarayı, bu sarayların deniz tarafında inşa edilen küçük mehtabiyye köşkerleri, kameriyeleri, havuzları, bahçelerindeki

türlü yemiş ağaçları, sakız gülü, buhur-ı Meryem, lale ve sümbüllerle tarh edilmiş bahçeleri bize aynı zamanda Boğaziçi mimarisi ve bahçeleri hakkında zengin detaylar sunar.

Gâlib, aşağıdaki beytinde; Sultan Selim'in sandalla denize inişini tebrik için o gece mehtabın apaydınlık ışıklarıyla adeta havai fişekler patlattığını söylerken, dönemin sur adını verdiğimiz hanedan düğünlerinde, kutlamalarında havai fişek patlatıldığını da haber verir:

*Kudûm-i Hazret-i Sultân Selîme deryâda
Hezâr şevk ile sûr-ı fişenk eder mehtâb*

Klasik şiirin XX. yüzyıldaki son temsilcisi Yahya Kemal'in Boğaziçi'si sadece eğlencenin adı değil; Müslüman-Türk milletinin yeryüzüne nakşettiği kimliğidir aynı zamanda. Onun İstanbul'unda tarih, geçmişle gelecek, ses ve ışık, mısra mısra haşrolur. Şair zaman zaman derin bir tahassürle, zaman zaman coşkun bir ruhla sokak sokak dolaşır... Yahya Kemal'de Boğaziçi semalarında donanmayı uğurlarken gürleyen top sesleri, fethiye çıkan yeniçerinin ayak sesine, niyaz makamındaki halkın Hakka yalvaran sesi, gökteki meleklerin kanat sesine karışır. Rüzgâr bu seslerden doğan Müslüman-Türkün mûsikîsini, İstanbul'un şarkısını söyler.

*Üsküdar Vâsfinda Gazel'*inde cennete benzettiği bu mübarek beldenin suları zemzem gibi tatlıdır ve Sultan III. Selim'in sûz-ı dilârâ bestesiyle yahut beyâtî faslında akar gider:

*Firdevs bu şehrin şeb ü rûzunda ıyândır
Her çeşmeden âb-ı Şerefâbâd revândır*

...
*Her lahzası bir zemzeme-i sûz-ı dilârâ
Her saati bir fasl-ı beyâtî Arabandır*

Şair, *Mahurdan Gazel'*inde Nedim'in Sâdâbâd'a gezintiye çıkardığı güzeli takip eder gibidir. O ay gibi sevgili omzuna lâhurdan bir şal atmış, gül yanaklarının üzerine nurdan bir yaşmak takmıştır. Narin ayaklarıyla merdivenleri adeta öper gibi iner. Bin naz ile indiği arabasından eteklerini tutarak sahilde kendisini bekleyen üç çifte zevrakçeye (kayığa) yine aynı nazlı edasıyla

biner. Şaire bu manzara billur bir aynadan hilâlin görünüp geçtiği hissini verir. Sâdâbâd halkı iki sahil boyunca dalga dalga toplanmış o sevgilinin gelişine uzaktan alkış tutmakta ve tabii ki kıyıda onu bekleyen saz heyeti mahurdan sazın teline vurmaktadır:

*Gördüm ol meh düşüna bir şal atup lâhurdan
Gül yanaklar üstüne yaşmak tutunmuş nûrdan
...*

*Atladı dâmen tutup üç çifte bir zevrakçeye
Geçti sandım mâh-ı nev âyine-i billûrdan*

*Halk-ı Sâdâbâd iki sâhil boyunca fevc fevc
Vade-i teşrifine alkış tutarken dûrdan*

Tevfik Fikret'e bir cevap olarak yazdığı *Siste Söyleniş* şiirinde halis bir zümrüt yeşilliğin arasında muzaffer ve hür akıp giden firuze bir nehre benzettiği Boğaziçi'ni, bir zamanlar şen kahkahaların bülbül seslerine karıştığı Kandilli, Göksu, Kanlıca, İstinye koylarının semalarını arar.

Bir başka şiirinde *Mayısın taze rüzgarı etrafı okşarken karşı sahilde köhne Üsküdar'ın dost ışıklarını görür. O Üsküdar ki bu sahillerin en bahtlısıdır. Müslüman-Türkün İstanbul'u fethettiği o mehabetli günü gören, elli üç gün bu büyük hengameyi izleyen bir ulu rüyayı görenlerin şehridir.*

Ve şimdi artık sandallar çekilmiş, meclisler dağılmış, körfez dalgın sularıyla geçmiş geceleri koynunda saklamakta, Boğaziçi yüzlerce yıllık rüyasını derinden derine görmeye devam etmektedir:

*Körfez'deki dalgın suya bir bak, göreceksin:
Geçmiş gecelerden biri durmakta derinden;
Mehtap... iri güller... ve senin en güzel aksin...
Velhasıl o rüya duruyor yerli yerinde! ¹*

NOT

- 1 Marmara Üniversitesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı

Yeni Türk Edebiyatında Boğaziçi¹

Prof. Dr. Murat Koç²

Dünyanın kimlik sahibi şehirleri arasında özel bir yeri olan, geçmişten günümüze tarih, kültür ve medeniyetimizi besleyen İstanbul, fetihten itibaren edebiyatımızda yerini almıştır. Divan şiirine baktığımız zaman, farklı yüzyıllarda eser veren şairlerimizin İstanbul’u eserlerine konu edindiklerini görürüz.³ Bu şiirlerde tarihî, tabii güzelliği ve sosyal hayatıyla şehrin yer aldığı görülür. İstanbul’un bir parçası olan Boğaziçi ve burada kurulan Boğaziçi medeniyeti de başlangıcından itibaren edebiyatta yerini alır. Özellikle Yeni Türk Edebiyatı döneminde Boğaziçi önemli yazarların kaleminde en güzel ifadesini bulur.

Boğaziçi, Türk milletinin tarihinde uzun ve önemli bir sayfadır. İstanbul’un fethinden önce Boğaziçi’nde yerleşim başlamış ve zaman içinde gelişim göstermiştir. Dikkati çekici en önemli nokta Türklerin aynı coğrafya üzerinde, birbirinden farklı iki yaşayış tarzı meydana getirmiş olmalarıdır. İstanbul içindeki hayat ile Boğaziçi hayatı arasında büyük farklılıklar vardır. Bu, temelde coğrafyaya bağlı olmakla beraber Türk milletinin mevcudu işleyerek başka şekle dönüştürücü bir kabiliyete sahip olduğunun açık bir delilidir. İstanbul içindeki hayat, “tarih” temelinde, Boğaziçi’nde ise “tarih+tabiat” temelinde gelişmiştir. Bizanslılardan işlenmemiş bir şekilde devralınan Boğaziçi, kendi özelliklerine uygun ve “ıcat mahsulü” bir yerleşime ancak Türk çağında kavuşabilmiştir.

Buradaki hayat, sadece bu coğrafya ve bu tabiat için geliştirilmiş bir hayattır. Medeniyet, kendine göre usul vasıtaları meydana getirir. Boğaziçi’nde de bu özellikler vardır. Türklerin buradaki imar faaliyetleri ve hayat tarzı bütünüyle “ıcat mahsulü”dür ve dünyanın başka hiçbir yerinde rastlanmayacak şekildedir. İnsan davranışlarından mimarî yapısına ve mehtap âlemlerine kadar Boğaziçi, bize bir medeniyet olduğunu hissettirir. Bu medeniyeti kuran insan, İstanbul içindeki “şehirli insan tipi”dir. Fakat Boğaz tabiatı ve Klâsik Türk musikisi, bu insana pek çok eklemelerde bulunmuş, bir zarafet ve nezaket üslûbu içinde neredeyse özel bir “Boğaziçi tipi” meydana getirmiştir. Usul ve teşrifatıyla İstanbul’dakinden tamamen farklı bir yönde gelişen bir insan tipidir bu. Mimarîyi ele alacak olursak, Türklerin Boğaziçi’ni imarda hiçbir zaman rastgele davrandıklarını söyleyemeyiz. Boğaz tabiatına uygun bir mimarî geliştirilmiş, kullanılan ahşap malzeme Boğaziçi’nin göz alıcılığından hiçbir şey kaybettirmemiştir. Dünya üzerinde, suyu geçmek için icat edilen bütün ulaşım araçları aynı mantıkla yapılmıştır. Boğaziçi’ndeki ulaşım araçları da bu mantığın ürünüdür. Fakat saltanat kayıkları, piyadeler, kıkler ancak Boğaziçi’ne has ulaşım araçlarıdır ve Türklerin mevcudu kendine göre işleme yeteneğinin mahsulüdür. Dünyanın pek çok yerinde mehtap güzel ve farklı görünür. Ancak mehtaba en güzel yaşama üslûbunu, onu bir “ay ışığı ibadeti” hâline getirmeyi ancak Türkler düşünmüş ve asırlar içinden gelen müsikîyle tabiatın bu unsuru göz alıcı terkiğini Boğaziçi’nde yapmıştır. Dünyanın hemen bütün sularında balık avlanır. Ancak bu avın bir seremoniye dönüştüğü Boğaziçi’nde görülmüştür: Lüfer avı... Dünyanın pek çok yerinde mesireler vardır. İnsanlar dinlenmek ve eğlenmek için bu yerlere giderler. Ancak Boğaziçi mesirelerindeki gibi bir teşrifat tespit edilmiş değildir. Dünya üzerindeki pek az coğrafyaya Boğaziçi kadar hususi bir yaşayış tarzı ve özel bir gelişme imkânı verilmiştir. Bütün bunların yanısıra, Boğaziçi’ne has kanunlar da teşekkül etmiştir. Daha pazar kayıklarının işlediği sırada bu kayıklara kaç kişinin bineceği ve kayık ücretleri konusunda

nizamnâmeler çıkarılmıştır. Ayrıca, teşrifat kayıklarının kaç çifte olacağı, yalıların yeri ve rengi hususunda da pek çok kanun mevcuttur. Şehzâdelerin deniz üzerindeki evlerinden sevgililerini kayıklarla almaları ancak masallarda vardır. Fakat Boğaziçi, Türk milletinin bu masal motifini gerçekleştirdiği bir mekândır. Bütün bu saydıklarımız, neden “Boğaziçi Medeniyeti”nden bahsedebileceğini açıklamaya yeter.

Boğaziçi’nde yaşanan hayat terkinin bir medeniyet olduğu görüşü Abdülhak Şinasi Hisar’a aittir. Hisar, Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Hamdi Tanpınar ile beraber hazırlanan *İstanbul*⁴ adlı esere “Boğaziçi Medeniyeti”⁵ başlığıyla bir deneme yazmış ve burada, Boğaziçi hayatını neden bir medeniyet olarak kabul ettiğine açıklık getirmiştir. En genel anlamıyla medeniyet, insanoğlunun tabiat üzerindeki tasarruflarının ve tabiata ilâve ettiklerinin bütünüdür. Bir medeniyetin meydana gelebilmesi için icad mahsulleri sergilemesi, var olanı kendine göre işlemesi ve değiştirmesi, yeni özelliklerle ortaya koyması gerekmektedir. Bizans döneminde Boğaziçi’nde küçük yerleşimler olmuş, bu tabii yapıya uygun geniş bir yerleşim gerçekleştirilmemiştir. Bu yerleşim ancak Türklerin Boğaziçi’ne hâkim olmasından sonra başlamıştır. Mimarî tamamen millî ve mahallîdir, tezyinî sanatlar yeniden gözden geçirilerek kullanılmış, yerleşim gelişigüzel değil, belli nizamlara göre olmuş, giyim-kuşam, ulaşım araçları, âdetler bu coğrafyaya göre teşekkül etmiş, millî terbiye ve ahlâk dairesinde Boğaziçi bütün esrariyle teşekkül etmiştir. Hisar, Boğaziçi’ni “hususî zevk ve âdetleri” olan ve dünya üzerinde benzeri bulunmayan bir mekân olarak değerlendirir.

Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ruşen Eşref Ünaydın, Sâmîha Ayverdi ve Münevver Ayaşlı’nın fikirleri de bu hayatın bir medeniyet olduğu görüşünü desteklemektedir. Abdülhak Şinasi Hisar *Boğaziçi Mehtapları*, *Boğaziçi Yalıları* ve “Boğaziçi Medeniyeti”nde; Yahya Kemal Beyatlı *Aziz İstanbul*; Ahmet Hamdi Tanpınar *Beş Şehir*; Ruşen Eşref Ünaydın *Boğaziçi Yakından*, *Boğaziçi Uzaktan*; Sâmîha Ayverdi *Boğaziçi’nde Tarih ve İstanbul Geceleri*;

Münevver Ayaşlı *Dersaâdet* adlı eserlerinde fetihten itibaren Boğaziçi hayatının kuruluşu ve gelişimini bir değerlendirmeye tâbi tutarlar. Hepsinin ortak görüşü, bu hayatın tarihî süreç sonunda ortaya çıktığı ve imparatorluğun kaderine bağlı olarak geliştiğidir. Fetihden sonra şehir içindeki iskân hareketlerine önem verilmiş, Boğaziçi tepelerinde ilk yerleşimlerin temeli atılmıştır. Önceleri küçük ve günübirlik gezilerle şehrin hayatına karışan Boğaziçi, tabii güzelliğini Türk’ün yaşama ve zevk üslûbuyla birleştirerek yeni bir hayatın kurulmasına imkân vermiştir. Yahya Kemal Beyatlı başta olmak üzere yukarıda sıraladığımız yazarların üzerinde ısrarla durdukları nokta Boğaziçi’nin tamamıyla Türklerin eseri olduğudur.

Türk Edebiyatı, başlangıcından günümüze kadar Türk insanının ve Türk kültürünün bir aynası olma özelliğini devam ettirmiştir. Bu kültür içinde beş yüz yıllık bir dönemi kaplayan Boğaziçi -hem mekân hem de yaşanan sosyal hayatıyla- edebiyatımızda yerini almıştır. Dahası Boğaziçi edebiyatımızın önemli motiflerinden biri olmuştur. Edebiyatçılarımız Boğaziçi’ni bazen bir tem veya aslî mekân, bazen tali bir motif, bazen de bir unsur olarak kullanmışlardır. Yeni Türk Edebiyatı’nın başlangıcından itibaren Boğaziçi edebî türlerin hemen hepsinde yerini almıştır. Günümüz edebiyatında da Boğaziçi -özlenen mazisi mutlaka yâd edilerek- bu önemini korumaya devam etmektedir.

Edebiyatımızda Boğaziçi’nin tuttuğu yer şu noktalar etrafında tespit edilebilir:

1-İstanbul’un fethinin anahtarı veya fethi hatırlatan bir mekân olarak Boğaziçi: Bilindiği gibi fetih hareketi Boğaz’dan başlamıştır. Önce Anadolu Hisarı, sonra Rumeli Hisarı inşa edilmiş ve fethin gerçekleşmesine imkân sağlamıştır. Bu sebeple Yahya Kemal Beyatlı Rumeli Hisarı’nı, “Fatih’in İstanbul’a girdiği kapı” şeklinde vasıflandırır. Anadolu ve Rumeli Hisarı edebiyatçılarımıza daima fethi hatırlatmış, dinî, tarihî ve mucizevî mânâlar taşıyan bir sembol olarak görünmüştür. İmparatorluğun çöküşe doğru yol aldığı zamanlarda ise, bu ağır havayı unutmak istedikçe hisarların burçlarına

Göksu'da gezinti.

(Kaynak: *Konstantiniyye'den İstanbul'a : XIX. Yüzyıl Ortalarına XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Rümeli Yakası Fotoğrafları.*, haz. M. Sinan Genim, c. 4, Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 475.)

sığınmışlar, taşlara sinen havada fetih günlerinin şevk ve heyecanını aramışlardır.

2-Roman ve hikâyelerde, kahramanların hayatına tesir eden, onları değiştiren bir mekân olarak Boğaziçi: Bu mânâda Boğaziçi roman ve hikâyelerde, bazen sayfiye bazen de sürekli oturulan bir yerdir. Bu da iki şekilde görünür:

a) Egzistansiyel Mekân: Eserde önemli yer tutan, kahramanların hayatını, duygu ve düşüncelerini etkileyen yahut da olaylara tesir eden bir mekân olarak Boğaziçi: Bunun en güzel örneklerini *Eylül*, *Aşk-ı Memnû*, *Hep O Şarkı* ve -Boğaziçi'nin şanına yaraşır bir final sayabileceğimiz- *Huzur* romanında görüyoruz.

b) Occasionnelle (Tesadüfî) Mekân: Önemli bir yeri olmayan, kahramanlar üzerinde tesiri bulunmayan, dekoratif bir fon yerine geçen mekân.

Boğaziçi Şemsettin Sami'den Ahmet Hamdi Tanpınar'a kadar pek çok yazarın eserinde yer almıştır. Roman ve hikâyelerde Boğaziçi

hayatındaki sosyal değişimin edebî eserlere nasıl yansıdığını görmek mümkündür. Ancak bazı yazarlarımız, Boğaziçi'nin edebiyatımızdaki akislerini az bulmakta bir ölçüde haklıdır. Batılı tarzdaki edebiyat ürünleriyle geç karşılaşmamız edebiyatın insanla buluşmasını geciktirmiş, gelenekten gelen ve tüm Ortaçağ edebiyatları gibi alegorik bir edebiyat olan Divan edebiyatında -modern edebiyatın anladığı mânâda- insanla mekânın buluşması yetersiz kalmıştır. Yine de bu eserler, kültürümüze bir ayna görevi yapmaktadır. Tanzimat Dönemi'nde yeni denemeye başlayan bir tür olan romanda, mekânın tam olarak yerini almadığını görüyoruz. Bu devirde mekânlar sadece isim olarak vardır, kahramanlar ve olaylardaki etkileri üzerinde durulmaz.

Boğaziçi, edebiyatla kucaklaşmada zaferini Servet-i Fünûn döneminde idrâk eder. Servet-i Fünûn devrinde dikkatlerin dış âleme ve tabiata daha fazla yöneldiğini görüyoruz. Bu dönemdeki tasvirlerin temelinde bir de resim altına şiir

yazma modası bulunmaktadır. Bu durum zaman içinde gelişecek, tek bir tablonun tasvirinden geniş mekân tasvirine doğru yön değiştirecek ve Mehmet Rauf'un *Eylül* romanı ile tabiat tasvirinin edebiyattaki yeri doruk noktasına ulaşacaktır. Bu dönemde Boğaziçi edebiyatçıları için bir kaçış mekânıdır. Önce Yeni Zelânda'ya, sonra da Manisa yakınlarında bir çiftliğe yerleşmeyi hayal eden Servet-i Fünûncular bu istekleri gerçekleşmeyince Boğaziçi'ni âdeta bir "O Belde" gibi kabul ederler ve yaşadıkları dönemin realitelerinden kurtulmak için Boğaziçi'ne sığınır. Bunun en tipik örneği Tevfik Fikret'tir ve Âşiyân onun sığınağıdır.

Millî Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerinde de Boğaziçi'nin ve Boğaziçi insanların önemli bir konu olarak edebiyatta yer aldığı görülür. Yazarlarımız Boğaziçi'nin sosyal hayatındaki değişimleri gözlemişler ve eserlerine aksettirmişlerdir. Bu dönemde yazılan roman ve hikâyelerde Boğaziçi daha çok yıkılış manzarası ile yansımaktadır. Yazarlarımızın bir kısmı geriye dönüşlerle, romanlarına eski Boğaziçi'nden mesire gezileri ve mehtap âlemlerini katmışlardır. Devrin şartları düşünülürse buna bir nostalji, bir mazi dâüssılası demek hiç de yanlış olmaz.

3-Güzel bir tabiat parçası olarak şiire ve edebiyata ilham teşkil eden Boğaziçi: Şiirin ve sanatın ebedî temellerinden biri ve en önemlisi tabiatır. Boğaz tabiatı güzelliği, manzaralarının çeşitliliği, bu çeşitlilik içinde hazırladığı hayat çerçevesi dolayısıyla şairlere ilham kaynağı olmuştur. Ziya Paşa, Abdülhak Hâmid Tarhan, Recaiâde Mahmut Ekrem, Nabizâde Nazım, Tevfik Fikret, Mehmet Âkif Ersoy, Mithat Cemal Kuntay, Enis Behiç Koryürek, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Hamdi Tanpınar, Faruk Nafiz Çamlıbel, Orhan Seyfi Orhon, Necip Fazıl Kısakürek, Ziya Osman Saba, Cahit Sıtkı Tarancı, Orhan Veli Kanık şiirde Boğaziçi'nin sesini duyuran isimlerdir.

4-Hatıralar arasından görünen Boğaziçi: Bu konuda eser vermiş olan pek çok edebiyatçımız Boğaziçi'nde yaşamıştır. Kiminin çocukluğu, kimininse aşk çağları Boğaziçi'nde geçmiştir. Boğaziçi onların eserlerinde hatıra dayalı,

şahsî ve hissi bir roman gibidir. Bu romanın kemale erdiği şahıs, Abdülhak Şinasi Hisar'dır. Hisar, geçip giden zamanlarının toplandığı Boğaziçi'ni kendisi için bir "mazi cenneti" olarak kabul etmiş ve eserleriyle bize o cenneti tanıma imkânını vermiştir. Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ziya Paşa, Abdülhak Hâmid Tarhan, Recaiâde Mahmut Ekrem, Ahmet Mithat Efendi, Nabizâde Nazım, Şair Nigâr Hanım, Ahmet İhsan Tokgöz, Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit Yalçın, Safvetî Ziya, Ali Kemal, Halide Edib Adıvar, Yahya Kemal Beyatlı, Ruşen Eşref Üneydin, Refik Halit Karay, Ziya Osman Saba Boğaziçi'ne dair hatıralarını anlatan yazarlarımızdır.

5-Bir medeniyetin yaşandığı yer olarak Boğaziçi: Boğaziçi medeniyetinin bitişini ve hızla aramızdan ayrılışını hisseden yazarlar, ondan daha sonraki nesillere bir parça tat bırakabilmek için burada yaşanan hayatı anlatmışlardır. Başta Abdülhak Şinasi Hisar olmak üzere, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Ruşen Eşref Üneydin'in konuyla ilgili eserleri bu noktada toplanabilir. Artık o günlerin mazi olduğunu anlayan ve yaşadığı devir içinde kendisini bir yabancı gibi hisseden Abdülhak Şinasi Hisar; varlığının mânâsını tarihî atmosfer içinde bulan Yahya Kemal Beyatlı; daima güzele ve güzelliğe meftun, İstanbul'un ve Boğaz'ın mensur şiirini yazan Ahmet Hamdi Tanpınar; hayatından güzel şeylerin gitmek üzere olduğunu hisseden Ruşen Eşref Üneydin hemen kaleme sarılmışlar ve geçmişle beraber kendi zamanlarının Boğaziçi'ni ebedileştirmek istemişlerdir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ve Abdülhak Şinasi Hisar'ın eserlerinde bugün aramızdan ayrılıp gitmekte olan kültür ve medeniyete ait unsurların hasretle yad edildiğini görürüz.

Boğaziçi'nin edebiyatımıza yansımaları noktasında beş isim ön plana çıkmaktadır: Yahya Kemal Beyatlı *Aziz İstanbul* adlı eserindeki denemelerinde, *Kendi Gök Kubbe* ve *Eski Şiirin Rüzgârıyla* adlı şiir kitaplarında; Abdülhak Şinasi Hisar *Boğaziçi Mehtapları*, *Boğaziçi Yaluları*, *Geçmiş Zaman Köşkleri* adlı eserlerinde ve "Boğaziçi

Edebiyatımızda pek çok şiire, romana, hikâyeye ilham veren Boğaz'a Beylerbeyi sırtlarından bir bakış... (Kaynak: İstanbul Atatürk Kitaplığı, Krt_026 541_01)

Medeniyeti” adlı denemesinde; Ahmet Hamdi Tanpınar *Beş Şehir* ve *Yaşadığım Gibi* adlı deneme kitaplarında, *Mahur Beste*, *Sahnenin Dışındakiler*, *Huzur* romanlarında ve şiirlerinde; Refik Halit Karay denemelerinde ve *İstanbul’un Bir Yüzü* başta olmak üzere romanlarında; Ruşen Eşref Üneydin *Boğaziçi Yakından* ve *Boğaziçi Uzaktan* adlı eserlerinde Boğaziçi’ni her yönüyle ele almışlardır. Boğaziçi de dahil olmak üzere İstanbul’a dair şehir edebiyatının en güzel örneklerini bu isimler vermiştir. İstanbul bugün de kültür, sanat ve edebiyatımızı beslemeye devam etmektedir. Bu bakımdan Ahmet Hamdi Tanpınar haklıdır:

“İstanbul işte budur. Nereye bakarsak bakalım, hangi ufuklara hasret çekersek çekelim, biz İstanbul’un arasından ve İstanbul’da ve İstanbul’la göreceğiz. Bütün tarih boyunca bu hep böyle oldu. Son beş yüz yılın hikâyesi, bir şehrin terbiyesi ve tebcilinden başka nedir? Şiirden, sanattan, muşeretten dine kadar her şeyde İstanbul’un payı vardır. O bizim hakikî ruh mimarımızdır.”⁶

Evet, “hakikî ruh mimarımız” İstanbul ve onun önemli bir parçası olan Boğaziçi üzerinde

yapılacak araştırmalar asırlar içinden ruhumuzu aydınlatmaya devam edecek ve yeni terkiplere ulaşmamızı sağlayacak ebedî bir güç olma özelliğini daima koruyacaktır.

NOTLAR

- 1 Bu yazı 1998 yılında tamamlanan “Yeni Türk Edebiyatında Boğaziçi Medeniyeti ve Boğaziçi” adlı doktora tezimize dayanılarak hazırlanmıştır.
- 2 Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. muratkoc@marmara.edu.tr
- 3 Bu konu için bk. 1-Âsaf Hâlet Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*, İstanbul Fethi Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953. 2-Hasan Akay, *Fatih’ten Günümüze Şâirlerin Gözüyle İstanbul I-II*, İşaret Yay., İstanbul 1996. 3-İskender Pala,
- 4 “Divan Şiirinde Boğaziçi”, *İstanbul Armağanı 2: Boğaziçi Medeniyeti*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 1996, s. 19-38.
- 4 Yahya Kemal Beyatlı, Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hamdi Tanpınar, *İstanbul*, Yapı ve Kredi Bankası Yay., İstanbul, 1954.
- 5 Y. K. Beyatlı-A. Ş. Hisar-A. H. Tanpınar, *a.g.e.*, s. 49-57.
- 6 “İstanbul’un Mevsimleri ve San’atlarımız”, *Yaşadığım Gibi*, hz. B. Emil, Dergâh Yayınları, İstanbul 1970, s. 132.

Boğaziçi'nde Mûsikî

İncilâ Bertuğ

Boğaz'da Mehtap ve Mehtabiyeler

Boğaziçi, İstanbul hayatına XVI. yüzyıldan sonra girmeye başlar. Sultan III. Ahmed döneminde Sâdâbâd halen gözde olmakla birlikte, devrin şairi Nedim Boğaziçi'nin özellikle Göksu ve Küçükusu'nun güzelliklerini anlatmaya başlar. XIX. yüzyıldan itibaren padişah ve saray çevresinin yazlıkları da artık Haliç'ten boğaza taşınmıştır. Nitekim Ahmed Rasim *"Bana kalırsa Haliç, yalnız bir Sâdâbâd'ıyla buralara karşı övünemez. Göksu manzaraca ondan aşağı kalır mı? (...) Ayın doğuşu, mehtap töreni ayrı ayrı makamda ötüşlerle icra ediliyor."* diyerek Göksu mehtabının mûsikisinden söz eder.

4 Haziran 1829 mehtabında Tarabya Kasrı'nda Donizetti'nin askerî bando ile müzik yapması ise, Sultan II. Mahmud'la birlikte değişen müzik anlayışının habercisidir. Buna rağmen mehtap âlemlerinde mûsikinin ne zaman başladığını bilmiyoruz. Ancak mûsikinin şenliklere katılması müslüman halk ve özellikle saray ve çevresi için herhalde Tanzimat (1839) sonrası mümkün olabilmıştır.

Boğaziçi'ndeki mûsikîye dair, son mehtabiyeyle iştirak etmiş ve bunu en ince detaylarıyla kitaplaştırmış Abdülhak Şinasi Hisar şunları söyler:

"Boğaziçi'nde sulara dökülen mehtapta dinledikleri bir sazdan bu kadar kalabalık bir halkın, tâ kayıklarına varıncaya kadar, bunca his, hayal ve şiir duyabilmeleri ve bu sesler ve imâlelerin erişebildikleri mübalağalarla

*inceliklerin ruhlarda bu kadar aksi sadâlar uyandırabilmesi için kim bilir ne zamanlar ve terakkiler lâzım gelmişti (...) Bu saz ve hânende seslerine güya bütün yaz ve bütün Boğaz ve bütün gece ve bütün mehtap sızmış ve karışmış ve onlarda toplanmış gibi bu sesler ruhumuz üstünde -Boğaz'ın akışına benziyerek- akar geçerken, sanki bütün yazı, Boğazı, geceyi ve mehtabı sürükleyip taşıyor, onları sanki hep beraber bizim gönlümüzden geçiriyordu."*¹

Hisar'ın bu kanaatine Ahmed Hamdi Tanpınar'da da rastlarız. *Beş Şehir* yazarı şöyle tarif eder Boğaziçi'ndeki mûsikîyi:

*"Mûsikî bu devirde peyzajın çok tabii bir tamamlayıcısı oldu (...) Bütün bir âdâb ve teşrifatı bulunan ve her mehtap gecesi bir yalı tarafından yaptırılan bu âlemler mâşerî bir opera, bir nevi ay ışığı ibadeti gibi bir şeydi. (...) Hissî hayatımızda o kadar yeri olan ve bize bir yığın asil içlenmeyi telkin eden Boğaz burada en yüksek sanatlarımızdan biri olan mûsikî ile birleşiyordu."*²

Tanpınar'ın böyle biçimlediği bu gecelere "Mehtabiye" denirdi. Serv-i simîn (gümüş servi) seyri de denilen bu âlemler senede iki veya üç kere yapılırdı. Temmuz, Ağustos bazen de Eylül aylarının on iki, on üç, on dört ve on beşinci gecelerinden birinde düzenlenir, aynı gecede birbirlerinin sesini bozmamak için iki saz takımı olmamasına dikkat edilirdi. Bu geceleri düzenleyen belli başlı insanlar vardı. Geceyi düzenleyen, en iyi ses ve saz takımını kurar, müzisyenler için oturduğu köyün bir pazar kayığını kiralardı. Pazar kayığı mehtabiyeyi düzenleyen yalından müzisyenleri alır denize açılırdı. Üç-beş kayık ve sandalla başlayan grubun sayısı sonunda yüzlere ulaşırdı. Sultan Abdülaziz dönemindeki mehtabiyelerde Boğaz'ın en derin yeri olan Kayalar ile Kandilli arasında kayıklardan atlaya atlaya karşıya geçilebilirdi. Fasla, Kalender'in önünden başlamak bir gelenektir. Sonra Yeniköy'den İstinye'ye gelinerek oradan karşıya geçilir, Kanlıca Körfezi'ne girilirdi. Mehtabı ve yankısı öylesine meşhurdu ki körfez deyince herkesin

aklına Kanlıca gelirdi. Burada mutlaka bir-iki fasıl çalınırdı. Bu fasla karadan katılanlar da olur, mûsikîye meraklı olduğu bilinen yalıların önünden geçilirken durulur, onlara özel olarak çalınır, söylenirdi.³

Bunlardan biri de muhakkak ki Mahmut Celalettin Paşa'nın Çubuklu'daki yalısıydı. Bu yalının daha sonraları "Boğaziçi Bülbülü" diye anılan bestekâr Lemi Atlı'nın (1869-1945) hayatında çok önemli bir rolü vardı.

Mahmut Celâlettin Paşa 1889 yılının bir yaz gecesi Çubuklu'daki yalısının balkonunda yardımcısı Nazım Bey'e yeni bir şarkısını öğretmektedir. Defalarca tekrarladığı halde Nazım Bey eserin bazı yerlerini öğrenemez. O sırada arkadaşları ile sandal gezintisi yapan henüz yirmi yaşında olan Lemi Bey yalının önünde durarak eseri dinler ve bir suskunluk anında yüksek sesle baştan sona okur. Paşa Lemi Bey'i hemen yalaya aldırır. Böylece Lemi Bey'i tanımış olan Celâlettin Paşa ömrünün sonuna kadar onun teşvikçisi ve koruyucusu olur.

Bütün Boğaziçi'ni ayağa kaldıran bu gecelerden elbette hoşlanmayanlar, tepki gösterenler de vardı. Bunlardan biri batı müziğini sevdiği için, Mısırlı Hilmi Paşa'nın damadı Nusret Sadullah Bey'di. Tevfik Fikret bulunduğu mevkii ve bu dünya görüşüne katılmadığı için, gazeteci Saffeti Ziya Bey ise çok alaturka bulduğu için zevk almazdı. Devlet adamları halkla iç içe olmayı uygun bulmadıkları, din adamlarının bazıları ise hoş karşılamadıkları için katılmazlardı.

Geceyi düzenleyenler, hânende ve sâzendelere ayrılan kayıklara asla binmezler davetlileriyle birlikte kendi özel kayıklarına biner onları takip ederlerdi. Bu kurala uymayanlar da vardı, Bunlardan biri de Kadripaşazade İsmail Bey'di. Kanlıca'daki yalısında yılda bir kere mehtabiye düzenlenir, hânende ve sâzendeler için kiralanan pazarcı kayığının dümenine bizzat İsmail Bey geçerdi. Bu mehtabiyelerin ses ve saz heyetini Kemeçeci Vasil (1845-1907) yönetirdi. Sait Halim Paşa ise kendi kayığının dümenine geçerdi. Paşa'nın

mehtabiyelerine Hânende Nedim Bey (?-1910?) Hafız İsmail Efendi ve Kaşıyarık Hüsamettin Bey yalının meşkhanesinde günlerce çalışarak hazırlanırlardı.

Hıdiv İsmail Paşa, İstanbul'da olduğu zamanlar, mehtaplı geceler, padişahın doğum ve cülûsuna (tahta geçme) denk gelirse görkemli mehtabiyeler düzenler, saz takımında Melekzet Efendi ve Hafız Şaşı Osman (Anadoluhisarlı) da bulunur.

Hânende Nedim Bey, Said Halim Paşa'nın kız kardeşi Prenses Zehra Hanım ile evlidir. Büyük ihtimalle Said Halim Paşa tarafından düzenlenen mehtabiyede Nedim Bey ve Lemi Atlı'nın hânende olarak bulunduğu kayıkta Ali Rifat Bey (1867-1935) Baltalimanı'ndan Emirgan'a doğru yol alırken, Şevkefza makamında öyle bir taksim yapar ki, Lemi Atlı hatıralarında bu taksim "bir ömre bedel" olduğunu söyler.

Hânende Nedim Bey'in ayrı bir grupla mehtabiyeye çıktığı bir başka gece ise, başka bir saz takımında da Lemi Atlı vardır. Her ikisi de

Kedilerin ri-yakâr ve hodbîn olduğunu söyleyenlere "Hodbînlik müsamahanın zıddı olduğuna ve eşref-i mahlukât olmak sıfat ü haysiyeti ile ibrâz-ı müsamahaya hayvandan ziyade muktedir olabileceğimize göre, kendimize daha ziyade yakışan bir hasleti, hayvân-ı gayrınatıktan taleb etmek hodbînlik değil de nedir?" diye cevap veren Tanburî Cemil Bey, melankolik ruh halinin yüzüne yansıdığı bir demde tanburıyla...
(Kaynak: Mes'ud Cemil, *Tanburî Cemil'in Hayâtı*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2002, s. 184)

öylesine güzel söyler ki sandal ve kayıklar hangi saz takımını takip edeceklerini şaşırırlar.

Yalılarda İcra Edilen Mûsikî Fasılları

XX. yüzyıl başında bazı konak ve yalılarda artık özel saz takımları da vardı. Bu konuda kendisi de saraylı bir aileden gelen bestekâr Tanburî Refik Fersan'ın (1893-1965) hatıralarına başvuralım:

“Eskiden, vükelâ konaklarının bazılarında istidadlı kalfa ve halayıklardan müteşekkil alafranga ve alaturka mûsikî takımları bulunurdu. Bunlar meyânında Masraf Nazırı Sadeddin Paşa'nın halayıklarından müteşekkil bando ve orkestra takımları, çok şöhret bulmuş idi. Aynı zamanda, ufak bir de fasıl takımı var idi. Bazı vükelânın velîme (düğün) cemiyetlerine, Sadeddin Paşa'nın orkestra takımının suret-i mahsusada gönderildiğini hatırlarım.

Bu takım büyük konakların harem dairelerinin bir kısmında alafranga çalarken, konağın başka salonlarında ayrıca Mabeyinci Faik Bey'in veyahut yine Sadeddin Paşa'nın alaturka saz takımı icra-yı âheng ederdi (mûsikî yapardı).²⁴

Refik Fersan bir yaşında iken babası ölünce teyzesinin oğlu ve daha sonra kayınpederi olacak olan (kemençevî Fahire Fersan'ın babası) Mabeyinci Faik Bey'in Bebek'teki yalısına taşınırlar.⁵ Bu yalıda haftada iki üç gün Tanburî Cemil Bey (1871-1916), Leon Hancıyan, Lavtacı Andon, Rahmi Bey, Lemi Atlı gibi sanatkârlar, yetenekli kalfa ve cariyelere ders vermeye gelirler, geceleri de fasıllar yapılırdı.

Yıl 1905...

“Bir akşam yine bu salonda ve yine bu elvanlı ışıklar altında Cemil merhumun idaresindeki hey'et-i mûsikîye konser veriyordu (...) Tanburî Cemil'den kemençe ile bir taksim ve tanburla Tahirbuselik Peşrevini rica ediyorlar. Cemil merhum, kemençesiyle taksime başlıyor. Tıs yok. Herkes mest, hayran, Cemil'in harika nağmelerini dinliyorlar (...) Cemil taksimi ikmal ediyor ve alkışlar arasında tanburunu alarak Tahirbuselik Peşrevi'ne başlıyor... Dördüncü haneyi o kadar süslüyor ki hepimiz hemen her

zaman Cemil Bey'den dinlediğimiz bu peşrevde, tanburda kabil-i icra olamayacak derecede müşkil olan bu nağmeleri hiç işitmediğimiz için, bu harika karşısında kendimizi adeta kaybettik. Peşrev biter bitmez bu güzel kadın yerinden fırladı (...) Kadıncağız, adeta kendini kaybetmiş bir halde hemen kocasının Paris'te nişan yüzüğüyle birlikte taktığı kıymetli bir yakut bileziği çıkartarak, Fransızca, “Kocamın bana ilk verdiği en sevdiğim hediyesi bu yüzüktür fakat bu bana lâyük değil, sizin parmaklarınıza lâyuktur” diyerek bu kıymetli yüzüğü Cemil'in parmağına güzel elleriyle takıyor (...)²⁶

Eskiden yalılarda mûsikî heyeti için ayrıca mûsikî aletlerinin hazır tutulduğunu, onlara her türlü imkanın hazırlandığını hatıratlardan öğreniyoruz. Mesela Tanburî Cemil Bey'in yine Boğaz'daki bir iki yalıda mûsikî meclislerinde dinlenip gönülleri fetheden peşrevinin bilahare Sultan Abdülhamit Han'ın huzurunda da icra fırsatı bulduğunu talebesi Refik Fersan şöyle naklediyor:

“Adile Sultan'ın eski saraylılarından olan validesi, üstadım Cemil merhumu, henüz çocukluk çağlarında iken, bayram ve kandillerde sultanın Kandilli civarındaki yalısına götürürmüş ve Adile Sultan'ın sarayında, büyük bir cam dolabın içine her türlü garb âlât-ı mûsikîyesi yerleştirilmiş imiş. Üstüvane şeklinde çivilerle notaları tesbit olunmuş bu rulolardan iki tanesi Tahirbuselik Peşrevi'nin dört hanesini muhteviymiş. Bunlar yerlerine konulup bir manivela ile kurulduğu zaman, camekânın içindeki mûsikî aletleri otomatik bir surette, Tahirbuselik Peşrevi'ni armonili olarak çalarmış. Cemil merhum, çok sevdiği bu eseri dinleye dinleye ezberlemiş, bilâhare tanburunda kendi üslûbuyla çalmaya başlamış. Pederi, amcası ve büyük biraderi ile Bebek'teki meşhur Yılanlı Yalı'nın sahibi üstad-ı mûsikî ve neyzen Hacı Muhib Remzi Bey'i ziyaret ettikleri zaman o mecliste bulunan o devrin mûsikî muhiblerine Tahirbuselik Peşrevi'ni ilk defa olarak dinletmiş ve bütün sâmiîni hayran bırakmış. Cemil bilâhare, Faik Bey'in yalısında davetli bulunan

vükelâya da aynı peşrevi dinletmiş, birkaç sene sonra Faik Bey'in dalâletiyle Cemil merhum bâ-irâde-i seniyye saraya davet olunarak, padişah huzurunda bu peşrevi çalmıştı. Türk mûsikisinden zevk almayan Sultan Hamid de tebrik ve takdirinden maada ikinci rütbeden Osmanî nişanı, mütemayiz rütbesi ve bin seksen kuruş -ki tam on altın lira ederdi- maaşla ayda bir defa zahmet edip gidip aylığını almak üzere Hariciye Nezareti Umur-ı Şehbenderî Kalemi Başkâtipliği ve ayrıca kırmızı atlastan bir kese içinde üç yüz altın ile taltif buyurmuştu (...)"⁷⁷

Mûsikî meclislerine ev sahipliği yapan Yılanlı Yalı'ya ve bestekar Rahmi Bey'e (1864-1924) dair bir başka hatırayı Refik Fersan şöyle anlatır:

"Bebek'le Hisar arasında bir "Yılanlı Yalı" vardı. Bu yalının sahibi Hacı Remzi Beyefendi merhum gayet asil, necib, şair, mûsikîşinas, nur gibi bir zattı. Hacı Remzi Beyefendi ile bizim ailenin hukuku çok eskidir (...) Yılanlı Yalı, Sultan Aziz zamanından beri bir mûsikî ocağıydı.

Remzi Bey'in oğlu Mahmud Bey -ki 1325 (1909) senesinde vefat etmiştir-, fevkalâde kanun çalardı. Vaktiyle Hacı Faik Bey, biraderi Neyzen Salim Bey, Hacı Arif Bey, Medeni Aziz Efendi, hatta daha evvel Haşim Bey, Zekâi Dede Efendi, Eyyubî Mehmed Bey vesair eski üstadlar bu yalıya gelirlermiş. Bilâhare Tanburî Cemil Bey'in ağabeyi Ahmet Bey merhum da Hacı Bey'e son derece hörmeti olduğundan sık sık ziyaret edermiş. O tarihte henüz çocuk denilecek kadar küçük olan biraderi Cemil'i de ilk defa Hacı Bey'e dinletmiş. Bu küçük çocuğun istidadı bütün hâzırûnunun dikkatini celbetmiş. O meyanda henüz pek genç yaşta Rahmi Bey merhum da aynı mecliste bulunuyormuş. Cemil'e meftun olmuş. Rahmi Bey o tarihte nişfiye çalarmış. Herhalde 1310 (1894) tarihlerinde olacak. Rahmi Bey'in nişfiyedeki kudretini Cemil çok beğenmiş (...)"⁷⁸

Bahsi geçen bestekarımız Rahmi Bey bir gün bir yalıda düğüne davet edilir, fakat layıkıyla bir hediye almaya kudreti yetmez, bunun yerine

Refik Şem-seddin [Fersan] ile Münir Nured-din [Selçuk] 1920'lerde İstanbul'da... (Kaynak: Murat Bardakçı, Refik Bey, Pan Yayıncılık 1995, s. 140)

harika bir şiir yazar ve hemen besteler. Hikâye şöyle:

"Rahmi Bey merhumu, bir gün Dârülelhan muallimlerinden Muazzez Hanım'ın Bebek'teki Ârifî Paşa Yalısı'ndaki düğününe davet ediyorlar. Muazzez, Kanunî Âmâ Nazım'ın değerli bir talebesiydi. Müsabaka imtihanını kazanmış ve Darülelhan'a muallim olmuştu (...) Rahmi Bey o tarihte tekâüd edilmiş olduğundan, oldukça zaruret içindeydi. Çarşı içindeki kuyumcuların vitrinlerine bir göz atmış, lâyük görebildiği hediyeleri temin edemeyeceğini anlayınca, tehîdest olarak davete icabet etmiş. Bütün ailenin Rahmi Bey'e fevkalâde hürmetleri olduğundan fevkalâde hüsn-i kabul görmüş, fakat diğer davetlilerin getirdiği hediyelere karşı biraz müteessir olmuş ve derhal "Ey mutrib-ı zevk-âşinâ / Bir şarkı yaptım ben sana / Reftârı tarzı nev-edâ / Çal söyle eğlen daima" şiirini yazmış, Kürdilihicazkâr'dan hemen bestelemiş ve düğün hediyesi olarak takdîm etmiş... zarafet nümunesi."⁷⁹

Özel saz takımı olmayan yalılarda yapılan mûsikî toplantılarında ise devrin çok ünlü müzisyenleri bulunur. Hacı Remzi Bey'in Bebek ve Adliyeli Asım Bey'in Kanlıca'daki yalılarında Hafız Osman; Yanyalı Mustafa Paşa'nın Anadoluhisarı'ndaki yalısında Hafız Osman, Kemeñeci Vasil, Giriftzen Asım Bey, Udî Nevres (1873-1937); Mahmud Celâlettin Paşa'nın Çubuklu'daki yalısında da Tanburî Cemil, Kemeñeci Vasil ve Lemi Atlı mûsikî toplantılarına katılan ünlü müzisyenler. Deli Fuat Paşa da İstinye'deki yalısında Muzika-yı Hümayun Fasil Heyeti'ni dinler.

Yine Muzika-yı Hümayun Fasil Heyeti Deli Fuat Paşa'nın İstinye'deki yalısına gideceği bir gün kemanîleri olmadığı için bestekâr, Kemanî Cevdet Çağla'ya (1900- 1988) resmi elbise giydirip götürürler. Heyette Udî Şevki Bey ve Nuri Halil Poyraz da vardır. Bir odaya alınırlar, Paşa solonda oturmaktadır. Bir süre sonra "Nühüft Peşrevi çalınız" diye bir ses gelir, heyetteki müzisyenler bilmedikleri için makam olarak Nühüft'e benzer diye Yegâh makamındaki peşrevi çalmaya başlarlar. Salondan "bu değil" diye güçlü bir ses gelince hepsini bir heyecan sarar. Paşa'nın mûsikîye bu kadar hâkim olmasına şaşırırlar ve bir çözüm ararlar. Cevdet Bey'in dediğine göre, "*Tanburî Refik Bey bir hanesini hatırladı biz de peşine takıldık, böylelikle atlattık.*"

İstinye'ye gelmişken Yahya Kemal'in mısralarıyla Boğaziçi'ni belki de en iyi anlatan Münir Nurettin Selçuk'u (1900- 1988) anmadan olmaz. İstinye, Kandilli onun melodileriyle hayat bulur. Münir Nurettin bir gün dinlenmek için her zaman tercih ettiği İstinye'de Sadık'ın Kahvesi'nde oturmaktadır. Bir yandan da şarkı mırıldanır. Bunu duyan bir balıkçı uzaktan bağırır:

-Münir Nurettin misin be mübarek?

Bunu duyan üstad daha da coşar. Bu defa balıkçıdan ikinci tebrik gelir.

-Münir Nurettin halt etsin senin yanında.

Boğaziçi'nde Vapurlar ve Mehtabiyeler

Boğaziçi'nde vapur seferleri 1851 yılında kurulan Şirketi Hayriyye tarafından İngiltere'den ısmarlanan vapurlar geldikten sonra 1854 senesinde başlar. 1853'te gelen bu vapurlara Rumeli, Tarabya, Göksu, Beylerbeyi, Tophane, Beşiktaş isimleri verilir. İstanbul Boğazı'nda bu vapurların görülmesi ile o güne kadar kullanılan pazar kayıkları, piyadeler, üç çifteler ve beş çifteler azalmaya ve sonra da yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlar.

En güzel dönemlerini bahsi edilen kayıklarla Sultan Abdülaziz devrinde yaşayan mehtabiyeler Cumhuriyet döneminde bu vapurlar aracılığıyla Şirket-i Hayriyye yönetim kurulu başkanı olan Necmettin Molla tarafından canlandırılmak istenir. Bu alemlerin ilki 4 Ağustos 1936 Salı günü gerçekleştirilir. Çiçeklerle süslenmiş ve rengarenk ışıklarla aydınlatılmış bir sal hazırlanır. Bu sal üzerinde bir saz heyeti ile zeybek ekibi sahne alır.¹⁰

1938-1944 arası Şirket-i Hayriyye tatil günleri için özel "Tenezzüh (gezinti)" adı verilen seferler düzenler. Halk bu geceleri sevdi ama o eski gecelerin geri gelmesi mümkün olmadı.

Hayatları Boğaziçi'nde Geçen Mûsikîşinaslar

Santurî Edhem Efendi (1855-1924) hayatının büyük bir kısmını yaşadığı büyük acılarla birlikte Göksu'daki yalısında geçirdi. 1911'de büyük bir sel felaketine uğradığı yalısında nota koleksiyonu ve Enderunî Vasıf'ın çok değerli elyazması divanı yok oldu. İki yıl sonra sağ tarafına felç geldi. Felçli halinde iken sol eliyle kendini eserlerini ve koleksiyonundaki eserleri hafızasından yeniden notaya geçirdi. Hayatının sonuna kadar felçli olarak yaşadı, ne yazık ki yalıda çıkan bir yangında yanarak öldü. Göksu'da toprağa verildi.

Çellist Vecdi Seyhun (1915-1984), Kaptanzâde Ali Rıza Bey'in öğrencisiydi. Ömrünün tamamını Kanlıca'daki yalısında geçirdi. Evi bir müze gibiydi. Kanunî Vecihe Daryal ile oluşturdukları saz ikilisinin icraları

olağanüstüdür. Boğaziçi'ni anlatan en güzel eserlerden birini, Yahya Kemal'in "Akşam Müsikisi" şiirini Nihavent makamında besteledi:

"Kandilli'de eski bahçelerde/ Akşam kapanınca perde perde/ Bir hatıra zevki var kederde."

Güfte şairi Vecdi Bingöl (1888-1973) Dârülfünun'da Tevfik Fikret'in öğrencisi oldu. İlk hocalık yaptığı Emirgan'dan sonra Beylerbeyi ve çok sevdiği Çengelköy Havuzbaşı İlkokulu'na öğretmen oldu. Sadettin Kaynak'ın güfte şairiydi. Yüzün üzerinde güftesini besteledi. Kaynak'ın hemen bütün film şarkılarının güftesini yazdı. Bunlardan biri Kaynak'ın Nihavent makamında bestelediği *"İstanbul biricik dünya güzeli, onun gözbebeği mavi boğazdır/ Her yanı cennetten daha bezeli, Boğazın benzeri cihanda azdır"* şiirini yazdı. Bir başka Boğaziçi şiirini de Kadri Şençalar Nihavent makamında besteledi: *"Ey güzel İstanbul benim sevgili yârim/ Güzelliğin aksetmiş Boğaz'ın sularına"*

Bingöl Boğaziçi'ne özellikle Çengelköy'e tutkundu. Maviköy, derdi. Burada yazdığı yazılar ve şiirlere tarih ve imzası ile Çengelköy yerine Maviköy notları koydu. Kendi ifadesiyle doyamadığı Çengelköy'de öldü ve Kanlıca'da toprağa verildi.¹¹

Ve Müsikîde Boğaziçi

Müsikî, XVII. yüzyıldan itibaren giderek artan bir coşku ile Boğaziçi hayatında yer alırken müsikîye Boğaziçi'nin girişi çok daha sonralarıdır. Bilebildiğimiz ilk örneklerini Sultan III. Selim, Dede Efendi ve Küçük Mehmed Ağa'nın güftelerinde görürüz. Daha sonraları pek çok bestekar eserlerinde Boğaziçi'ni anlatma geleneğini sürdürdüler. Bu şarkılarda en çok Enderunî Vasıf, Faruk Nafiz Çamlıbel ve Yahya Kemal'in güfteleri kullanıldı.

Gariptir yıllarca Boğaziçi mehtaplarında şarkı söyleyen ve çok velût bir bestekâr olan Lemi Atlı'nın -bir eserinde Hisar'dan bahsetmekle birlikte- Boğaziçi'ni diğer bestekârlar kadar biçimleyen eseri yoktur.

Ve nihayet bu eserlerin halk tarafından en çok benimsenen ve söylenenlerinden Sadullah Ağa'nın Hicazkâr şarkısı *"Gel seninle yarın ey serv-i revan/ Olalım mahfice Göksu'ya revan"*, Lavtacı Hristo'nun Kürdilihicazkâr şarkısı *"Gidelim Göksu'ya bir âlemi âb eyleyelim"*, Osman Nihat Akın'ın Nihavent şarkısı *"Körfezdeki dalgın suya bir bak göreceksin"* ve Alâeddin Yavaşca'nın Hicaz şarkısı *"Boğaziçi şen gönüller yatağı"*nı hatırlamamak mümkün değildir.

Boğaziçi'ni konu alan bu şarkılarda Beşiktaş, Bebek, Emirgan, Kalender, Tarabya, Hisar, Yeniköy, Kanlıca, Kandilli, Çubuklu, Beykoz, Göksu ve Küçüksu gibi semtleri, geceleri, mehtabı, gurubu, eğlenceleri anlatılır. Bütün bu güfteler ve nağmeler aracılığıyla bir zamanların Boğaziçi hayatını ve müsikisini öğrenir, yad eder, onları dinlerken bugünkü Boğaziçi'nin sularında, ufuklarında maziyle halin arasında dalgaları dururuz. ♦

NOTLAR

- 1 Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Mehtapları*, İstanbul, 1942, Hilmi Kitabevi, s. 130-133.
- 2 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Açıklama ve Notlar: Beşir Ayvazoğlu, İstanbul, 2016, Dergâh Yayınları, s. 277.
- 3 Hisar, *a.g.e.*, s. 92-93, 99, 110, 117-119.
- 4 Murat Bardakçı, *Refik Bey*, Pan Yayıncılık 1995, s.118.
- 5 Bardakçı, *a.g.e.*, s.101.
- 6 Bardakçı, *a.g.e.*, s.102.
- 7 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 110.
- 8 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 122-123.
- 9 Bardakçı, *a.g.e.*, s. 125-126.
- 10 Murat Koraltürk, *Şirket-i Hayriye*, 2007, İDO, s. 157.
- 11 Hasan Oral Şen, *Sadettin Kaynak*, TRT Müzik Dairesi Başkanlığı, 2003, s. 294.

Kültür, Hafıza ve Mekân İlişkisi Bağlamında Türk Sinemasında Boğaziçi¹

Havva Yılmaz²

Abdülhak Şinasi Hisar, Boğaziçi'ni "sanki bir göl tarzında kendi üstüne kapanmış ve kendine mahsus âdetleri ve zevkleri olan büsbütün hususî bir âlem"³ olarak tanımlar. 1887 yılında dünyaya gözlerini açmış, çocukluğunu Rumelihisarı, Büyükkada ve Çamlıca'da geçirmiş yazarın bu tasviri, şüphesiz bugüne ait olmayan, bugünden peyderpey uzaklaşan bir mekân deneyimine dayanıyor. Çağdaşı pek çok yazar gibi Abdülhak Şinasi Hisar da hafızasında yer tutan güzel anılarla özdeşleştirdiği Boğaziçi'ni eşsiz bir mekân deneyimi olmanın yanı sıra özgün bir kültür birikimi, hatta bir kimlik ve aidiyet meselesi olarak ele alıyor. Boğaziçi'ni konu edinen çalışmalarından biri olan *Boğaziçi Mehtapları*'nda, konuyu toparlamaya şu sözlerle başlaması, bu açıdan, anlamlıdır:

"Geçmiş bir zamanı diriltmek, kendi gençlik çağımızı tekrar etmek gibi, tamamen

*imkânsızdır. Fakat insanın da milletin de sağlam temelleri bu tekrar dirilmesine imkân olmayan geçmiş zamanlarıdır. Milliyetçilik muârizları en evvel millî maziye unutturmak isterler. Bir millete yapılabilecek en sinsi ve en şeytanî hücum onun vicdanından mazisini almak, hafızasında mazisini yok etmektir. Bundan mahrum edilen bir millet en emin kuvvetini kaybetmiş olur."*⁴

Hafıza, mekân ve kültür/kimlik arasındaki kuvvetli ilişki sosyal bilimlerin de önemli konu başlıkları arasındadır. Svetlana Boym, nostaljiyi "bir yitirme ve yer değiştirme duygusu"⁵ olarak tanımlar örneğin. Mekânsal uzaklığın zamana dayalı mesafeyle birlikte nostaljiye alan açtığını öne sürerek, yirminci yüzyılın giderek hızlanan "ilerleme" olgusuyla ilişkili bir şekilde, "küresel bir nostalji salgını, kolektif hafızası olan bir cemaate duyulan dokunaklı bir hasret, parçalanmış bir dünyada sürekliliğe duyulan bir özlem"⁶ ortaya çıktığından bahseder.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın çizdiği kendine has adetleriyle, özgün bir kültürel birikim üreten Boğaziçi portresinin, Boym'un nostalji salgınının ortaya çıktığını öne sürdüğü dönemle kesişmesi, Boğaziçi nostaljisinin Türk edebiyatında ve bu metnin konu edindiği Türk sinemasında neden kuvvetli bir yere sahip olduğunu büyük ölçüde açıklar. Esasında, Jennifer M. Groh'un işaret ettiği üzere, mesele bir yönüyle oldukça basittir: "Bellek sistemlerimize depolanmış bilginin büyük bir kısmı doğası gereği mekânsaldır. Bir şeyleri nereye bakmamız gerektiğini hatırlayarak buluruz."⁷ Dolayısıyla, geçmişe ilişkin tüm anlatılar, kaçınılmaz bir şekilde mekânsal olmak zorundadır. Geçmişin tumturaklı yaşayışından bahsetmek için sadece tarihin tozlu sayfalarını karıştırmak yetmez; hâlihazırda fizikî mevcudiyetini yitirmiş olsa bile güçlü bir dekora, hafızanın objektifini odaklayacağı bir sahneye ihtiyaç vardır. Bu bakımdan, Robert T. Tally Jr.'ın edebiyat okuru için söylediklerini genellersek,⁸ her türlü anlatı için anlatıcının ve anlatıya muhatap olan dinleyicinin bir çeşit

kartograf gibi hareket ettiğini, imgelemine bu doğrultuda kullandığını öne sürebiliriz.

Stüdyo Olarak Şehir

Türkiye’de sinemanın Hollywood gibi bağımsız bir endüstriyel saha olarak gelişmemesi ve büyük ölçüde halkın filmlere gösterdiği rağbet ve gayretli bireysel girişimler aracılığıyla yol alması nedeniyle, büyük prodüksiyonlu stüdyo filmleri çekilememiş; bunun yerine şehir bir stüdyo gibi kullanılmış, filmlerin (dış) mekânsal temelini şehir görünümüleri oluşturmuştur. Dolayısıyla, gerek Yeşilçam döneminde, gerekse öncesinde, Türkiye’de sinemanın kalbi İstanbul’da attığı için, filmlerin büyük kısmında sahne İstanbul’dur. Alexandre Promio’nun, 1897 yılında II. Abdülhamit’in izniyle yaptığı çekimler ya da Merkez Ordu Sinema Dairesi’nin I. Dünya Savaşı sırasında aldığı görüntüler bir yana, sektörün ilk kâr amaçlı özel şirketleri Kemal Film ve İpek Film’in kuruluşundan itibaren İstanbul Türk sinemasının doğal dekoru olarak ön plana çıkmış, böylece hem filmlerin mekânsal bağlamını inşa ederek anlam bütünlüğüne katkıda bulunmuş, hem de kendi değişim serüvenini kısmen kayıt altına sokmuştur.

Bu çerçevede, Boğaziçi de Haydarpaşa Garı, Ayasofya, Sultanahmet ve Süleymaniye Camileri, Çamlıca Tepesi, Adalar, Sarayburnu ve Haliç’le birlikte, şehrin önemli sembolik mekânları arasında yer almıştır. Türk sinemasının ilk yıllarına damgasını vuran Muhsin Ertuğrul’un, erken Cumhuriyet Dönemi’nde çektiği *İstanbul’da Bir Facia-i Aşk* (1922), *Nur Baba - Boğaziçi Esrarı* (1922), *Kız Kulesi’nde Bir Facia* (1923), *Karım Beni Aldatırsa* (1923), *İstanbul Sokaklarında* (1931), *Kaçakçılar* (1932), *Allah’ın Cenneti* (1939) ve *Şehvet Kurbanı* (1940) adlı filmlerde Karaköy, Galata Köprüsü, Moda ve Adalar’la birlikte Boğaziçi de yerini alır. Bu filmlerde Boğaziçi, İstanbul’un güzelliğini yansıtan mekânsal bir unsur olarak vurgulanıp, aynı zamanda filmin romantik sahneleri için etkileyici bir fon

oluştururken henüz otantik silüetini yitirmemiş bir haldedir. Böylece, Bebek ve Kuruçeşme sırtları, Üsküdar, Çamlıca Tepesi, Arnavutköy kıyılarının yüzyıl başındaki görünümüleri siyah-beyaz halleriyle kayıt altına alınmış olur.

1950’lerde tiyatro etkisinden çıkan Türk sinemasına, çoğunlukla romanlardan uyarlanan melodramlar ve romantik komediler hâkim olur. Bu filmlerden İstanbul’da geçenler arasında, Boğaziçi yine ön plana çıkan mekânlar arasındadır. İstanbul’un güzelliğini yansıtan dekoratif bir unsur olarak görülür. *Allahısmarladık* (1951) filminde olduğu gibi I. Dünya Savaşı sonrası İstanbul’un işgalini konu edinen filmlerde ise Boğaziçi, bir yandan vatan toprağının bir parçası olarak korunup-kullanılması gereken, düşmanları kışkırtacak eşsiz bir güzellik olarak tasvir edilirken, diğer yandan işgal altındaki vatani düşmana peşkeş çeken yozlaşmış saray elitlerinin yalılarında ev sahipliği yapar. Bununla birlikte, bazı erken Cumhuriyet dönemi romanlardaki gibi Boğaziçi’nin bu ideolojik eleştirinin sembolik mekânı olarak kötülenmesi söz konusu değildir.

Kayıp Medeniyetin Peşinde

1960’lar, Yeşilçam sinemasının toplumsal bir fenomene dönüştüğü, sinemanın popüler bir eğlence aracı olarak gündelik hayatta belirgin

1931 Muhsin Ertuğrul yapımı “İstanbul Sokakları” filminden bir kare. Boğaz kıyısını henüz asfaltın kara alevinin sarmadığı günler... Ahşap evler, yalılar ve önlerinde vazgeçilmez yelkenliler, kayıklar...
(Kaynak: Tunca Arslan vdgr., *Türk Sinemasında İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi*, 2021, s. 113.)

bir yer edindiği, halkın taleplerinin sinemayı yönlendirdiği, film üretiminin hızlandığı bir dönemdir. Bu dönemde, göz dolduran Boğaziçi manzarası, bazen ağaç yaprakları arasından süzülen genel bir silüet, bazense lebiderya yalıların bahçelerinde ışıldayan bir görünüm olarak perdeye yansır. Genellikle, sınıf farklılıklarının olay örgüsünde temel gerilim hatlarından birini oluşturduğu bu filmlerde, Boğaziçi zenginliğin, geçmişten devralınan ekonomik ve kültürel gücün sembolü olarak ön plana çıkar. Modern ve seçkin yaşayışın konforla birleştiği şık yalılarda oturan zenginlerin, yoksul mahallelerden gelen karakterlerle yolları kesişince ortaya çıkan kimlik ve toplumsal aidiyet sorgulaması velut bir tartışma zemini olarak kullanılır. *Üsküdar İskeleyi* (1960), *İstanbul Kaldırımları* (1964), *İstanbul'un Kızları* (1964), *Biraz Kül Biraz Duman* (1966), *Boğaziçi'nde Aşk* (1966), *Boğaziçi Şarkısı* (1966), *İstanbul Tatili* (1968), *Sarmaşık Gülleri* (1968), *Kıvalı Yapıncak* (1969) gibi filmler buna örnektir.

1960'larda, döneme damgasını vuran iç göç olgusu, şehrin tüm çehresini değiştirmiş, göçle gelenlerin şehir hayatına uyumunda sinema önemli bir rol oynamıştır. Bir yandan da hızlı gecekondulaşma ve yeni kurulan lüks semtlerin sinema perdesine yansımaya başlamasıyla Boğaziçi'nin nostaljikleştirilmesi de ivme kazanmıştır. Örneğin, Ertem Göreç'in yönettiği *Otobüs Yolcuları* (1961) filminde, derme-çatma evlerde yaşayan mahalle halkının konut vaadiyle kandırılması konu edinilir. Samatya-Beyazıt hattında otobüs şoförlüğü yapan Kemal (Ayhan Işık), yeni taşındığı mahallede insanların inşaat şirketi tarafından boş vaatlerle kandırıldığını fark edince halkın hak arayışının öncüsü haline gelir. Filmde, Boğaziçi sadece yoksulluk nedeniyle eğitimi yarım kalan Kemal'in şiir tutkusu bağlamında yer bulur. Her gün uzaktan selamladığı Süleymaniye Camii gibi, Boğaziçi de, Kemal için kendisinin yetişemediği geçmiş güzel günlerin hatıralarını sembolize eder.

Aynı özlem, Atif Yılmaz'ın yönettiği *Ah Güzel İstanbul* (1966) filminde de seyircinin karşısında çıkar. Bu defa konu doğrudan bir medeniyet ve kültür kaybına, ahlâkî yozlaşmaya odaklanır. Beylerbeyi sahilinde, bir sabahçı kahvesinde sabahlayan paşazade Haşmet İbriktaroğlu'nun (Sadri Alışık) seyirciye terceme-i hâlini takdimiyle başlar film. Ailesinden kalan malı mülkü kaybeden ve eskiden ailesine ait olan yalının bahçesindeki küçük kulübede yaşayan Haşmet, giderek "kozmpolitleşen" İstanbul'da, Boğaziçi'nin günden güne değişen mekânsal çehresinin işaret ettiği köksüzleşmeyi -bir yandan sahilde Boğaziçi'nin Avrupa yakasını temaşa ederken söylediği- şu sözlerle ifade eder: "Ah ihtiyar medeniyet, çocuklarına sağlam, yepyeni bir dünya kurmaktan bunca aciz misin? Bizi yabancı diyarlardan getirttiğin süslü yalanlarla mı besleyeceksin?" Köyden ünlü olmak hayaliyle kaçıp İstanbul'a gelen Ayşe'nin başına gelenlerin sebebi, Boğaziçi'nin temsil ettiği kültür birikiminin, yaşam tarzının yok olması, İstanbul'un bu kültüre aidiyetini kaybetmesidir.

Değişen İstanbul, Unutulan Boğaziçi

1960'lar aynı zamanda Türk sinemasında güçlü entelektüel arayışların da ön plana çıktığı bir dönemdir. Lütfü Akad'ın 1952'de çektiği *Kanun Namına* filmiyle başlayan "Sinemacılar Dönemi", 1960'larda Metin Erksan, Halit Refiğ, Atif Yılmaz gibi isimlerin kendi tarzlarını ispatlamalarıyla güçlü bir *auteur* sinema kuşağı doğurmuştur. Bu gelişme, yönetmenlerin dünya görüşlerinin filmlerine yansımaları yönüyle, Türk sinemasında şehir tahayyüllerinin çeşitlenmesini ve Türk sinemasında İstanbul'un sınırlarının genişlemesini sağlamıştır. Halit Refiğ'in yönettiği *Gurbet Kuşları* (1964) filminde köyden kente göçün hikâyesi Haydarpaşa Garı'nda başlarken Boğaziçi'ne sınırlı bir şekilde yer verilir. Büyük hayallerle şehre gelen ailenin pişman olup köye geri dönmeye sebep olacak olaylar silsilesi içerisinde Boğaziçi, ailenin tek kızı Fatma'nın evlilik hayaliyle kandırıldığı yazlığa ev sahipliği

yapar. Fatma'nın Beyoğlu'nun arka sokaklarında son bulan trajik hikâyesi, kimliğini yitirmiş İstanbul'a uyum sağlayamayan iç göçmenlerin öyküsü gibidir. Şehre tek uyum sağlayan aile ferdinin üniversite eğitimine odaklanan Kemal olması, kentleşmeyi bir yaşam tarzı olarak önerirken Boğaziçi'ni bu pratiğin bir parçası olarak koyutlamaz.

İstanbul'un kenar mahalleleri ile yeni oluşan lüks semtleri arasındaki sınıfsal farklılaşmayı konu edinen *Acı Hayat* (1962) filminde ise evlenmek üzere olan manikürcü genç kız ile tersane işçisi delikanlının yuva kurma hayalleri sırasında başlarına gelenler konu edinilir. Filmde, eskinin köşk ve konakları çok sayıda yoksul ailenin bir arada kaldığı, tuvalet, banyo ve mutfağın ortak kullanıldığı mekânlara dönüşürken, kenar mahallelerde yaşayanların payına Levent gibi yeni kurulan mahallelerdeki lüks hayatlara özenmek kalır. Boğaziçi artık yeni yapılan lüks apartmanların penceresinden görülen hoş bir manzaradan ibarettir. Yeni zenginlerin duvarlarını süsleyen hat levhaları gibi "bir zamanlar" sahip olunan kültür ve estetiğin sınıfsal beğeni nesnesine dönüşmüş halidir.

1970'li yıllarda *Arım, Balım, Peteğim* (1970), *Seven Ne Yapmaz* (1970), *Beklenen Şarkı* (1971), *Bülbül Yuvası* (1970), *Güller ve Dikenler* (1970), *Beyoğlu Güzeli* (1971), *Küçük Sevgilim, Gümüş Gerdanlık* (1972), *Zulüm* (1972) gibi filmler klasik Yeşilçam formunu sürdürürken, 1960'larda başlayan etkinin devamıyla toplumsal sorunlara duyarlılık ön plana çıkar. İstanbul'un mekânsal ağırlığı önemini korusa da, toplumsal gerçekçilik akımının ürettiği şehir tasavvuru da mevcudiyetini sürdürmektedir. Daha çok Yeşilçam melodramlarında kendisine yer bulan Boğaziçi, 1980'lere yaklaşınca beyaz perdeden uzaklaşmaya başlar. 1960'lardan itibaren kalabalıklaşan şehirde, Boğaziçi gibi elit bir medeniyet tasavvuruna pek yer kalmamış gibidir. İstanbul'un temsil değeri artık kalabalık yığınlarla özdeşleşmiş, sinema da objektifi bu kalabalıkların içinde giderek yalnızlaşan bireye

yönelmiştir. Şehir hayatının taşralaştığı bu yeni iklimde Boğaziçi'nin yerini arabesk şarkıların mekânsal karşılığı olan kenar mahalleler almıştır. Komediler, şehrin yalnızlaştırdığı bireyin beyaz perdedeki son sığınağı olurken, Ali Özgentürk'ün yönettiği *At* (1982) ya da Halit Refiğ'in yönettiği *Hanım* (1989) gibi toplumsal yozlaşmayı geçmişe sırt çevirmekle ilişkilendiren ve bu doğrultuda mekân tercihini Boğaziçi'nden yana kullanan tek tük filmler bulunsa da, ağırlık merkezi çoktan dağılmıştır.

Bir Rüyaya Ağıt: Boğaziçi

1990'lı yıllar ve sonrasında ise Türk sinemasında Boğaziçi görünürlüğünü neredeyse tamamen kaybeder. Bir yandan, şehrin modernleşmeye karşı koyuşu, diğer yandan taşrada olup-bitenler objektifi Boğaziçi'nden uzaklaştırır. 2000'li yıllarda kent kalabalığı içinde varoluşsal sorgulamalara girişen birey iyice ön plana çıkar. Şehrin kenar mahallelerinde zor hayat şartları altında yaşarken hayatın acımasızca oradan oraya savurduğu karakterlerin yolu Boğaziçi'ne değil Beyoğlu'nun arka sokaklarına düşer sıklıkla. Yalnızlık, kimsesizlik, yersiz-yurtsuzluk, ötekileştirme gibi meseleleri sorunsallaştıran bu filmler, kimlik problemini farklı bir mekânsal bağlama taşırlar. Şehrin mekânsal değişimiyle, Türk sinemasının değişen yönünün ilginç bir kesişimi seyirciyle buluşur bu şekilde.

Nuri Bilge Ceylan, Yeşim Ustaoglu, Zeki Demirkubuz, Derviş Zaim, Semih Kaplanoglu gibi Yeni Türk Sineması'na hayat veren yönetmenlerin objektiflerini İstanbul'a çevirdiklerinde gördükleri şey, küreselleşmenin kıskacında giderek anonimleşen, özgün silueti gibi zamanla otantik kimliğini de kaybeden yalnızlaşmış bireyler kümesinin mekânsal izdüşümüdür. Bu tabloda Boğaziçi kendine yer bulamazken, nadiren bulabildiğinde de *Tabutta Rövaşata* (1996) filminde olduğu gibi her şeye rağmen hâlâ güzelliğini korusa da ihtişamını, kimlik ve aidiyet vaadini kaybetmiş bir Boğaziçi karşılar seyirciyi. Küreselleştikçe sakinlerini

yalnızlaşmaya ve kent kültüründen kopmaya iten şehrin, müzeyle arkeolojik kalıntı arasında bir yerde sıkışık kalmış bir köşesidir artık Boğaziçi.

Bunun istisnası olan *Büyük Adam Küçük Aşk* (2001) filminde Ulus'ta yaşayan emekli hakim ile yakınlarını kaybetmiş küçük Kürt kızın yollarının kesişmesi konu edinilir. Yaşlı adamın, çocuğu akrabalarına teslim etmek üzere gittiği Ayazma Mahallesi, şehrin güncel sınırlarına göre dahi hayli çeperde bulunduğu için Ulus ve Boğaziçi'yle tam bir tezatlık içerisindedir. Boğaziçi burada yine klasik İstanbul'un seçkin yaşayışını temsil eder. Reha Erdem'in *Hayat Var* (2008) filmi ise Boğaziçi'ne yakın bir dere kıyısındaki bir gecekonduya yaşayan yoksul bir ailenin kızı olan Hayat'a mercek tutar. Filmde Hayat'ın hayatı keşfetme çabasıyla, Boğaziçi'ni tanıma gayreti birbirine paralel ilerler. Babasıyla Boğaz'ın sularına açıldıkça hayatı daha yakından tanıyan Hayat, eski Boğaziçi'nden tamamen bihaberdir.

Sonuç Yerine...

Bütün bu anlatılanlar, Boğaziçi'nin hafıza, mekân ve kültür/kimlik arasındaki kuvvetli ilişkinin, İstanbul'un Türk sinemasında temsili açısından önemini tespit etmemize olanak sağlıyor. Sosyal bilimlerin de önemli konu başlıkları arasında yer alan hafıza ile mekan ve kültür/kimlik inşası ilişkiseliliği, günümüzde, özellikle mekanın nostaljikleştirilerek kültürel bir temsiliyete dönüştürülmesi konusunda çarpıcı örnekler sunmaktadır. Geçmişin, mekânsal mesafeyle özdeşleştirilerek anlamlandırılması çabasının, yirminci yüzyılın hızlı "ilerleme" serüveninin bir sonucu olduğu yönündeki açıklamalar, bu doğrultuda, Boğaziçi'nin Türk sinemasındaki temsiliyetini de kültür ve kimlik inşası bağlamında incelemeye imkan tanımaktadır. Abdülhak Şinasi Hisar'ın Boğaziçi'ni tasvir etmeden önce, Boğaziçi kültürünün özgünlüğünün altını çizmesi bu açıdan anlamlıdır. Şehri bir stüdyo gibi

kullanan yönetmenler de aynı izleği takip ederek, Türk sinemasında Boğaziçi'ni Karaköy, Galata Köprüsü, Moda ve Adalar'la birlikte İstanbul'un güzelliğini yansıtan mekânsal bir unsur olarak konumlandırmış henüz otantik silüetini yitirmemiş haliyle güçlü ve romantik aşkların vazgeçilmez dekoru olarak tasvir etmişlerdir. Yitip gitmekte olan bir medeniyetin son kalıntılarını Boğaziçi'nin kusursuz güzelliğinde aramış, geçmiş güzel günleri Boğaziçi dekorunda yeniden canlandırmaya çalışmışlardır. Yeşilçam sinemasıyla bu arayış, değişen topluma eskinin reçetelerini takdim etme hamlesine dönüşmüş, kimlik ve toplumsal aidiyet tartışması sınıfsal farkların iyilik ortak paydasında eşitlendiği bir çözülme zemininde karşılık bulmuştur. Zamanla köyden kente göç olgusunun şehrin dokusunu değiştirmeye başlamasıyla Boğaziçi hatıralarda kalan tatlı bir hülyaya dönüşmüş, Türk sineması objektifi önce kenar mahallelere, sonra taşraya çevirmiş, İstanbul kalabalıklıkla ve yalnızlıkla özdeşleştirilmiştir.

NOTLAR

- 1 Bu araştırmada "Türk Sineması Araştırmaları Projesi" verilerinden faydalanılmıştır.
- 2 * Marmara Üniversitesi İngilizce Sosyoloji doktora öğrencisi
- 3 Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Mehtapları*, YKY, s. 9.
- 4 *Boğaziçi Mehtapları*, s. 175.
- 5 Svetlana Boym, *Nostaljinin Geleceği*, Metis Yayınları, s. 14.
- 6 *Nostaljinin Geleceği*, s. 15.
- 7 Jennifer M. Groh, *Mekân Yaratmak – Beyin Neyin Nerede Olduğunu Nasıl Biliyor?*, Metis Yayınları, s. 183-184.
- 8 Robert T. Tally Jr, *Mekânsallık*, Hece Yayınları, s. 113.

Boğaziçi Kitaplığı

Büşra Nur Güler

Fetihten altmış yıl kadar önce Boğaziçi'nin Anadolu kıyılarına yerleşen Türklerin fetihle birlikte her iki sahili yurt edinmesi imar faaliyetleri ve iskanı beraberinde getirmiş, Bizans'ın ıssız Boğaziçi'si munis bir asaletle şenlenmiş, XVII-XVIII. yüzyılda ise adeta şehrin cazibe merkezi haline gelmiştir. Fetihle hayat bulan Boğaziçi bir bakıma İstanbul'un taştan, ahşaptan ve topraktan hafızasıdır. Onun tabiat zenginliği sakinlerinde ruh zenginliğini doğurmuş, geçen zaman içerisinde kazandığı çok katmanlı yeni anlam ve görünümle, edebiyattaki izdüşümleriyle zamanın şahitlerinden biri olmuştur.

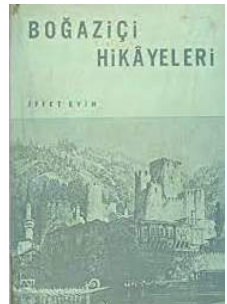
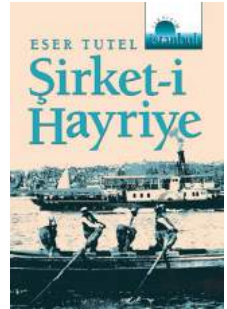
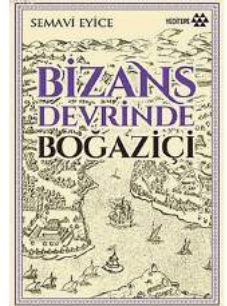
Tasvirine *Âlemnümâ's*ında 1561 beyit ayıran Nev'izâde Atâî'den (v. 1635), sahilname türünün ilk ve yetkin kalemi Fenni'den (v. 1745) itibaren asırlarca edebiyatımıza konu olan

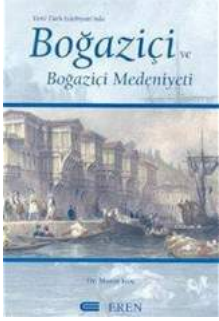
Boğaziçi, bünyesine yapılan bir mimari yapı, ya da padişahların mesireye gelişi vesilesiyle yazılan kudümiyye ve teşrifîyyelerle, bir hayat biçimi ve mekan olarak perspektifini oluşturduğu oldukça zengin hatırat literatürü, hikaye, roman, deneme ve şiirlerle satırlara kazanmış, Türk edebiyatında tematik yazımın seçkin ve vazgeçilmez bir odağı olarak kendini göstermiştir. Bu yazın aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin tezahürlerinin zarurî olarak en çok görüldüğü Boğaziçi'ni, millî edebiyat, millî mücadele dönemi edebiyatı ve toplumcu-gerçekçi akımı da içine alan cumhuriyet dönemi edebiyatı dahil olmak üzere, odağında her neslin kendi aksini muhtelif biçimlerde -kimi zaman dört başı mamur, ümitvar, kimi zaman çaresiz ve karamsar- gördüğü bir

ayna haline getirmiştir. Bu aynada insan neyse Boğaziçi de odur.

Boğaziçi Coğrafyası

I/II. yüzyıl Bizans'ında yaşadığı düşünülen Dionysios Byzantios, Boğaziçi'nin ilkçağ topografyası; her iki yakasındaki kıyıları, koyları ve akıntıları, bölge semtlerinin antik dönemdeki isimlerini mitolojik ve tarihî detaylarıyla *Boğaziçi'nde Bir Gezinti* adlı eserine kaydetmiş, eser Mehmet Fatih Yavuz'un çevirisiyle literatüre eklenmiştir. Gugas V. İnciciyan'ın Boğaziçi'nin Bizans'tan III. Selim'e uzanan kronolojik tarihi, coğrafyası, peyzajı, semtleri ile ilgili söylenceleri de içeren *Boğaziçi Sayfıyeleri* (1794) adlı eseri, Bizans için balıkçı köylerinden ibaret olan Boğaziçi'nin II. Mahmud'un sahil sarayını yaptırmasını takiben saraylar ve yalılar

mahalline dönüşen serencamının, Sâdâbâd'dan boğaz sularına taşınan mehtap safâlarının arka planını oluşturur. Bu arka plan Boğaziçi'nin bugünü için dahi o kadar ilgi çekicidir ki, Auguste Boppe tarafından XVIII. *Yüzyıl Boğaziçi Ressamları* (1911) adıyla boğazın ve İstanbul'un ilham verdiği eserler bir araya getirilmiştir. Rus jeolog Pierre De Tchihatchef'in (v. 1890) Rus elçiliğinde ataşelik vazifesiyle geldiği İstanbul'da, detaylı coğrafi gözlem ve tasvirleriyle Boğaziçi'ne hususi ilgisini ibraz eden *İstanbul ve Boğaziçi*'si ile "bir Boğaziçi çocuğu" olan Abdürrahim Cabir Vada'nın (v. 1948) Boğaziçi'nin iskâna açılmasından başlayarak iki yaka arasındaki mesafeleri, boğazın balıklarını, rüzgarlarını, akıntılarını, deniz fenerlerini, vapurları ve kaptanlarını arka planındaki mimarî yapılar ve hatıralarla kaleme aldığı *Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi* (1943) bu edebiyatın örneklerinden sayılabilir.

Boğaziçi Tarihi

Semavi Eyice'nin boğazın her iki yakasındaki mimarî kalıntılar ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki buluntulardan

hareketle, bölgenin topografik detaylarıyla, Bizans kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak kaleme aldığı *Bizans Devrinde Boğaziçi* (1976) adlı eseri, Boğaziçi'nin Bizans dönemi tarihine ilişkin en kapsamlı çalışma olma özelliğini korumaktadır. Eyice'nin en temel kaynaklarından birini oluşturan İhtifalci Mehmed Ziya Bey'in *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Âsâr-ı Bâkiyesi* (I-II, 1336/1928) adlı eseri ise gravür, plan ve fotoğraflarla desteklenmiş, bugün artık var olmayan Osmanlı dönemi Türk eserlerini de hâvi içeriğiyle Boğaziçi'nin Bizans'a ve Osmanlı'ya bakan iki çehresine şahitlik eder. Eserin son neşri *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası* başlığı ile gerçekleştirilmiştir.

Boğaziçi Medeniyeti

Bizanslı yılların artık anılmadığı, Boğaziçi'nin Türklüğünün, bu kimlik dönüşümünün ispatı mahiyetinde, bugün artık yitirilmiş olsa bile insan coğrafyası, kültürel ve estetik değerleriyle, İstanbul içre -ancak İstanbul'un ne aynısı ne gayrısı- Boğaziçi, "milli

ve mahallî" bir medeniyet mercii ve mümessili olarak da satırlarda varlık bulmuştur.

Ruşen Eşref Ünaydın *Boğaziçi Yakından* (1938) ile Türk edebiyatında Boğaziçi'ni başlı başına konu edinen ilk yazarsa daERCÜMENT EKREM Talu'nun da belirttiği üzere, fetihten bu yana bütün edebiyatımızda Boğaziçi'nin tam ve ilk hakiki ifadecisi Abdülhak Şinasi Hisar olmuştur. Ünaydın'ın "Boğaziçi'ni bir görünce bile ona vurgun düşmemek acaba mümkün müdür?" sorusuna tafsilatlı bir cevap veren Hisar, çocukluk ve ilk gençlik yılları intibalarıyla teşrifatlı mehtap âlemlerini ve mûsiki fasıllarını kaleme aldığı *Boğaziçi Mehtapları* (1942) ile, kendine mahsus âdet ve zevkleriyle İstanbul medeniyetinden ayrı olarak, "Allah'la uyuşmuş" bir dünya içinde, terkibine su, mehtap, bülbül sesi ve sazın karıştığı, ruh ve beden bu birleşik âleminde bütün kanaatler köklerini ebediyete saldıği için yaşanan lezzetlerin faniliğine tevekkül ve merhametle bakan gözlerin inşa ettiği, bu sebeple her sınıftan insanın uyum içerisinde yaşadığı nazik Boğaziçi medeniyetini, sularla ışıkların

oyunlarının, denizin mırıltılarının, yosun kokulu kayıkhanelerin, erguvanlar içerisinde refah hissi tamamlanmış, dünyanın bu belki de en geniş, emsalsiz *caddesinin* sergüzeştini destansı bir üslupla ölümsüz bir eser olarak bugünlere taşır. Hisar'ın bir diğer eseri, çocukluk hatıraları ışığında, içlerinde hâlâ hatıraları tüten yalıları, içerisindeki eşyaları, Boğaziçi tarihinin birer nişanesi olan mesut insanları kaleme aldığı *Boğaziçi Yalıları*'nda (1954) ise lirik bir hassasiyete özlemle dolu bir iç geçiriş eşlik eder.

Samiha Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih*'yle (1966), Bizans döneminde “medeniyet ve sanat mahalli, safâ ve sayfiye yeri olmaktan uzak, itibarsız, şöhretsiz, solgun, dirliksiz, yer yer manastırlar, kurban ve adak yerleri olan balıkçı köylerinden ibaret olan” Boğaziçi'ni “su cennetine”, “Nehr-i Azîz”e tebdil eden fetihten başlayarak, bu kendine mahsus görgüsü, nizamı ve üslubuyla yolunu yordamını bulmuş hayatın ruh iklimini, tarihini, kurumlarını, mimarîsi ve sanatını “Boğaziçi'nin hafızasından alınmış çizgilerle” bugüne nakşeder. *Boğaziçi Şingir*

Mıngır'da (1980) boğazın en taze ve en çinli yüzünün Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında temaşa edileceğini söyleyen Salâh Birsêl, Kandilli'den başlayarak yeşilin seksen sekiz tonuna boyanmış ağaç altlarında soluklandırıp, Anadoluhisarı'nın şeftali ve karanfillerinden, Çengelköy'ün nar ve kirazından ve Sarıyer'in üzümünden, Anadolu Kavağı'nın incirinden, Emirgan'ın çileğinden tattırır. Yazar, yalıların, kasırların, mesire yerlerinin panoramik tasvirlerinde mekânın dönüştürücü etkisi vurgusunu bir an olsun kaybetmeden, mimarî unsurları, sosyal, kültürel ve politik zeminiyle, ironik bir dille ele aldığı Boğaziçi'ni *gizli tarihi* ve *insan haritası*yla gözler önüne serer. Ömrünce Boğaziçi'nde yaşamış yazar İffet Evin'in *Boğaziçi Çocukları* (1944), *Boğaziçi Hikâyeleri* (1976), *Eski Boğaziçi İnsanları* (1992) ve *Yaşadığım Boğaziçi Anılar*, *Öyküleri* (1998) adlı eserleri “sevgili Boğaziçi”sinin dünü ve bugünü içerisinde harmanladığı hatıralarıyla bölgenin insan haritasının bir diğer çizeri olur. Murat Koç'un doktora tezi olarak hazırladığı

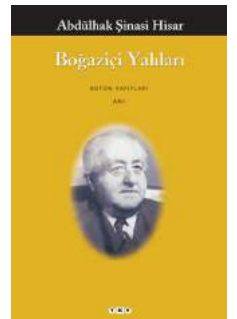
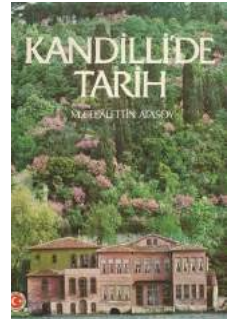
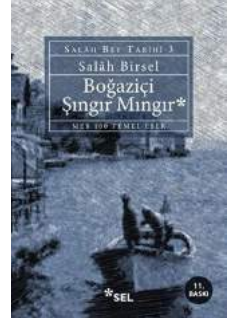
Yeni Türk Edebiyatı'nda Boğaziçi ve Boğaziçi Medeniyeti adlı çalışması ise edebî metinlerde bu medeniyetin izlerini, kurucularını, temsilcilerini ve görünümelerini arar.

Boğaziçi'nin insan haritasının farklı veçheleriyle konu edinildiği çok sayıda hatıratın yanı sıra, “tabiatla anlaşmış” ancak kaybolmaya yüz tutan yalılarının, yazlık elçilik binalarının, boğaza buharlı vapurların henüz girmediği dönemde ulaşımı sağlayan kayıkların ve hatta saltanat kayıklarının, boğazda ulaşımı sağlamakla birlikte bir “vapur edebiyatı”nın da doğmasına sebep olan Şirket-i Hayriye vapurlarının, boğazın yerli ya da mevsimlik balıklarının konu edinildiği çok yönlü literatür, çözüm merkezli bir özlem ve dikkatle Boğaziçi duyarlılığının arayışını sürdürür:

- Sadullah Ayaşlı *Boğaziçi Balıkları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1937.

- Çelik Gülersoy, *Korunması Gereken Boğaziçi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1972.

- Perihan Balcı, *Eski İstanbul Evleri ve Boğaziçi Yalıları*, TÜRKEV, İstanbul 1975.

- Sedad Hakkı Eldem, *Boğaziçi Anıları*, Aletaş Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş., İstanbul 1979.

- M. Celâlettin Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1982.

- Hayati Tezel, M. Erem Çalikoğlu, *Boğaziçi ve Saltanat Kayıkları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1983.

- Ahmet Yakupoğlu'nun *Fırçasından Boğaziçi*, Türk Petrol Vakfı Kültür Yayınları, İstanbul 1983.

- Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1986.

- Feryal İrez-Hüsamettin Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.

- Orhan Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, I-II, İBB Yayınları, İstanbul 1993.

- Murat Belge, *Boğaziçi'nde Yalılar*, İnsanlar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.

- Ahmet Gülerüz, Hande Yüce, *Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçi Vapurları*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2002.

- Heyet, *Geçmişten Günümüze Boğaziçi*, (ed. Haluk Sezgin), İBB Yayınları, I-II, İstanbul 2008.

- Eser Tutel, *Şirket-i Hayriye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

- Mehmet Mazak, *Boğaziçi ve Kayık Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

- Sabahat Palabıyık, *Geçmişten Günümüze Minyatürlerle Boğaziçi*, İstanbul 2013.

- Haluk Dursun, *Boğaziçi'nde Kırk Yılım*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016.

- F. Selim Ramazanoğlu, *Kanlıca Boğaziçi'nde Bir Köy*, I-II, İON Mimarlık, İstanbul 2017.

İlk kez “Boğaziçi” adıyla Cumhuriyet devrinde yayınlanan bir mecmuayı da anmadan geçmeye-
lim. Yazar ve şairleri arasında Selâhattin Güngör, Mehmet İzzet, Faruk Nafiz Çamlıbel, Yusuf Mardin, Hüseyin Cahit Yalçın, Robert Walsh, Mithat Cemal, Burhan Cahit Morkaya gibi devrin mühim simaları olan, Boğaziçi üzerine yazı, şiir ve araştırmaların bulunduğu mecmuanın sahibi Sadi Akant, yazı işleri müdürü Yusuf Mardin'dir. İlk sayısı 1936'ın 1 İlk Teşrin'inde çıkar, 1938'de 18. sayıdan sonra kapanmıştır. Şirketihayriye'nin bir yayını olarak çıkan mecmuanın ilk yazısı da Şirketihayriye'ye dairdir. Bu ilk yazıdaki şu cümleler bir devrin ruhuna ışık tutmaktadır:

“... Mustafa Reşit Paşa (...) ondan evvel yer yüzünde dünyanın cenneti sayılan Boğaziçi'nde oturmağa ve bir yalı yapmağa can atan binlerce vatandaşlar çok fazla zahmetler altında bu şiir ve tabiat bucağında birleşmeğe koşar ve Boğazın iki sahilinde bugün artık yerlerinde pek az eseri kalan cennet hayatına dalarlardı; bu mes'ut hayatın ruhlarına verdiği sonsuz zevk ve safa içinde kesesi en dolgun olanlar bile gidip gelmenin güçlüklerini duymuyorlardı, vaktâki Tanzimatı Hayriyenin ilâniyle başlayan inkılâp hareketi umumun içtimaî hayatında da tesirini gösterince (...) hükümetin şekli ve halkın geçinme tarzı kısmen değiştikten sonra İstanbul bir kısım halka dar gelmiş ve işte bu tarihlerde şehir haricine ve bilhassa Boğaziçi'ne akın başlamıştır.” (s. 2)

Bu mahdut literatürün yanı sıra bağımsız olarak semtleriyle de çok sayıda araştırma, monografi ve denemelere konu olan, İstanbul antolojilerinde hususî yer bulan Boğaziçi, Refik Halid'in deyimıyla “hâl içinde daima mâzî” olarak âtinin de mazisidir, bu münbit zemin bugün olduğu gibi yarın da satırlarda varlığını sürdürecektir.